

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA‘LIMI VAZIRLIGI
AJINIYOZ NOMIDAGI NUKUS DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

FILOLOGIYA FAKULTETI

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI KAFEDRASI

Katta o‘qituvchi S.JALILOV

**«HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILI (fonetika va fonologiya)»
fani bo‘yicha o‘quv metodik majmua
(1-kurs bakalavriat bosqichi talabalari uchun)**

NUKUS - 2011

MUNDARIJA

Ma`ruza mashg`ulotlari		
1- mavzu	"Hozirgi o'zbek adabiy tili" kursining predmeti, maqsadi va vazifalari.	
1.1.	Kursining predmeti, maqsadi va vazifalari. Hozirgi o'zbek tilining og'zaki va yozma shakllari..	
1.2.	Hozirgi o'zbek tili taraqqiyotini belgilovchi lingvistik (lisoniy) va ekstralingvistik (nolisoniy) omillar..	
1.3.	kursining predmeti, maqsadi va vazifalari. Hozirgi o'zbek tilining og'zaki va yozma shakllari.	
2- mavzu	Fonetikaning predmeti, maqsadi va vazifalari.	
1.1.	Fonetik tizimning segment va supersegment birliklari, ularning shakllantiruvchi va tanituvchi funksiyalari	
1.2.	Fonetik tizimning segment va supersegment birliklari, ularning shakllantiruvchi va tanituvchi funksiyalari.	
1.3.	Umumiy fonetika, xususiy fonetika, qiyosiy fonetika, eksperimental (instrumental) fonetika.	
1.4.		
3- mavzu	Fonetikaning tadqiqot maqsadi va usuliga ko'ra turlari, fonetikaning to'rt aspekti	
1.1.	Fizik-akustik aspekt.	
1.2.	Anatomik-fiziologik aspekt.	
1.3.	Perseptiv aspekt.	
1.4.	Lingvistik-funksional aspekt.	
1.5.	Fonemalarning differensial va integral belgilari	
4- mavzu	Hozirgi o'zbek tili vokalizmi.	
1.2.	Unlilar tasnifi.	
1.2.	Ayrim unlilar tavsifi.	
1.3.	Unlilarning kombinator va pozitsion xarakteristikasi. Allofonlar.	
1.4.		
5- mavzu	Hozirgi o'zbek tili konsonantizmi.	
1.1.	Undosh fonemalarning fokuslari.	
1.2.	Undosh fonemalar tasnifi	
1.3.	Undoshlar tizimidagi divergensiya jarayonlari.	
1.4.	Undoshlarda kuchli va kuchsiz pozitsiyalar.	
6- mavzu	Fonetik hodisalar	
1.1.	Kombinator omillar ta'sirida sodir bo'ladigan hodisalar.	
1.2.	Pozitsion omillar ta'sirida sodir bo'ladigan hodisalar	
1.3.	Turkiy so'zlarning an'anaviy fonetik tarkibiga moslashish.	
7- mavzu	Bo'g'in (sillabema). Urg'u (aksentuatsiya).	
1.1.	Bo'g'in tuzilishi.	
1.2.	Bo'g'in markazi.	
1.3.	Bo'g'n tiplari.	
1.4.	Bo'g'inning til va nutqdagi ahamiyati.	

1.5.	Urg 'u tiplari.	
1.6.	Urg'uning til va nutqagi roli.	
1.7.	Intonatsiya (intonema)	
8- mavzu	Grafika haqida ma'lumot.	
1.1.	Grafemaning bilateral (ifoda va mazmun planlariga ega) belgi sifatidagi tavsifi.	
1.2.	Grafema va fonema o'rtasidagi umumiy va xususiy jihatlar.	
1.3.	Fonografema, prosodemografema, logografema, orfografik belgi va signalizatorlar.	
9- mavzu	Orfografiya haqida ma'lumot.	
1.1.	Orfografiya va grafika o'rtasidagi farqlar.	
1.2.	Orfografiya prinsiplari: fonetik, fonematik, morfologik, grafik, tarixiy-an'anaviy, ramziy (simvolik, differensial), shakliy-an'anaviy va semantik-uslubiy prinsiplar	
10- mavzu	Imlo qoidalari.	
1.2.	Kirilcha o'zbek yozuvining imlo qoidalari.	
1.2.	Lotincha o'zbek yozuvining imlo qoidalari.	
11- mavzu	Orfoepiya haqida ma'lumot.	
1.1.	Unli tovushlar orfoepiyasi.	
1.2.	Undosh tovushlar orfoepiyasi.	
1.3.	So'z qismlari talaffuzi.	
1.4.	Boshqa tillardan ozlashtirilgan ayrim s o'zlar orfoepiyasi.	
1.5.	Orfoepiyaning adabiy til faoliyatida tutgan o'rni	
Amaliy mashg'ulotlar		
1- mavzu	"Hozirgi o'zbek tili" kursining predmeti, maqsadi va vazifalari.	
2- mavzu	Hozirgi o'zbek tili vokalizmi	
3- mavzu	Hozirgi o'zbek tili konsonantizmi	
4- mavzu	Fonetik hodisalar	
5- mavzu	Bo'g'in (sillabema). Urg'u (aksentuatsiya).	
6- mavzu	Grafika haqida ma'lumot	
7- mavzu	Orfografiya haqida ma'lumot	
8- mavzu	Imlo qoidalari	
9- mavzu	Orfoepiya haqida ma'lumot	
Laboratoriya mashg'ulotlari		
1- mavzu	Fonetika va fonologiya bo'yicha topshiriqli yozma ish	

2- mavzu	Unli tovushlar bo'yicha topshiriqli yozma ish	
3- mavzu	Undosh tovushlar bo'yicha topshiriqli yozma ish	
4- mavzu	Bo'g'in (sillabema) bo'yicha topshiriqli yozma ish	
5- mavzu	Urg'u (aksentuatsiya) bo'yicha topshiriqli yozma ish	
6- mavzu	Grafika bo'yicha topshiriqli yozma ish	
7- mavzu	Orfografiya bo'yicha topshiriqli yozma ish	
8- mavzu	Lotin va kirill alifbosi va imlosi bo'yicha topshiriqli yozma ish	
9- mavzu	Orfoepiya bo'yicha test topshirig'i	

Ma'ruza № 1. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursiga kirish, kursning predmeti, maqsadi va vazifalari

Reja:

1. Hozirgi o'zbek adabiy tili milliy tilning oliy shakli ekanligi
2. Hozirgi o'zbek tilining shakllanish omillari.
3. Hozirgi o'zbek adabiy tilining yozma va og'zaki shakllari.
4. Adabiy til haqida tushuncha.
5. Hozirgi o'zbek adabiy tilining bo'limlari.

Tayanch tushunchalar

Adabiy til - milliy tilning ishlov berilgan, me`yorlashtirilgan oliy formasi.

Sistema - har biri alohida mustaqil (avtonom) bo'lgan murakkab mexanizmlar (fonemalar tizimi, morfemalar tizimi, leksik birliklar tizimi, sintaktik konstruksiyalar tizimi) o'rtasidagi aloqadorlikdan tarkib topgan makrotizim.

Struktura - bir butun tizim (makrotizim) tarkibidagi mikrotizimlar, ular o'rtasidagi aloqalar mexanizmi.

Fonetik-fonologik sath - til ierarxiyasining tovush tizimidan iborat quyi pog'onasi (quyi yarusi): nutq tovushlari, bo'g'in, urg'u, ohang va b.lar.

Leksik sath - til ierarxiyasining lug'at boyligidan iborat yuqori pog'onasi: so'zlar, iboralar, ularning turli qatlamlari.

Grammatik sath - til ierarxiyasining morfologik va sintaktik birliklardan iborat eng yuqori pog'onasi: so'z turkumlari, grammatik ma`no va grammatik shakllar, so'z birikmalari va gap, ularning turlari va konstruksiya modellari.

Vokalizm - unli fonemalar tizimi.

Konsonantizm - undosh fonemalar tizimi.

Divergentsiya - til strukturasiidagi o'zgarishlar ta`sirida bir fonemaning ikki fonemaga bo'linishi. Mas. «k»ning «k» va «q»ga ajralishi.

Konvergensiya - tarixiy taraqqiyot natijasida bir necha fonemaning bir fonema holiga kelishi: qadimgi turkiy va eski O'zbek tillarida alohida-alohida fonemalar bo'lgan «θ» va «o» unililari shu qonuniyat asosida Hozirgi o'zbek adabiy tilida bitta «o» fonemasiga birlashgan.

Kursning predmeti - Hozirgi o'zbek adabiy tili, uning o'zbek milliy tili tarkibidagi o'rni.

Kursning maqsadi-talabalarni «til strukturasi – norma(meyor)-uzus» masalalariga, adabiy til va milliy til, adabiy til va dialektlar, adabiy til va jargon-argolar, adabiy til va funktsional stillar (vazifaviy uslublar) munosabatiga oid nazariy bilimlar bilan qurollantirish, shu bilimlarga tayangan holda ularga Hozirgi o'zbek adabiy tilining strukturaviy, mazmuniy va vazifaviy xususiyatlari, og'zaki va yozma shakllari haqida ma'lumot berish.

Kursning vazifalari:

a) sohaga oid adabiyotlar ustida ishlash, asosiy tushunchalar, terminlar va nazariy umumlashmalar bilan tanishish;

b) til ierarxiyasidagi fonetik-fonologik, leksik, semantik va grammatik sathlarga mansub birliklarning adabiy til uchun me`yor (norma) bo'lgan va meyor bo'lmagan belgi-xususiyatlarini qiyosan o'rganish, tahlil qilish, bu sohadagi munozarali nuqtalarni aniqlash;

v) Hozirgi o'zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari va dialektal asoslari, adabiy til taraqqiyotini belgilovchi ichki (lingvistik) va tashqi (ekstralingvistik) omillar haqida talabalarga ma'lumot berish, ularda hozirgi o'zbek adabiy tilining sistemaviy va strukturaviy xususiyatlarini mustaqil tahlil qila olish ko'nikmalarini shakllantirish.

Hozirgi o'zbek adabiy tili o'zbek milliy tilining oliy formasi - ishlov berilgan, me`yorlashtirilgan, millat vakillarining barchasi uchun umumiy bo'lgan barqaror shaklidir. Demak, u milliy tilga zid qo'yilmaydi, undan boshqa tizim ham emas, balki shu milliy tilning yuqoriroq bosqichi, tartibga solingan bosh ko'rinishi, xolos.

Dialekt va shevalar adabiy tilning shakllanishida ishtirok etadi, ammo adabiy tildan quyidagi belgilari bilan farqlanadi: a) adabiy til millatning barcha vakillari uchun umumiydir, dialekt va shevalar esa millat tarkibidagi etnik guruhlarning har biri uchun alohida-alohida bo'ldi, bir-biridan fonetik, leksik, grammatik jihatdan farqlanadi; b) adabiy tilning yozma shakli mavjud: u ma'lum meyorlarga bo'ysundirilgan yozuv sistemasiga asoslanadi. Dialekt va shevalar uchun alohida adabiy-orfografik yozuv yoq; v) adabiy tilning qo'lanishi hududiy (territorial) jihatdan chegaralanmaydi, dialekt va shevalarning qo'llanishi esa bu jihatdan chegaralangandir; g) adabiy tilda davlat ishlari - xalq ta'limi, matbuot, radio-televidenie, ilm-fan, ma'muriy-idoraviy hujjatlashtirish ishlari olib boriladi; qonun, farmon va qarorlar shu tilda e'lon qilinadi. Dialekt va shevalar bu funktsiyada qo'llanmaydi. Jargon va argolar – ma'lum ijtimoiy guruhlarga, masalan, o'g'rilarga, sportchilarga yoki talabalarga xizmat qiladigan yasama til. Bunday «til» elementlari (jargonizm va argotizmlar) adabiy tilda ishlatilmaydi.

Funksional stillar - tilning vazifaviy uslublari. Bunday uslublar inson faoliyatining u yoki bu sohasiga xoslangan nutqni qoliplaydi. Chunochi: 1) *rasmiy ish uslubi*. Bu uslub ma'muriy-idoraviy hujjatlar tilini qoliplaydi; 2) *ilmiy uslub* - ilmiy asarlar tilini va ilmiy nutqni qoliplaydi; q) *publitsistik uslub* - ommabop asarlar, ma'ruzalar tilini qoliplaydi; 4) *so'zlashuv uslubi*. Bu uslubning ikki xil ko'rinishi mavjud: a) *adabiy so'zlashuv uslubi*; b) *oddiy so'zlashuv uslubi*; 5) *badiiy uslub*. Bu uslub badiiy asar tilini va badiiy nutqni qoliplaydi. Adabiy til bilan funksional uslublar o'rtasidagi munosabatlar quyidagicha: rasmiy ish uslubi, ilmiy uslub, publitsistik uslub adabiy til me'yorlariga tayanadi, demak, adabiy tilga zid qo'yilmaydi; so'zlashuv uslubining «a» ko'rinishi ham shunday: unda dialektizm, jargonizm va vulgarizmlar qatnashmaydi; so'zlashuv uslubining «b» ko'rinishi esa nutqning maxsus tayaorgarliksiz bo'lishi, erkin muomalaga asoslanishi bilan xarakterlanadi: bu uslubga asoslangan matnlarda uslubiy bo'yoqdor so'zlar, ko'chma ma'noli lug'aviy birliklar ko'proq ishlatiladi; so'zlar, grammatik shakllar va so'z birikmalari tarkibidagi ayrim tovushlar (ba'zan bir necha tovush) tushib qoladi; *obor* (adabiy: *olib bor*), *aytvor* (adabiy: *aytib yubor*), *pasqam* (adabiy: *pastqam*), *bolla* (adabiy: *bolalar*), *kegin* (adabiy: *kelgin*), *mashu* (adabiy: *mana shu*) kabi; ba'zi tovushlarning so'z tarkibidagi orni almashadi: *turpoq* (adabiy: *tuproq*), *tervat* (adabiy: *tebrat*), *to'rg'amoq* (adabiy: *to'g'ramoq*); bir tovush ornida boshqa tovush qo'llanadi: *so'ngak* (adabiy: *suyak*), *ko'ynak* (adabiy: *ko'ylak*), *qalmoq* (adabiy: *qarmoq*), *musurmon* (adabiy: *musulmon*); so'z boshida, o'rtasida yoki oxirida tovush orttiriladi: *raza* (*ro'za*), *ishkop* (*shkaf*), *tanka* (*tank*) kabi. Bu uslubga tayangan nutqda kishi ismining qisqartirib talaffuz qilinishi ham uchraydi: *Dilor* (*Dilorom*), *Muqad* (*Muqaddam*), *Guli* (*Gulnora*), *Dilfuz* (*Dilfuza*) kabi. Demak, so'zlashuv uslubining bu turida adabiy til va adabiy nutq meyorlaridan chetga chiqish hollari ham uchraydi.

Adabiy tilga munosabat jihatdan badiiy uslub alohida baholanadi: u, odatda, badiiy asar tilini belgilaydi, badiiy asar tilida esa adabiy til meyorlaridan chetga chiqish hollari kop uchraydi: obraz va personajlar nutqini tipiklashtirish zarurati shuni taqozo qiladi. Quyidagi misollarga e'tibor beraylik:

1. *Asadbek molodets! Visshiy klass!- dedi u.-Aniq topibdi. Endi u bilan xazillashib bo'lmaydi. (T.M.)*

2. *U qizig'ar mashinasini qoraqamishga qarab uchirdi... (T.M.)*

3. *Akamullo, akamullo, sizni yuqloshopti, idoraga yuqloshopti.*

-Nima gap?

-hojar ayani bachasi sahroda borkan ekan... Bo'ronda qolgan ekan...qaytib kelmopti...

So'g'in Xo'janazar akoning duxtoribo'ronga qolip o'lipti...

-Hoshim yugurganicha chiqib ketdi. Mahmuda bilan Mohidil bir-biriga hayron qarab qolishdi!(J.A.)

Birinci misoldagi nutqiy parchada grammatik-sintaktik varvarizm («*Asadbek molodets!*», «*Visshiy klass*»), ikkinchi gapda vulgarizm («*qizig'ar*»), uchinchi misoldagi dialogda esa o'zbek-tojik ikki tilliligi ta'sirida bo'lgan o'zbek shevalarining so'zlari («*akamullo*» «*bacha*», «*duxtor*», *so'g'in*) kabi leksik dialek-tizmlar), shu shevaga xos grammatik formalar

(«yo'qloshopti», «kelmopti» kabi grammatik dialektizmlar), aka so'zining ako shaklidagi dialektal ko'rinishi qo'llangan. Bunday qo'llanishlar adabiy til uchun me'yor emas, albatta, ammo ular badiiy uslub talabiga ko'ra ishlatilgan, natijada badiiy asarning g'oyaviy-estetik jihatlarini ta'sirli, ishonarli qilib ifodalashga erishilgan.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining og'zaki va yozma shakllari bor, shu ikki shakl vositasida u xalqqa xizmat qiladi.

1. Adabiy tilning og'zaki shakli to'g'ri talaffuz me'yorlariga, eshitish orqali idrok qilishga tayanadi. Bu shaklning moddiy-material asosini fizik-akustik birliklar (nutq tovushlari, urg'u, ohang, melodika, pauza, tembr, ritm, temp) tashkil etadi; uning tarixiy ildizlari xalq og'zaki ijodi namunalari - dostonlar, qo'shiqlar, maqollar, hikmatli so'zlar, topishmoqlar, ertaklar negizida rivojlanib, og'izdan-og'izga o'tib kelgan, shu jarayonda uning hozirgi milliy-adabiy tilga xos yagona talaffuz me'yorlari shakllangan. Hozirgi o'zbek adabiy tilining og'zaki shakli ko'proq adabiy so'zlashuv uslubida namoyon bo'ladi, uning faoliyatida imo-ishora, nutq vaziyati kabi noverbal vositalar ham muhim rol o'ynaydi.

2. Hozirgi o'zbek adabiy tilining yozma shakli, avvalo, yozuv sistemasiga hamda shu sistema birliklarini (grafemalarni, orfogrammalarni) ko'rish va o'qishga asoslanadi. Yozuv sistemasi, ma'lumki, grafika, orfografiya va punktuatsiya kabi komponentlardan tarkib topadi, demak, uning moddiy-material asosini optik-grafik vositalar tashkil qiladi.

Adabiy tilning yozma shakli faoliyatida ilmiy uslub, rasmiy uslub, ommabop (publitsistik) uslub qoliplariga xoslanish xususiyatlari borligi ham ko'zga tashlanadi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili taraqqiyotini belgilovchi omillar ikki xildir:

1. Lingvistik (lisoniy) omillar. Bularga muayyan tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatlari - fonemalar tizimi, lug'at boyligi, morfema tiplari, so'z yasash modellari, grammatik qurilishi, leksik, grammatik birliklarning semantik va funktsional xususiyatlari, ular o'rtasidagi aloqa va munosabatlarni belgilovchi qoida-qonuniyatlar kiradi. Adabiy til taraqqiyoti, birinchi navbatda, ana shularga tayanadi.

2. Ekstralingvistik (nolisoniy) omillar. Bularga tildan tashqarida mavjud bo'lgan faktorlar kiradi: ijtimoiy tuzum formalari, tarixiy jarayonlar, xalqlar va millatlar o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma'rifiy aloqalar, ilm-fan rivoji, ishlab chiqarish va texnika taraqqiyoti, ijtimoiy tafakkur, inson ruhiyati, his-tuyg'ulari, til va yozuvga oid qonun va farmonlar shular jumlasidandir. Masalan, O'zbekiston mustaqillikka erishgach, uning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy va ma'naviy hayotida ham jiddiy o'zgarishlar yuz berdi: bozor iqtisodiga bosqichma-bosqich o'tish jarayoni boshlandi, milliy qadriyatlarga e'tibor kuchaydi, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning yangi shakllari yuzaga keldi. Bularning barchasi o'zbek tili leksikasiga ham ta'sir o'tkazdi: sobiq ittifoqdagi davlat tuzumiga xos ayrim tushuncha nomlari (*partkom, raykom, obkom, sovxoz, oblast* kabi so'zlar) iste'moldan chiqib, o'zbek tili lug'at boyligining tarixiy qatlamiga o'tib qoldi, ularning ornida hozirgi mustaqil O'zbekiston hayoti taqozo qilgan yangi so'z va atamalar (*kollej, litsey, gimnaziya, litsenziya, reyting, test, marketing, minimarket, investitsiya, biznes* kabilari) paydo bo'ldi, *hokim, hokimiyat, viloyat, tuman* kabi leksemalarning mazmun mundarijasida hozirgi tuzumga xos yangi ma'no qirralari yuzaga keldi, natijada bunday so'zlar eski qatlamdan zamonaviy qatlamga o'tib qoldi.

Keltirilgan ma'lumotlardan shu narsa anglashiladiki, milliy tilning, shu jumladan, milliy adabiy tilning taraqqiyotida lisoniy va nolisoniy omillar birga qatnashadi, ularning biri ikkinchisiga sharoit yaratadi, har ikkalasi bir butun mexanizm sifatida xizmat qiladi; til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlari shuni taqozo qiladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida, yuqorida aytib o'tilganidek, davlat ishlari olib boriladi. O'zbekistonning davlat tili deyilganda ham ko'proq darajada o'zbek adabiy tili nazarda tutilgan, binobarin, adabiy til davlat tomonidan himoyalanganidir. Shuning uchun ham o'zbek adabiy tilini o'rganish deyarli barcha o'quv yurtlarida joriy qilingan.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari va dialektal asoslari

Hozirgi o'zbek adabiy tilining, ma'lumki, bir qator tarixiy ildizlari bor: a) eng qadimgi turkiy til (VII asrgacha bo'lgan davr); b) qadimgi turkiy til (VII-XI asrlar); v) eski turkiy til (XI-XIII asrlar); g) eski o'zbek adabiy tili (XIV-XIX asrlar); d) yangi o'zbek adabiy tili (XIX asrning oxiri – XX-asrning 20-yillari). Hozirgi o'zbek adabiy tili ana shu tarixiy ildizlardan o'sib chiqib, o'zbek milliy tilining oliy formasi darajasiga ko'tarilgan.

O'zbek tilshunosligida o'zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlarini boshqacharoq tasnif qilish holatlari ham uchraydi.

O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlarini ko'zdan kechirish qadimgi turkiy tildan Hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan lisoniy taraqqiyot dinamikasini kuzatish, Hozirgi o'zbek adabiy tilining qadimgi turkiy, eski turkiy va eski O'zbek adabiy tillaridan farqlarini aniqlash imkonini beradi. Bunday farqlarning paydo bo'lishi, odatda, ikki omilga asoslanadi: 1) muayyan tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlariga - tilning o'zidagi sistemaviy va strukturaviy hodisalar munosabatiga; 2) ikki yoki undan ortiq tillar o'rtasidagi kontaktga (interstrat munosabatiga). O'zbek tili taraqqiyotida eng qadimgi turkiy til va qadimgi turkiy til substrat (asos til) vazifasini, arab, tojik-fors va rus tillari esa superstrat (ustama til) vazifasini o'tagan. Substrat va superstrat tillar o'rtasidagi aloqa odatda bilingvizm (ikki tillilik) yoki polilingvizm (ko'p tillilik) sharoitida yuzaga keladi va tillar substratsiyasi deb ataladi: turkiy-arab, turkiy-fors, o'zbek-arab, o'zbek-tojik, o'zbek-rus ikki tilliliklari sharoitida asos til bilan ustama tillar o'rtasida bog'langan aloqalar ana shunday substratsiyalar sanaladi. Ayni shu omillar (ichki taraqqiyot qonuniyatlari bilan birga) qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan davrda til strukturasi qator o'zgarishlarni yuzaga keltirgan. Buni til sathlari va tizimlari bo'yicha keltirilgan quyidagi ma'lumotlardan anglab olsa bo'ladi:

1. Tilning fonetik-fonologik sathida: a) qadimgi turkiy til vokalizmida 8 unli bo'lgan (a, ы, o, u - orqa qator, yo'g'on unlilar; ə, i, e, γ - old qator, ingichka unlilar); b) eski turkiy til va eski O'zbek tillarida ham shu 8 unli saqlangan, ammo eski o'zbek tilida old, qator lablanmagan e unlisi hisobiga vokalizm tizimi 9 unlidan iborat bo'lgan; v) qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o'zbek tillarida unli tovushlarning yo'g'onlik-ingichkalik ziddiyati (opozitsiyasi) bo'lgan: **i-ы, ə-a, γ-u, e-o** kabi; g) hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida unlilar miqdori 6 taga tushib qolgan (i, e, a, u, e, o). Bu tizimda yo'g'onlik- ingichkalik opozitsiyasi yo'q, ayrim tovushlarning sifat belgilari ham o'zgargan. Masalan, orqa qator, lablanmagan **a** ornida kuchsiz lablangan **o** (c) unlisi paydo bo'lgan. Qiyoslang: *ata-ota, at-ot* kabi; d) qadimgi turkiy til konsonantizmida **b, m, p, v, s, z, t, d, n, l, r, ch, ch, y, q(k), g'(g), n** undoshlari bo'lgan, bu undoshlarning ko'pchiligi palatal (ingichka yoki yumshoq) va velyar (qalin) variantlarga ega edi; e) eski O'zbek adabiy tilida undoshlar 24 taga etgan (**b, m, p, v, f, s, z, t, d, n, l, r, ch, ch, j, j, y, q, k, g', g, n, x, h**). Konsonantizm tarkibida undoshlar miqdorining ortishi o'sha davrdagi o'zbek-arab va o'zbek-fors ikki tilliligi (bi-lingvizmi) ta'sirida, shuningdek, ayrim undoshlarning divergentsiyasi (bir fonemaning ikki fonemaga ajralishi) natijasida sodir bo'lgan; j) Hozirgi o'zbek adabiy tili konsonantizmida yuqoridagi 24 undoshning barchasi bor. Ayrim tilshunoslarning (masalan, prof. A. Abduazizovning) fikricha, rus tilidan o'zlashgan so'zlarda uchraydigan qorishoq «ts» ham o'zbek tili undosh fonemalari qatoridan o'rin olgan deb qaralishi kerak.¹ Yuqoridagi ma'lumotlar tahlilidan quyidagilar ma'lum bo'ladi: a) qadimgi turkiy til konsonantizmida f, x, h, j, j undoshlari bo'lmagan. Ular eski turkiy til va eski o'zbek adabiy tili davrida turli lisoniy (lingvistik) va nolisoniy (ekstralingvistik) omillar ta'sirida paydo bo'lgan; b) qadimgi turkiy tilda q va k undoshlari bir fonemaning nutqdagi ikki ko'rinishi-ottenkalari bo'lgan, keyinchalik bu fonema divergentsiyaga uchrab, ikki mustaqil fonemaga aylangan; g' va g undoshlari rivojida ham ayni shu jarayon (divergentsiya) bo'lganligini - «g»ning «g'» va «g'»ga parchalanganligini ko'ramiz.

2. Nutq tovushlarining pozitsion va sintagmatik xususiyatlaridagi o'zgarishlar: a) qadimgi turkiy tilda **r, l, v, g'(g), z, d, n** undoshlari so'z boshida qo'llanmagan. Eski o'zbek adabiy tili va Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa bu tovushlar («n» dan boshqalari) so'z boshida ham ishlatiladi; b) m undoshi qadimda so'z boshidagi «b» ning varianti sifatida qo'llangan,

¹ Qarang: Abduazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. – T.: O'qituvchi", 1992, 19-20-b.

ammo soʻz oʻrtasida va oxirida mustaqil fonema boʻlgan. Uning mustaqil fonema sifatida soʻz boshida qoʻllanishi eski oʻzbek tilida bir qadar uchray turadi, Hozirgi oʻzbek adabiy tilida esa uning soʻz boshida qoʻllanishi ancha keng tarqalgan; v) qadimgi turkiy tilda undosh tovushlar soʻz boshida qatorlashib kelmagan. Bu xususiyat eski oʻzbek tilida ham saqlangan, ammo Hozirgi oʻzbek adabiy tilida esa undoshlarning soʻz yoki boʻgʻin boshida qatorlashib kelishi meʼyoriy holatga aylangan; bu hodisa oʻzbek tiliga rus tilidan oʻzlashtirilgan soʻzlarga xos (*brom, professor, shkaf, traktor, trolleybus, tramvay* kabi); g) qadimgi turkiy tilda undosh tovushlarning soʻz oxirida qatorlashib kelishi juda kam uchraydi: *qirq, alp*(«mergan ovchi»), *art*(«elka») kabi. Eski oʻzbek tilida undosh tovushlarning soʻz oxirida qatorlashib kelishi bir oz koʻpaygan (fors-tojik va arab tillaridan soʻz oʻzlashtirish hisobiga): *doʻst* (forscha oʻzlashma), *hamd* (arabcha oʻzlashma:»maqtoʻv»), *gʻisht* (tojikcha oʻzlashma), *goʻsht* (tojikcha oʻzlashma) kabi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida boʻgʻin yoki soʻz oxirida ikki undoshning qatorlashib kelishi rus tili orqali oʻzlashgan soʻzlar hisobiga ancha koʻpaygan: *boks, kodeks, kort, iks* kabi; d) qadimgi turkiy va eski oʻzbek tillarida soʻz oxirida ikkita bir xil undoshning qavatlanishi (geminatsiya) boʻlmagan. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida esa ikkita bir xil undoshning soʻz oxirida qavatlanishi uchray turadi: *gramm, klass, vatt, ball* kabi ruscha-baynalmilal oʻzlashmalar buning dalilidir; e) qadimgi turkiy tilda soʻzning birinchi boʻgʻinidan keyingi boʻgʻinlari faqat undosh bilan boshlangan: *o-na, o-ta, o-gʻa, i-ni, bo-la* kabi. Bu hol soʻz tarkibida ikki unlining yonmayon kela olmasligiga sabab boʻlgan. Eski oʻzbek tilida arab tili oʻzlashmalarining paydo boʻlishi bu qonuniyatga chek qoʻygan: *saodat, oila, maorif, soat, foiz, mutolaa* kabi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida esa ruscha-baynalmilal leksik oʻzlashmalar hisobiga bu hodisa yanada kengaygan: *biologiya, zoologiya, geometriya, geografya* kabi.

3.Singarmonizm: 1) qadimgi turkiy til va eski oʻzbek tilida singarmonizm (soʻz tarkibidagi oʻzak va qoʻshimchalarda unlilarning uygʻunlashuvi) mavjud boʻlgan. qiyos qiling: *kelduk* («kel» dagi «e» - old qator, ingichka unli q «-duk» dagi «u» ham old qator, ingichka unli) va *barduk* («bar»dagi «a» - orqa qator, yoʻgʻon unliq»-duk» dagi «u» ham orqa qator yoʻgʻon unli). Bu misollardagi unlilar til garmoniyasi qonuniyati asosida uygʻunlashgan. *Kelip* va *korup* soʻz shakllarining birinchisida («kelqip»da) oʻzak va qoʻshimchadagi unlilar lablanmagan, ikkinchisida («korqup» da) esa oʻzak va qoʻshimchadagi unlilar lablangandir. Demak, ikkinchi misolda unlilar lab garmoniyasi qonuniyati asosida uygʻunlashgan; 2) Hozirgi oʻzbek adabiy tilida singarmonizm oʻz mavqeini ancha yoʻqotgan. qiyos qiling: *konlunuz* (eski oʻzbek tilida) –*koʻnglingiz* (hozirgi oʻzbek adabiytilida), *korup* (eski oʻzbek tilida) - *koʻrib* (hozirgi oʻzbek adabiy tilida) kabi.

Izoh: singarmonizm qonuniyati hozirgi paytda qipchoq va oʻgʻuz dialektlariga mansub oʻzbek shevalarida saqlangan: *olgan* (adabiy tilda)-*algʻan*(qipchoq lahjasi shevalarida), *borgan* (adabiy tilda) - *bargʻan* (qipchoq lahjasi shevalarida), *kelgan* (adabiy tilda) *kelgan* (qipchoq lahjasi shevalarida), *oʻttiz* (adabiy tilda) - *oʻttuz* (qipchoq lahjasi shevalarida), *uyimga* (adabiy tilda) - *uyuma* (Oʻgʻiz lahjasi shevalarida) kabi.

4. Tilning lugʻat boyligida: 1) qadimgi turkiy tilda fors-tojik va arab soʻzlari boʻlmagan. Eski turkiy tilda fors-tojik va arab soʻzlari qoʻllana boshlagan, eski Oʻzbek tilida bunday oʻzlashmalar ancha koʻpaygan: *gul, gavhar, guruch, gOʻr* (fors-tojik soʻzlari), *madrasa, oila, fikr, firoq, hosil*(arabcha soʻzlar). Hozirgi oʻzbek adabiy tilida bunday oʻzlashma soʻzlarning ayrimlari eskirgan (masalan, *muvalidulhamuza, handasa, tarh* kabilar), ularning ornida bir qator ruscha oʻzlashma termin va atamalar paydo boʻlgan (*kislorod, geometriya, avtobus, tramvay* va b.lar); gʻ) qadimgi turkiy tildagi ayrim soʻzlarning eski Oʻzbek tilida tojikcha sinonimlari paydo boʻlgan: *chechak* (turkiy)- *gul* (tojikcha), *yogʻoch, yigʻoch* (turkiy)- *daraxt* (tojikcha), *oltin* (turkiy)- *tilla* (tojikcha), *buloq* (oʻzbekcha)-*chashma* (tojikcha), *qirov* (oʻzbekcha)- *shabnam*(tojikcha) kabi; q) qadimgi turkiy, eski turkiy va eski oʻzbek tillarida qisqartma soʻzlar (abbreviaturalar) boʻlmagan. Hozirgi oʻzbek tilida bunday qisqartmalar anchagina bor: BMT, TDPU, SamDU kabi. Keyingi yillarda oʻzbek tili leksikasida IIB (Ichki ishlar boʻlimi), IIBB (Ichki ishlar boʻlimi boshqarmasi), IIV (Ichki ishlar vazirligi), DAN (Davlat avtoinspektsiya nazorati), OʻzMU (Oʻzbekiston Milliy universiteti), BuxDU (Buxoro davlat universiteti),

QarMII (qarshi Muhandislik-iqtisodiyot instituti) kabi yangi qisqartma nomlar ham paydo bo'ldi; 4) O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, shuningdek, mustaqil O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy va ma'rifiy islohotlar o'zbek tili leksikasida yana bir qator yangi so'zlarning yuzaga kelishiga yoki ayrim eskirgan so'zlarning qayta tiklanishiga sabab bo'lmoqda: *supermarket, fermer, aktsiyador, vazirlik, nozir, devonxona, ta`til* kabilar shular jumlasidandir; O') rus tili va rus yozuvi ta'sirida yuzaga kelgan *tok* («elektor toki») va *tok* («uzum toki») kabi omograflar, *to'rt* («miqdor son») va *tort* («konditer mahsuloti») kabi omofonlar ham ko'proq Hozirgi o'zbek adabiy tiliga xosdir.

5. Tilning grammatik qurilishida: 1) qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tillarida ot, sifat, son, olmosh, fe'l va ravish kabi mustaqil so'z turkumlari bo'lgan. Bunday mustaqil so'zlar Hozirgi o'zbek adabiy tilida ham bor; 2) qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tillarida yordamchi so'zlar – ko'makchilar, bog'lovchilar va yuklamalar bo'lgan. Bunday turkumlarga xos so'zlar Hozirgi o'zbek adabiy tilida ham mavjud; q) qadimgi turkiy va eski o'zbek tillarida undovlar va modal so'zlar bo'lgan. Ular Hozirgi o'zbek adabiy tilda ham bor; 4) qadimgi turkiy tilda ham, eski O'zbek tilida ham har bir so'z turkumining o'ziga xos grammatik kategoriyalari (otlarda-egalik, kelishik, son; sifatlarda- daraja; fe'llarda - shaxs-son, mayl, nisbat, zamon va b.lar) bo'lgan. Bu xususiyatlar Hozirgi o'zbek adabiy tiliga ham xos. Biroq, Hozirgi o'zbek adabiy tilida qadimgi turkiy va eski o'zbek tillaridan farq qiladigan yangi jihatlar ham uchraydi: 1) Hozirgi o'zbek adabiy tilida morfemalar qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tillaridagiga nisbatan miqdoran ko'p va mazmunan boydir. Masalan: qadimgi turkiy tilda o'zakdan oldin qo'shiluvchi affiks morfemalar (prefikslar) bo'lmagan. Bu tipdagi morfemalar eski O'zbek tilida va Hozirgi o'zbek adabiy tilida uchraydi: *bebosh, bevosita, bamosita (bilvosita), noo'rin, sersuv, sergap* kabi; b) eski O'zbek adabiy tilida «-ov», «-ev», «-ova», «-eva», «-ovna», «-evna», «-ovich», «-evich» kabi familiya va otchestvo yasovchi qo'shimchalar bo'lmagan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bunday qo'shimchalar bor; v) eski o'zbek adabiy tilida «-lar» affiksi ko'plikni (*odamlar, qishloqlar* kabi), birgalikni (*Karimlar kelishdi*), ma'no kuchaytirilishini (*suylar oqib yotibdi*), chama yoki taxminni (*qirq yillar bo'ldi* kabi) ifodalagan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa «-lar» affiksining so'zlarni terminlashtirish funktsiyasi ham paydo bo'lgan: *qirququloqsimonlar, sutemizuvchilar...* kabi; 2) qadimgi turkiy va eski O'zbek adabiy tillarida singarmonizm mavjud bo'lganligidan ko'pchilik morfemalarning yo'g'on va ingichka turlari saqlangan: «-mi'z» va «-miz» (*barami'z va kelamiz* kabi), «-gan» va «-g'on» (*kelgan va borg'on*), «-cho'» va «-chi» (*yog'cho' «azani boshqaruvchi « va bedizchi- « naqqosh» kabi*). Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa ulardan faqat bittasi standart forma sifatida saqlangan (*boramiz, kelamiz, borgan, kelgan, qo'riqchi va ishchi* kabi), «-lo'q» va «-lik» haqida ham shu fikrni aytish mumkin; q) eski O'zbek adabiy tilidagi ba'zi affikslar Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanmaydi. Masalan, «-vul» affiksi eski O'zbek adabiy tilida *qorovul, yasovul*, kabi so'zlarni yasagan, hozir esa bu affiks so'z yasash xususiyatini yo'qotgan; 4) qadimgi turkiy tilda bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, vosita kelishigi («-n», «-i'», «-in», «-un», «-un», «-on», «-en»), jo'nalish kelishigi, o'rin-payt kelishigi, chiqish kelishigi bo'lgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida shulardan bittasi - vosita kelishigi yo'q. U qadimgi turkiy tilda «bilan» ko'makchisi funktsiyasiga teng bo'lgan: masalan, *tilin sozlep, qolaq'n eshidip* («tili bilan so'zlab, qulog'i bilan eshitib...») kabi.

Hozirgi o'zbek adabiy **tilining dialektal asoslari**. O'zbek tili bir qator shevalarni O'z ichiga oladi, bunday shevalar etnolingvistik nuqtai nazardan uchta katta lahjaga - qarluq, qipchoq va O'g'uz lahjalariga birlashtiriladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilining tarkib topishida ana shu uchta lahja shevalarining ishtirok etganligi tabiiy bir holdir, ammo ulardan qaysi biri adabiy tilga ko'proq darajada asos bo'lganligi masalasida tilshunoslar orasida yakdillik yo'q. KO'pchilik manbalarda Hozirgi o'zbek adabiy tilining tayanch dialekti sifatida qarluq lahjasi, xususan, uning Toshkent-Farg'ona tipidagi shahar shevalari ishtirok etganligi ko'rsatiladi¹. Ammo ayrim

¹ Bu haqda qarang: Reshetov V.V., Shoabdura'monov Sh.Sh O'zbek tili dialektologiyasi –Toshkent: Ukituvchi", 1978, 43- bet. Abdura'monov G., Mamajonov S. O'zbek tili va adabiyoti.- Toshkent: "O'zbekiston", 1995, 38- bet.

tilshunolar (masalan, prof. X. Doniyorov, dotsent B. To'ychiboyev) adabiy tilning tayanch dialekti masalasiga boshqacharoq yondashdilar: ularning fikricha, Hozirgi o'zbek adabiy tilining tarkib topishida qipchoq lahjasiga mansub shevalar ham faol qatnashgan, shunga ko'ra adabiy til me'yorlariga oid ayrim masalalar (xususan, vokalizm tizimi, alifbo tuzilishi) qayta ko'rilishi kerak. Bu mualliflarning ta'kidlashicha, Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida 6 ta emas, 8-9 ta unli fonema bor, ular i/O', a/a, u/u, O'(o) /O'(o) kabi kontrast juftliklarni hosil qiladi².

Hozirgi o'zbek adabiy tilining grammatik qurilishida otning jO'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklaridagi shakllari Toshkent- Farg'ona gruppasi shevalariga asoslanadi: «-ga»(j.k), «-da»(O'-p.k) va «-dan»(ch.k) kabi. Boshqa shevalarda otning bu kelishiklaridagi shakllari quyidagicha bo'ladi: Samarqand shevasida «-ga» formanti jO'nalish va o'rin-payt kelishiklari ma'nosini ifodalaydi: *Buxoroga ketopti* («Buxoroga»- otning jO'nalish kelishigidagi shakli), *Buxoroga O'qopti* («Buxoroga» – otning o'rin-payt kelishigidagi shakli) kabi. O'g'uz lahjasi shevalarida «-ga» ornida «-g'a» (qurvaqag'a), «-ye»(tangeye), «-ne»(erkine), «-na(yanO'na),»-e»(uyime) formantlari ishlatiladi. Bunday har xillik tushum va qaratqich kelishiklarida ham mavjud: «-ni»/»-nO'», «-ning»/»-nO'ng» (qipchoq lahjasi shevalarida), «-ning»/»-ing»,»-nO'ng»/»-O'ng» (Iqon, qorabuloq, hazorasp shevalarida), «-ni»/»-ti»/»-pi»/»-yi»/»-mi» (Toshkent shevasida) kabi. Bunday ko'p variantlilik adabiy tilga ko'chirilmagan.

Shuni ham aytish kerakki, ko'pchilik shevalarda tushum va qaratqich kelishiklari deyarli farqlanmaydi. Shuning uchun ham kelishiklar soni Toshkent, Farg'ona, Xeva-Urganch shevalarida -ota', qarshi shevasida 4tadir. qipchoq lahjasining j-lovchi shevalarida, qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining Iqon-qorabuloq dialektida esa ularning soni 6 taga etadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilining 6 kelishikli tizimga asoslanishida ana shu lahjalarning morfologik xususiyati hisobga olingan.

«Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursi tilshunoslikning quyidagi bo'limlarini O'z ichiga oladi:

1.Fonetika va fologiya. Bu bo'limlarda Hozirgi o'zbek adabiy tilining fonetik-fonologik sathiga oid tizimlar (vokalizm, konsonantizm), segment va supersegment birliklar (fonema, bo'g'in, urg'u, intonatsiya, fraza, takt), prosodik elementlar

(temp, tembr, ritm, melodika, pauza va b.lar), ularning til va nutqdagi roli haqida fikr yuritiladi.

2.Grafika va orfografiya. Bu bo'limlarda Hozirgi o'zbek adabiy tilining yozuv tizimlari (kirillcha va lotincha O'zbek yozuvlari), ularning asosiy komponentlari va belgilari, orfografiya printsiplari va qoidalari xususida bahs yuritiladi.

3.Orfoepiya. Bu bo'limda O'zbek tilining to'g'ri (adabiy) talaffuz me'yorlari, ularni belgilovchi omillar haqida ma'lumot beriladi.

4.Leksikologiya va frazeologiya. Bu bo'limlarda O'zbek tilining lug'at boyligi, uning rivojlanish qonuniyatlari, lug'aviy birliklarning qatlamlanishi, turlari, leksik-semantik va tematik guruhlari, leksema va frazemalarning semantik tarkibi, qo'llanish xususiyatlari O'rganiladi.

5.Leksikografiya. Bu bo'limda lug'atchilik, lug'at tiplari va turlari, lug'atlarning tuzilish printsiplari, lug'at maqolalarining sxemalari, lug'atlarning amaliy ahamiyati xususida bahs yuritiladi.

6.Morfemika. Bu bo'limda so'z yoki so'zning grammatik shakllari tarkibidagi ma'noli qismlar – morfemalar xususida, morfemalarning funksional-semantik, strukturaviy va pozitsion tavsifi haqida ma'lumot beriladi.

7.So'z yasalishi. Bu bo'limda O'zbek tilining so'z yasash usullari, ularning so'z turkumlari bo'yicha tavsifi, tarixiy va hozirgi so'z yasalishi kabi masalalar yoritiladi.

² Bu haqda qarang: Daniyarov X. Опыт изучения диалектов в сравнении с о'zbekским литературным языком.- Tashkent: "Fan", 1975, s.224-225. ego je: Vostochno-kyrchakskie (djekayushie) govory i ix uchastie v razvitiu o'zbekskogo literaturnogo yazyka. – ADD, Tashkent, 1977, s 46-47. Yana qarang: Tuchiychiboev B.O'zbek tilining tarakkiyot boskichlari- Toshkent: "U'ituvchi" ,1996, 174-6.

8.Morfologiya. Bu bo‘lim grammatikaning bir qismi bo‘lib, unda grammatik ma‘no va grammatik shakllar, shular orasidagi aloqadorlik asosida yuzaga kelgan grammatik kategoriyalar, so‘zlarni turkumlarga birlashtirish printsiplari, har bir so‘z turkumining ma‘no turlari, morfologik belgilari, gapdagi funtsional xarakteristikasi haqida fikr yuritiladi.

9.Sintaksis. Bu bo‘lim grammatikaning ikkinchi qismi bo‘lib, unda so‘z birikmalari va gap turlari, so‘zlarning grammatik munosabatga kirishish yo‘llari O‘rganiladi.

10.Punktuatsiya. Bu bo‘limda yozuv sistemasining uchinchi komponenti(birinchi komponenti-grafika, ikkinchi komponenti-orfografiya) xususida ma‘lumot beriladi. U sintaksis bilan parallel ravishda O‘rganiladi, chunki tinish belgilarining qo‘llanishi, asosan, gap ichida va nutqda namoyon bo‘ladi.

Tekshirish savollari

- 1.«Hozirgi o‘zbek adabiy tili» kursi nimani o‘rganadi?
- 2.Kurs oldiga qanday maqsad va vazifalar qo‘yilgan?
- 3.Nima uchun adabiy til milliy tilning oliy formasi sanaladi? Belgilari?
- 4.Adabiy til bilan dialekt, sheva va funktsional stillar o‘rtasidagi munosabatlar va tafovutlar nimadan iborat?
- 5.Adabiy tilning og‘zaki va yozma shakllari qanday farqlanadi?
- 6.Til taraqqiyotini belgilovchi lingvistik va ekstralingvistik omillarni qanday tushunasiz?
- 7.Adabiy tilning vazifa doirasi?
- 8.Hozirgi o‘zbek adabiy tilining qanday tarixiy ildizlari bo‘lgan?
- 9.Bunday tarixiy ildizlar va jarayonlardan xabardor bo‘lishning amaliy ahamiyati nimada?
- 10.Qadimgi turkiy til vokalizmi qanday unilardan tarkib topgan?
- 11.Eski turkiy va eski o‘zbek adabiy tillari vokalizmi haqida nimalarni bilasiz?
- 12.Vokalizm tizimidagi kontrast juftliklarni qanday tushunasiz?
- 13.Hozirgi o‘zbek adabiy tili vokalizmida nechta unli bor? Ular yo‘g‘onlik-ingichkalik belgisiga ko‘ra kontrast juftliklarni hosil qiladimi?
- 14.Qadimgi turkiy til konsonantizmi qanday undoshlardan tarkib topgan? Eski O‘zbek adabiy tili konsonantizmi-chi?
- 15.Hozirgi o‘zbek adabiy tili va qadimgi turkiy til undoshlari tizimining asosiy farqlari nimada?
- 16.Qadimgi turkiy tildan Hozirgi o‘zbek adabiy tiligacha bo‘lgan tarixiy taraqqiyot jarayonida fonemalarning paradigmatic va sintagmatic xususiyatlarida qanday o‘zgarishlar yuz bergan?
- 17.Singarmonizm nima? Hozirgi o‘zbek adabiy tilida singarmonizm bormi? Shevalarda-chi?
- 18.qadimgi turkiy tildan Hozirgi o‘zbek adabiy tiligacha bo‘lgan davrda tilning leksik sathida (lug‘at boyligida) qanday o‘zgarishlar bo‘lgan?
- 19.Tilning grammatik qurilishida bo‘lgan o‘zgarishlar haqida nimalarni bilasiz?
- 20.Hozirgi o‘zbek adabiy tilining dialektal asoslari haqida qanday fikrlar bor?
- 21.O‘zbek tili shevalari qanday lahjalarga birlashadi?
- 22.Hozirgi o‘zbek adabiy tili kursining qanday bo‘limlari bor?

Adabiyotlar

1. H.Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent, 2005.
2. U.Tursunov va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent. 1992.
3. G‘.Abdurahmonov, S.Mamajonov. O‘zbek tili va adabiyoti. Toshkent, 1995.
4. S.Otamirzaeva, M.Yusupova. O‘zbek tili. Toshkent, 2004.
5. Sh.Ranmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. Toshkent, 2007.
6. R.Sayfullaeva va b.Hozirgi o‘zbek titi. Toshkent, 2009.

Ma'ruza № 2. Fonetikaning predmeti, maqsadi va vazifalari

Reja:

1. Fonetikaning predmeti, maqsad va vazifalari.
2. Fonetikaning tadqiqot maqsadi va usuliga ko'ra turlari.
3. Bu sohada qilingan tadqiqotlar

Tayanch tushunchalar:

Fonetika - tilshunoslikning fonetik birliklar, ular-ning fizik-akustik va h.k. xususiyatlari haqida ma'lumot beruvchi bo'limi.

Segment birliklar - so'z yoki morfema tarkibida (yoki nutq oqimida) gorizontaal chiziq bo'ylab birin-ketin keladigan birliklar: nutq tovushi, bo'g'in, fonetik so'z, takt, fraza.

Supersegment birliklar - urg'u, ohang, melodika, pauza kabi ustama hodisalar, ular so'zga, frazaga, gapga yoki nutqqa yaxlit holda aloqador bo'lishi bilan segment birliklardan farq qiladi.

Shakllantiruvchi vazifa - fonetik birliklarning «qurilish materiali», leksema yoki morfemalarning ifoda planidagi moddiy asos sifatidagi vazifalari.

Tanituvchi vazifa - fonetik birliklarning so'z qiyofasini «tanib olish» va shu orqali so'zning ma'nosini «eslab qolish» uchun xizmat qilishi.

Fonetik so'z - nutq tovushlarining ma'lum tartibda joylashuvidan tarkib topgan so'zning fonetik qiyofasi, leksemaning ifoda plani.

Umumiy fonetika - fonetikaning barcha tillarga xos umumnazariy masalalari haqida ma'lumot beruvchi turi.

Xususiy fonetika - fonetikaning muayyan bir til tovush-lari, ularning turlari, fizik-akustik va artikulyatsion xususiyatlari xususida bahs yurituvchi turi.

Tarixiy fonetika - xususiy fonetikaning ichki bir turi. U muayyan til tovush tizimini diaxron planda va dinamik holatda (tarixiy taraqqiyotda) o'rganadi.

Tavsifiy fonetika - xususiy fonetikaning ichki bir turi. U muayyan tilning fonetik tizimini statika holatida (til taraqqiyotining oldingi bosqichlarida yuz bergan hodisalar bilan bog'lamay) o'rganadi.

Qiyosiy fonetika - qardosh yoki noqardosh tillarning tovush tizimlarini qiyoslab o'rganadigan fonetika.

Eksperimental (instrumental) fonetika - nutq tovushlari, urg'u kabi birliklarning fizik-akustik va artikulyatsion xususiyatlarini maxsus asboblarda vositasida o'rganadigan fonetika.

Fonetikaning predmeti tilning tovush tomoni, fonetik qurilishidir. Tilning tovush tomoni nutq tovushlari bo'g'in, urg'u, ohang (intonatsiya, melodika) kabi birliklarni o'z ichiga oladi.

Fonetikaning maqsadi fonetik birliklarning fizik-akustik, anatomik-fiziologik va lingvistik-funksional asoslarini o'rganish, ularning til mexanizmidagi rolini aniqlashdan iborat. Bunday maqsad uning quyidagi **vazifalarini** belgilaydi: a) tovush, urg'u, melodika kabi birliklarning yuzaga kelish qonuniyatlarini o'rganish; b) talabalarni yuqoridagi qonuniyatlar va shu qonuniyatlarga oid ilmiy-nazariy fikrlar bilan tanishtirish; v) adabiy tilning fonetik-fonologik tizimiga oid munozarali masalalarni aniqlash, ularga munosabat bildirish; g) talabalarda fonetik tahlil ko'nikmalarini shakllantirish; d) talabalarga shu sohada ishlagan fonetist-fonologlar haqida qisqacha ma'lumot berish.

Har qanday tilning fonetik birliklari dastlab ikki guruhga—segment va supersegment birliklarga bo'linadi: a) **segment birliklarga** nutq tovushlari va bo'g'in kiradi. Bunday birliklar so'z yoki morfemalar tarkibida birin-ketin keladi, yotiq (gorizontaal) yo'nalishda bir-biriga ulanib, zanjirsimon tarzda joylashadi. Masalan, *kitob* so'zidagi ota' tovush (k,i,t,o,b) va ikkita bo'g'in(*ki-tob*) segment birliklar, demak, shu so'z tarkibidagi qismlar sanaladi. b) **supersegment birliklarga** urg'u, ohang, melodika, pauzalar kiradi. Bunday birliklar so'zga, frazaga, gapga yoki

nutqqa yaxlit aloqador bo'lib, ularni so'z, gap yoki nutqdan ajratilgan holda tasavvur qilib bo'lmaydi. Shuning uchun ularni **ustama hodisa** (M.Mirtojiyev) deb nomlash hollari ham uchraydi.

Fonetik birliklar til tizimida quyidagi vazifalarni bajaradi:

1) **shakllantiruvchi vazifa** (ruscha: *obrazuyuhaya funktsiya*). Bunda fonetik birliklarning so'z yoki morfemalar tarkibida yoxud gap va nutq tuzilishida qurilish materiali sifatida ishtirok etishi nazarda tutiladi. Chunonchi, *paxta* so'zining tarkib topishida 5ta tovush (p, a, x,t,a), ikkita bo'g'in (*pax-ta*) va bitta so'z urg'usi (*paxta*) «qurilish materiali» vazifasida qatnashgan, bu birliklarning shu tartibda joylashtirilishidan *paxta* so'zining tovush qiyofasi - **fonetik so'z** shakllangan. Ohang, melodika, pauza kabi supersegment birliklar esa gap qurilishida yoxud nutqning tarkib topishida ustama hodisa sifatida qatnashadi: darak, so'roq va buyruq gaplarning o'ziga xos intonatsiyalari, she'riy misralardagi ohang tovlanishlari bunga misol bo'ladi;

2) **tanituvchi vazifa** (ruscha: *opoznavatel'naya funktsiya*). Bunda fonetik so'z tarkibidagi fonetik birliklarning shu so'zni va uning ma'nosini «tanib olish» va «eslab qolish» uchun xizmat qilishi nazarda tutiladi: so'z va uning ma'nosi (yoxud morfema va uning ma'nosi) shu so'zning (yoki morfemaning) fonetik qobig'i tufayligina inson xotirasida doimiy yashaydi. Masalan, inson *paxta* so'zini (fonetik so'zni) eshitganda yoki o'qiganda, uning xotirasida «g'o'za o'simligining oq tolali yumshoq mahsuli», *taxta* so'zini eshitganda yoki o'qiganda esa «g'o'ladan uzunasiga tilib olingan yassi yog'och bo'lagi» esga keladi, bu hol har bir so'zning fonetik qobig'i bilan shu so'zning mazmun planidagi ma'nolar o'rtasida doimiy aloqa borligidan (shakl va mazmun birligidan) dalolat beradi. Ko'pchilik so'zlarning fonetik tarkibi o'zaro farqli bo'lishini hisobga olsak, bunday farqlar so'z ma'nolarini tafovutlash uchun xizmat qilishi ham ma'lum bo'ladi: «qishloq» ni «pishloq»dan, «g'o'za»ni «ko'za»dan, «uy»ni«kuy»dan farqlash imkoni yaratiladi. Demak, so'z va grammatik formalar o'zining tovush materiyasi tufayligina nutqda ma'lum ahamiyat kasb etadi. Tovushgina so'z yoki so'z shaklini eshituvchi uchun borliq tusiga kiritadi. (Bu haqda darslikning «Fonologiya» bo'limida to'laroq ma'lumot beriladi).

Fonetika fani tilning tovush tomonini turli usulda va turli maqsadlarda o'rganadi, shunga ko'ra uning quyidagi turlari o'zaro farqlanadi:

1.**Umumiy fonetika**. Fonetikaning bu turi barcha tillarning tovush tomoni uchun umumiy bo'lgan qonuniyatlar va hodisalar bilan tanishtiradi. Masalan, barcha tillarda fonetik birliklarning fizik-akustik tabiati, anatomik-fiziologik (biologik) asosi va lingvistik-funksional jihatlari bor; barcha tillarda nutq tovushlari fonema tiplariga birlashadi, barcha tillarda fonemalar fonologik oppozitsiyalar (ziddiyatlar) va korrelyatsiyalarni yuzaga keltiradi, shular orqali fonologik sistemalar shakllanadi. Tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatiga xos bo'lgan bunday nazariy masalalarni ko'rish umumiy fonetika predmeti sanaladi.

2.**Xususiy fonetika**. Fonetikaning bu turi konkret bir tilning fonetik tizimi haqida ma'lumot beradi: O'zbek tili fonetikasi, rus tili fonetikasi, ingliz tili fonetikasi kabi.

Xususiy fonetika ayrim olingan bir tilning fonetik tizimini o'rganishda umumiy fonetika xulosalariga, shuningdek, fonetikaning boshqa turlarida to'plangan tajribalarga tayanadi.

Uning quyidagi ikki turi bor:

a) *tavsifiy fonetika*. Bunda ayrim olingan bir tilning fonetik tizimi, undagi fonetik hodisalar va faktlar statik holatda (shu tilning oldingi tarixiy taraqqiyoti bilan bog'lanmay) o'rganiladi. Xususan, «Hozirgi o'zbek adabiy tili fonetikasi» ham aslida tavsifiy fonetikadir, chunki unda o'zbek tilining fonetik tizimi, bu tizimda mavjud bo'lgan fonetik faktlar (unli va undosh tovushlarning miqdor va sifat belgilari, tasnifi, urg'u, bo'g'in va hokazolar) hozirgi o'zbek tilida qanday bo'lsa, shundayligicha (tarixiy jarayon va faktlarga bog'lanmay) o'rganiladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining tavsifiy fonetikasi «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursi bo'yicha nashr etilgan ko'pchilik darsliklarda, shuningdek, «Uzbekskiy yazik» (Reshetov V.V., 1959y.), «Osnovi fonetiki i grammatiki uzbekskogo yazika» (Reshetov V.V., 1965-y.), «Obshaya xarakteristika osobennostey uzbekskogo vokalizma» (Reshetov V.V., 1949-y.), «Foneticheskaya sistema uzbekskogo literaturnogo yazika.» ADD(A. Mahmudov, 1980-y.), «Hozirgi o'zbek adabiy tili» dan metodik ko'rsatmalar va konspektiv kurs: fonetika, orfoepiya,

grafika va orfografiya (Tursunova T., Jamolxonov H., 1981-y.), «O'zbek tili fonetikasi» (Mirtojiev M.M., 1991-y., 1-nashri; 1998-y., 2-nashri), «Hozirgi o'zbek adabiy tili». Ma`ruzalar matni (Jamolxonov H., 2000-y.) kabi ishlarda hamda «Sochetanie glasnix i soglasnix v sovremennom uzbekskom literaturnom yazike» (A.Ishaev., 1985-y.), «Reduktsiya glasnix v uzbekskom yazike: tipi, funktsiya, programmirovaniye» (S.Atamirzaeva, X. Yuldasheva, D. Mamatov, 1985-y) kabi maqolalarda bayon etilgan;

b) *tarixiy fonetika*. Bunda ayrim olingan bir tilning fonetik tizimi, undagi fonetik hodisalar va faktlar shu tilning uzoq tarixiy taraqqiyoti bilan bog'lab o'rganiladi, shu asosda muayyan tilning fonetik-fonologik tizimida yuz bergan tarixiy o'zgarishlar (divergentsiya, konvergentsiya faktlari, fonologik tizimdagi eskirish va yangilanish jarayonlari) aniqlanadi. Shunga ko'ra u *diaxron fonetika* deb ham yuritiladi.

O'zbek tilshunosligida o'zbek tilining tarixiy fonetikasiga oid ma'lumotlar V.V. Reshetov, F.Abdullaev, G'.Abdurahmonov, A. Rustamov, E.Fozilov, Sh.Shukurov, A.Mahmudov, S.Ashirboev, H.Ne`matov, B.To'ychiboyev kabi tadqiqotchilarning ishlarida berilgan: «Qadimgi turkiy til» (Abdurahmonov.G., Rustamov.A.,1982-y.), «Fonetiko-morfologicheskie osobennosti yazika Alishera Navai», ADD (Rustamov A., 1966-y.), «Nekotorie voprosi istoricheskoy fonetiki uzbekskogo yazika» (A.Rustamov, 1985), «K istorii utrato' singarmonizma v uzbekskom yazike» (F.Abdullayev, 1985), «Foneticheskie i morfologicheskie osobennosti yazika «Xibatul haqayiq», AKD (Mahmudov A. 1964-y.), «Ahmad Yugnakiyning «Hibatul haqoyiq» asari haqida» (Mahmudov A. 1972-y.), «Qadimgi obidalar va Alisher Navoiy tili» (Fozilov.E., 1969y.), «XIV asr Xorazm yodnomalari»(Fozilov E, 1979y.), «Neutbning «Xusrav va Shirin» dostoni va o'zbek adabiy tili» (Ashirboev S., 1997y.), «O'zbek tili tarixiy fonetikasi» (Ne`matov H., 1992y.), «O'zbek tili tarixiy fonetikasi»(To'ychiboyev B., 1990y.), «O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari» (To'ychiboyev.B., 1996y.), «O'zbek adabiy tili tarixi»(Muxtorov. A., Sanaqulov U., 1990'y), «Alisher Navoi kak osnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazika» (A.K. Borovkov, 1946.), «A tovushining XV asrdagi sifat xususiyatlari haqida» (E. Umarov., 19h2),»XV asr O'zbek tili unilari haqida»(E. Umarov, 19h2),»Grammatika sarouzbekskogo yazika»(A.M. Sherbak, 1962) kabi ishlar shular jumlasidandir.

3.Qiyosiy fonetika. Fonetikaning bu turi qardosh tillarning (masalan, O'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman va boshqa turkiy tillarning) fonetik tizimidagi umumiy va xususiy jihatlarni aniqlash imkonini beradi: «Sravnitel'naya fonetika tyurskix yazikov» (A.M. herbak, 1970), «Sravnitel'no- istoricheskaya grammatika tyurskix yazikov»(B.A.Serebrennikov, N.Z.Gadjieva,19h6) kabi ishlar shular jumlasidandir. O'zbek tilshunosligida noqardosh tillarning, xususan, O'zbek va rus tillarining fonetik tizimlarini qiyosiy o'rganishga ham alohida e'tibor berilmoqda: «Russkaya grammatika v sopostavlenii s uzbekskim yazikom» (Polivanov e.D., 19qy.), «Kratkiy ocherk fonetiki russkogo yazika v sopostavlenii s fonetikoy uzbekskogo yazika» (Kissen I.A., 1952y.), «Kurs sopostavitel'noy grammatiki russkogo i uzbekskogo yazikov» (Kissen I.A., 1966, 1969, 1971, 1979 yillar), «Sopostavlenie foneticheskix yavleniy russkogo i uzbekskogo yazikov v rechevom potoke», AKD (Asfandiyarov I.U., 1968y.), «O'zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi» (Azizov O., Safaev A., Jamolxonov H. 1986y.) kabi ishlar buning dalili.

O'zbek va rus tillari fonetikasini qiyosan o'rganish rus maktablarida o'zbek tilini, o'zbek maktablarida esa rus tilini o'qitish uslubiyatini takomillashtirish nuqtai nazaridan, shuningdek, O'zbek-rus bilingvizmi (ikki tilliligi) masalalarini, bunday bilingvizmning har ikkala til strukturasi va sistemasiga ta'sirini aniqlash pozitsiyasidan foydalidir.

2.Eksperimental (instrumental) fonetika. Fonetikaning bu turida nutq tovushlarining fizik-akustik va artikulyatsion jihatlari maxsus asboblar (pnevmoqraf, ostsilograf, fonograf, spektrograf va boshqalar) yordamida tadqiq qilinadi, shu asosda tovushlarning sifat va miqdor belgilari (balandligi, kuchi, tembri, spektri, cho'ziqlik darajasi), ularning artikulyatsiyasi (hosil bo'lish orni, usuli) aniqlanadi. Bunday tadqiqot natijalaridan fonetik birliklarning fonologik jihatlari tavsiflashda foydalaniladi.

O'zbek tilshunosligida eksperimental fonetikaning rivojlantirilishida Mahmudov Ahmadjon va Otamirzaeva Sora kabi fonetistlarning xizmati katta. Bu tilshunoslarning qator ishlarida O'zbek tili fonetik tizimining tovushlari, urg'u, bo'g'in kabi birliklari ayni shu usulda tadqiq qilingan: «Unlilar» (Mahmudov.A.,1992y). «SoglasnO'e uzbekskogo literaturnogo yazika» (Mahmudov A., 19h6y.), «Sonornie uzbekskogo yazika» (Maxmudov, A., 19h0.), « Slovesnoe udarenie v uzbekskom yazike» (Maxmudov.A., 1960.), «Zvukovoy sostav namanganskogo govora uzbekskogo yazika». «Eksperimental`noe issledovanie», AKD (Atamirzaeva.S.,196q.), «Eksperimental`no - foneticheskoe issledovanie namanganskogo govora uzbekskogo yazika» (Atamirzaeva. S., 1974y.), «Akustiko-artikulyatsionniy analiz uzbekskoy rechi primenitel`no k audiometrii» (Atamirzaeva. S. v soavtorstve, 1979y.) kabi ishlar fikrimizning dalili.

Tekshirish savollari

1. Fonetikaning predmeti?
2. Fonetikaning maqsadi?
3. Fonetik birliklarga nimalar kiradi?
4. Segment va supersegment birliklar qanday farqlanadi?
5. Fonetik birliklarning shakllantiruvchi va tanituvchi vazifalarini qanday tushunasiz?
6. Fonetik so'z nima?
7. Fonetikaning qanday turlari bor?
8. Umumiy fonetika nimani O'rganadi? Xususiy fonetika-chi?
9. Tavsifiy (sinxron) va tarixiy (diaxron) fonetika-larning farqi nimada? Bu sohalarda ishlagan va ishlayotgan tilshunoslardan kimlarni bilasiz?
10. qiyosiy va eksperimental fonetikalarda nimalar tadqiq qilinadi? Bu sohaga oid ishlardan qaysilarini bilasiz?

Adabiyotlar

- 1.H.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2005.
- 2.U.Tursunov va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent. 1992.
- 3.G.Abdurahmonov, S.Mamajonov. O'zbek tili va adabiyoti. Toshkent,1995.
4. S.Otamirzaeva, M.Yusupova. O'zbek tili. Toshkent, 2004.
- 5.Sh.Ranmatullayev. Nozirgi adabiy O'zbek tili. Toshkent, 2007.
- 6.R.Sayfullaeva va b.Nozirgi O'zbek titi. Toshkent, 2007

Ma'ruza № 3. Fonetikaning tadqiqot maqsadi va usuliga ko'ra turlari

Reja:

1. Fonetikaning to'rt aspekti.
- 2.Fonetikaning predmeti maqsad va vazifalari.
3. Fonetikaning tadqiqot maqsadi va usuliga ko'ra turlari.
4. Fonologiya.
- 5.Fonemika.
6. Fonemalarning differensial va integral belgilari.

Tayanch tushunchalar.

Tovushning fizik-akustik tabiati- tovushning balandligi, kuchi, tembri, cho'ziqligi, ularning eshitilish xususiyatlari.

Gers- tebranayotgan jismning (mas., un paychalarining) tinch holatdagi nuqtadan ikki (qarama-qarshi) tomonga bir marta borib kelishi. .

Infratovush - 16 gersdan kam chastotali tovush.

Ul`tratovush – 20000 gersdan ortiq chastotali tovush.

Tovushning kuchi - I_{sm^2} maydondan 1sekundda ota`digan energiya miqdori. U detsibel bilan o`lchanadi.

Tovush tembri - tovushning asosiy ton (ovoz) va yordamchi tonlar (obertonlar) qo`shilmasidan tarkib topuvchi sifati.

Spektograf - tovush formantlarini aniqlovchi maxsus apparat.

Tovush cho`ziqligi - tebranishning oz yoki ko`p vaqt davom etishi.

Tovushning sifat belgilari - tovushning balandligi, kuchi (intensivligi), tembri.

Brok markazi - bosh miya qobig`idagi markaziy nerv sistemasiga kiruvchi nerv xujayralarining bir turi. .

Eshituv markazi - bosh miya qobig`i tizimiga kiruvchi nerv xujayralarining yana bir turi. U eshitish a`zolaridan keladigan ta`sirni idrok etadigan nerv markazi sanaladi.

Artikulyatsiya - nutq a`zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi harakati va holati.

Artikulyatsiya bazasi - til egalarida shu tilga xos artikulyatsiyani amalga oshirish uchun shakllangan psixologik va fiziologik ko`nikmalar.

Ekskursiya - artikulyatsiyaning birinchi bosqichi.

To`xtam (ish holati) - artikulyatsiyaning ikkinchi bosqichi.

Rekursiya - artikulyatsiyaning uchinchi bosqichi (talaffuzning qaytishi).

Pertseptiv aspekt - fonetikaning eshitish va his etish bilan bog`liq jarayonlarini o`rganuvchi aspekti.

Fonemalarning differensial belgilari - O`zaro qarama-qarshi qo`yilayotgan ikki fonemaning farqlanadigan belgilari.

Fonemalarning integral belgilari - O`zaro qarama- qarshi qo`yilayotgan ikki fonemaning farqlanmaydigan belgilari.

Fonologik oppozitsiya - differensial belgilar asosida ikki fonemaning bir-biriga qarama-qarshi qo`yilishi (fonologik zidlanish).

Gradual oppozitsiya - pog`onali zidlanish.

Korrelyatsiya - bir farqlanish belgisi asosida tarkib topgan ikki va undan ortiq oppozitsiyalar qatori.

Artikulyatsiya orni - talaffuzda ishtirok etuvchi asosiy nutq a`zosi yoki shu a`zoning faol ishtirok etayotgan qismi.

Tilning tovush tomoni ancha murakkab hodisadir: a) har qanday tovushning fizik- akustik tabiati bor;

b) har qanday nutq tovushining biologik asosi (nutq a`zolarining harakati va holati bilan bog`liq jihatlari) mavjud;

v) har qanday nutq tovushlari talaffuz etiladi va eshitiladi. Fonetik birliklarning ana shu jihatlari O`rganish fonetikaning fizik-akustik, anatomik-fiziologik, pertseptiv va lingvistik-funksional aspektlari deb qaraladi.

Fizik–akustik aspekt. Eksperimental fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning fizik tabiatini tadqiq qiladi. Fonetik birliklarning fizik tabiatiga tovushning balandligi, kuchi, tembri, cho`ziqligi kiradi. Tovushning ovoz, shovqin, qo`shimcha (yordamchi) ton kabi komponentlari ham fizik- akustik omillar sanaladi.

1. Tovushning balandligi - tovushning un paychalarini tebranishi chastotasiga bog`liq sifati. Ma`lum vaqt O`lchovida (masalan, bir sekundda) un paychalarining tebranish miqdori qancha ko`p bo`lsa, tovush shuncha baland bo`ladi yoki, aksincha, shu vaqt O`lchovi hisobida un paychalarini qancha kam (siyrak) tebransa, tovush shuncha past chiqadi. Tebranayotgan jismning, masalan, un paychalarining tinch holatdagi nuqtadan ikki (qarama-qarshi) tomonga bir marta borib kelishi bitta to`la tebranish sanaladi, ana shu bitta to`la tebranish **bir gers** hisoblanadi, demak, baland ovozda gerslar miqdori ko`p (tebranish zich), past ovozda esa gerslar miqdori kam (tebranish siyrak) bo`ladi. Insonning eshitish qobiliyati 16 gersdan 20000 gersgachadir: 16 gers eshitishning eng quyi pog`onasi, 20000 gers esa eshitishning eng yuqori pog`onasi hisoblanadi.

16 gersdan kam chastotali tebranish **infratovush**, 20000 gersdan ortiq chastotali tebranish esa **ultratovush** sanaladi. Inson oddiy soʻzlashuvda 100 gersdan 400 gersgacha balandlikdagi tovushni qoʻllaydi. Insonning eng past tovushi **bas** (u 40 gersga teng), eng baland tovushi esa **sopranodir**(u 170 gersga teng).

Nutqda tovushning baland-past tarzda toʻlqinlanishi melodikani yuzaga keltiradi, melodika esa gapning ifoda maqsadiga yoki emotsionallikka koʻra turlarini belgilashda, sintagmalarni, kirish soʻz yoki kiritma gaplarni ifodalashda muhim vosita sanaladi. Shuni alohida-alohida taʼkidlash kerakki, tebranish chastotasi nutqda boshqa akustik vositalar (urgʻu, intonatsiya, temr, temp kabilar) bilan munosabatga kirishib, murakkab tovushni hosil qilishi ham mumkin, bunday murakkab tovushlardan esa turli ekspressiv-stilistik maqsadlarda, ayniqsa, sheʼriy misralardagi tovush tovlanishlarini tarkib toptirishda foydalaniladi.

2.Tovushning kuchi (intensivligi) - 1sm^2 maydondan 1 sekunda otaʼdigan energiya miqdori. Bunday energiya miqdorining koʻp yoki oz boʻlishi tebranish amplitudasining (kengligining) katta yoki kichikligiga bogʻliqdir; tebranish amplitudasining katta boʻlishi unga berilayotgan zarba darajasiga, masalan, oʻpkadan kelayotgan havo oqimi kuchiga bogʻliq. Masalan, zarb urgʻusini (dinamik urgʻuni) yuzaga keltirishda havo zarbi kuchli boʻladi. Demak, tovush kuchining nutqdagi ahamiyati koʻproq zarb urgʻusini ifodalashda namoyon boʻladi.

Tovush kuchi odatda **detsibel** bilan oʻlchanadi. Masalan, soatning chiqillashi – 20 db, pichirlash – 40 db, yarim ovoz bilan gapirish-60 db, baland ovoz bilan gapirish-80 db, simfonik orkestr ovozi-100 dan 110 detsibelgacha boʻladi. 130 detsibeldan ortiq kuchdagi tovush quloqqa ogʻriq beradi, insonni noxush qiladi.

3.Tovush tembri - tovushning asosiy ton va yordamchi tonlar (**oberton, parsial** tonlar) qoʻshilmasidan tarkib topadigan sifati. Tovush tembrini ifodalovchi va uning boshqa tovushlar tembridan farqini koʻrsatuvchi chastotalar **formantlar** deyiladi. Tovush formantlari maxsus eksperimental apparat -spektograf yordamida aniqlanadi.

Tovush tembrining turli xil formantlarga ega boʻlishida boʻgʻiz boʻshligʻi, halqum, ogʻiz boʻshligʻi va burun boʻshligʻi maxsus rezonatorlik (akustik filʼtrlik) vazifasini bajaradi: bunday boʻshliqlarning turli shaklga kirishi, hajmi, undagi aʼzolarining harakati-holati tovushning boʻyoqdorligini (sifat belgilarini) oʻzgartirib turadi, shu tariqa fonemalarning Oʻzaro farqlanishi taʼminlanadi. Odatda, tovush tembri unli fonemalarda muhim rol oʻynaydi: hamma unli fonemalarda ovoz bor, ammo ular bir-biridan tembri bilan farq qiladi. Ayni paytda, tovush tembri ayrim undoshlarni, masalan, sonantlarni farqlashda ham qatnashadi. Bulardan tashqari, tembr nutqning supersegment birligi, ovoz tovlanishlari tarzida ham namoyon boʻladi: quvnoq tembr, maʼyus tembr kabi. Tembrning bu turlari nutqning ekspressiv-emotsional xususiyatlarini taʼminlaydi.

4.Tovush choʻziqligi- tebranishning oz yoki koʻp vaqt davom etishi. Tovush choʻziqligi ikki xil boʻladi; a) fonologik choʻziqlik (birlamchi choʻziqlik). Bunday choʻziqlik, odatda, maʼno ajratish uchun xizmat qiladi. Masalan, turkman tilida «yilqi» maʼnosidagi «ot» soʻzi bilan «ism» maʼnosidagi «ot» soʻzining maʼnolari shu soʻzlar tarkibidagi «o» unlisining choʻziqlik darajasi bilan farqlanadi; ot (ad-» yilqi») -o:t (a:d-»ism») kabi; b) fonetik choʻziqlik (ikkilamchi choʻziqlik)- sof fizik-akustik faktorga asoslangan (fonologik vazifa bajarmaydigan) choʻziqlik. Masalan, urgʻuli boʻgʻindagi unli bir oz choʻziladi, ammo u soʻz maʼnosini farqlash uchun xizmat qilmaydi (atlas va atlas kabi ayrim holatlar bundan mustasno). Shuningdek, *imon* soʻzi boshidagi «i» choʻziqroq talaffuz etilganidan, unda bir «y» orttiriladi yoki *shahar, zahar* soʻzlarida «h»ning tushib qolishi natijasida ikki «a» yonma-yon kelib, bir choʻziq «a» tarzida talaffuz qilinadi (*sha:ar,za:ar* kabi), ammo bu holat soʻz maʼnolarini oʻzgartirmaydi.

Izoh; Nutq tovushlarining balandligi, kuchi (intensivligi) va tembri ularning **sifat belgilari** sanaladi, tovushning choʻziqligi esa **miqdor belgisi** hisoblanadi.

Anatomik-fiziologik aspekt. Fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning biologik asosini - inson organizmidagi ayrim aʼzolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi rolini, ularning tuzilishi va faoliyatini Oʻrganadi.

Nutq tovushlarining biologik asosini quyidagi turlarga boʻlish mumkin:

- 1) nutq a`zolarining anatomiyasi;
- 2) nutq a`zolarining fiziologiyasi;
- 3) nutq a`zolarining ijro kechimi.

1. Nutq a`zolarining anatomiyasi deyilganda shu a`zolarning shakli, tuzilishi, orni nazarda tutiladi. Bunday a`zolar quyidagi apparatlarga birlashadi:

a) *nafas apparati* - o`pka, bronxlar, traxeya, diafragma, ko`krak qafasi. Bu apparat a`zolari tovush hosil qilish uchun zarur bo`lgan havo oqimini boshqa a`zolarga etkazib beradi, shu ma`noda havo manbai sanaladi;

b) *bo`g`iz bo`shlig`i*- traxeyaning yuqori (kengaygan) qismi. Unda un paychalari, uzuksimon, qalqonsimon, cho`michsimon, ponasimon, shoxsimon tog`aylar mavjud. Bu apparatdagi eng faol a`zolar un paychalaridir:

-un (ovoz) paychalari tinch holatda turganda, ularning oralig`i ochiq bo`ladi, natijada nafas apparatidan kelayotgan havo oqimi shu oraliqdagi paychalarni tebratmay ota`di. Bunday vaziyatda ovoz hosil bo`lmaydi;

- ovoz paychalari tortilgan (taranglashgan) da, ular orasidagi ochiq bo`shliq yumuq holatga keladi, natijada havo oqimining yo`li to`siladi, havo oqimi taranglashgan un paychalariga urilib, uni tebratadi. Bunday tebranish ovozni (asosiy tonni) yuzaga keltiradi. Shuning uchun bo`g`iz bo`shlig`i ovoz manbai hisoblanadi. Ovoz esa unli tovushlarni, jarangli va sonor undoshlarni shakllantirishda fizik komponent sifatida qatnashadi.

-ovoz paychalari bo`shroq tortilgan holatda shu paychalar orasida torroq bo`shliq yuzaga keladi, havo oqimi shu bo`shliqdan sirg`alib, ishqalanib ota`di, ammo un paychalarini tebratmaydi., natijada shovqin hosil bo`ladi, bu shovqin pichirlab yoki shivirlab gapirganda qo`llanadi;

v) *halqum*- bo`g`izdan yuqoriroqda joylashgan bo`shliq. U uch qismdan iborat: pastki qismi hiqildoq(bo`g`iz)ga tutashgan orni; o`rta qismi-halqumning og`zi. Bu qism og`iz bo`shlig`i tomonga ochilgan bo`ladi; yuqori qismi- burun bo`shlig`iga va eshitish paylariga birikkan (tutashgan) qismi;

g) *og`iz bo`shlig`i*- til, kichik til, tishlar, lablar, lunjlar, qattiq va yumshoq tanglay, til osti muskulidan iborat apparat. U orqa tomonidagi tomoq orqali halqumga tutashadi;

d) *burun bo`shlig`i* - qo`shimcha ton manbai. U yumshoq tanglay oxiridagi kichik tilning quyi tomon harakat qilishi natija-sida rezonatorga aylanadi: havo oqimining bir qismi burun bo`shlig`idan o`tib, qo`shimcha tonlarni yuzaga keltiradi. O`zbek tilining m,n,ng undoshlari shu apparat ishtirokida yuzaga keladi.

Faol a`zolar: lablar; tilning old qismi; tilning o`rta qismi; tilning orqa qismi; til O`zagi; kichik til; yumshoq tanglay ; halqumning orqa qismi.

Nofaol a`zolar : old tomondagi yuqori tishlarning uchi; old tomondagi yuqori tishlarning orqa qismi; qattiq tanglayning old qismi; tanglayning o`rta qismi; yumshoq tanglayning old qismi; yumshoq tanglayning orqa qismi.

2. Nutq a`zolarining fiziologiyasi deyilganda shu a`zolarning hayotiy kechimleri, muhit bilan bo`ladigan munosabatlari nazarda tutiladi. Bunday kechim bosh miya qobig`ining cho`zinchoq miya qismida joylashgan markaziy nerv sistemasi tomonidan boshqariladi. Bu sistema maxsus funktsiyalarni bajaradigan nerv hujayralari to`plamidan iboratdir. Uning **brok markazi** deb nomlanuvchi turi nutqning yuzaga chiqishida qatnashadigan mushaklarni harakatga keltiradigan nerv markazi hisoblanadi. *Eshituv markazi* nomli turi esa eshitish a`zolaridan keladigan ta`sirni idrok etadigan nerv markazi sanaladi. Bu markaz faoliyatini o`rganish fonetikaning pertseptiv (eshitib his etish) aspekti deb ham qaraladi. Demak, til vositasida amalga oshiriladigan nutqiy aloqa bevosita shu markazlar ishtirokida yuz beradi.

3. Nutq a`zolarining ijro kechimi- nutq a`zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi ishtiroki (harakati va holati). Bunday kechim, yuqorida aytib o`tilganidek, nutq a`zolarining fiziologiyasi bilan bog`liqdir. Odatda, nutq a`zolarining harakati va holati artikulyatsiyani shakllantiradi. Artikulyatsiya esa har bir millat vakillarida psixologik va fiziologik ko`nikmalarga tayanadi. Bu holat o`sha millat tilining *artikulyatsiya bazasi* hisoblanadi. Shuning

uchun bir millat vakilida boshqa millat tiliga xos artikulyatsiya bazasi (psixologik va fiziologik ko'nikmalar) bo'lmasligi mumkin. Demak, tillar bir-biridan artikulyatsiya bazalaridagi ba'zi belgilari bilan o'zaro farq qiladi.

har qanday nutq tovushining artikulyatsiyasi uch bosqichdan tarkib topadi: birinchi bosqich-*ekskursiya* (hozirlanish), ikkinchi bosqich – *to'xtam* (ish holati), uchinchi bosqich-*rekursiya* (talaffuzning qaytishi). Nutq jarayonida bu bosqichlarning chegarasi mavhumlashadi: odatda, bir tovushning artikulyatsiyasi nihoyasiga etmay, ikkinchi tovush ekskursiyasi boshlanadi, natijada tovushlar bir-biriga dinamik ravishda ulanib, ular orasidagi talaffuz chegaralari sezilmas holga keladi. Bunday chegaralarni yozuvda (harflar misolida) aniq sezish mumkin.

Izoh. 1) nafas apparati tovush hosil qilish uchun kerak bo'lgan havo oqimini etkazib beradi; 2) bo'g'iz (hiqildoq) ovoz hosil qiladi; q) halqum, og'iz bo'shlig'i tovushni shakllantiradi; 4) burun bo'shlig'i qo'shimcha ton beradi.

Eshitib his etish aspekti (perseptiv aspekt). Fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning eshitish a'zolariga ta'sirini his etish orqali so'zning ma'nosini yoxud gap va nutq mazmunini idrok qilish qonuniyatlarini o'rganadi.

Ma'lumki, inson tashqi dunyoni o'zining sezgi a'zolari orqali his etadi: ko'radi, eshitadi, sezadi. Fonetik birliklar ham moddiy-material hodisa sifatida insonning eshitish a'zolariga ta'sir qiladi, ammo bu ta'sir shunchaki moddiy hodisaning ta'sirigina emas, balki fonetik so'zning (ma'noga ega bo'lgan formaning) yoxud gapning ta'siri bo'ladi. Shuning uchun har qanday so'zni, so'z shaklini yoki gapni eshitganimizda, ongimizda shu birliklarning ma'nosi yoki mazmuni, aniqrog'i, ma'no yoki mazmun obrazi gavdalanadi. Bunday his etish, idrok qilishsiz tilning birorta funktsiyasi (nominativ funktsiya, kommunikativ funktsiya, emotiv funktsiya va hokazolar) amalga oshirilmaydi.

Lingvistik-funksional aspekt. Fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning til mexanizmidagi rolini, demak, tilning ijtimoiy mohiyatini belgilashdagi ahamiyatini o'rganadi. Tilshunoslikda fonetikaning bu aspekti *fonologiya* deb ataladi

Fonologiya

Fonologiya tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, u fonetik- fonologik birliklarning tildagi vazifalari, til mexanizmidagi roli haqida ma'lumot beradi. Tilshunoslikda fonologiyaning fan sifatidagi maqomi xususida ikki xil fikr mavjud. *Birinchi fikrga ko'ra* fonologiya fonetikaning o'zi emas, chunki fonetika nutq tovushlarini, fonologiya esa til tovushlarini o'rganadi: nutq tovushlari haqidagi ta'limot (fonetika) aniq fizik hodisalarni, til tovushlari haqidagi ta'limot (fonologiya) esa shu tovushlarning lisoniy-vazifaviy xususiyatlarini tadqiq qiladi, shunga ko'ra ularning tadqiqot metodlari ham har xil: fonetika tabiiy fanlarning tadqiqot metodlariga fonologiya esa lingvistik tadqiqot metodlariga, asoslanadi.¹ *Ikkinchi fikrga ko'ra*, fonologiyani fonetikadan ajratib bo'lmaydi, chunki muayyan tilning fonemalari tizimini, bu tizimdagi har bir fonemaning «semantizatsiyalashgan» (fonologizatsiyalashgan) belgilarini shu tilning konkret talaffuz xususiyatlarini o'rganmasdan tadqiq qilib bo'lmaydi. Demak, fonologiya aslida fonetikaning o'zi, faqat uning yuqori bosqichi, xolos. Binobarin, fonolog bir vaqtning o'zida fonetist bo'lmay iloji yo'q, ayni paytda fonetist ham doimo (shu jumladan, fonologiya paydo bo'lgan davrgacha ham) ma'lum darajada fonolog bo'lgan, chunki u umuman tovushni emas, balki til tovushlarini o'rgangan.²

Ma'lumki, fonetikada tovush va bo'g'in segment birliklar, urg'u va intonatsiya (ohang) esa supersegment birliklar tarzida tavsiflanadi. Fonologiyada bu birliklar lisoniy-vazifaviy xususiyat taqozosi bilan fonema (tovush), sillabema (bo'g'in), aktsentema (urg'u), va

¹ Трубецкой. Н.С. Основы фонологии (русск пер.) – Москва, 1960, с.9

² Щерба Л.В. Очередные проблемы языкознания. //Изв. Академии Наук, ОЛЯ,1945, т.4 Вып. 5. с. 185-186.

intonema(intonatsiya, ohang) deb nomlanadi, fonologiyaning o'zi esa segmental fonologiya va supersegmental fonologiya kabi ikki turga ajratiladi .

Segmental fonologiyaning asosiy predmeti fonemadir, shunga ko'ra u **fonematika**, **fonemika** nomlari bilan ham ataladi.

Supersegmental fonologiyaning predmeti esa sillabema, aktsentema va intonemadir, shunga ko'ra u **prosodika** deb ham yuritiladi.

Fonologiyaning xulosalari fonetikaning fizik-akustik, anatomik-fiziologik va pertseptiv aspektlarida to'plangan tajriba va ma'lumotlarga asoslanadi. Bu hol ham fonologiya bilan akustik fonetika, artikulyatsion fonetika va pertseptiv fonetika o'rtasida uzviy aloqa borligidan dalolat beradi.

Fonetik birliklarning lingvistik-funksional jihat-larini O'rganish, asosan, XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. 1870-yillarda mashhur rus va polyak tilshunosi I.A. Boduen de Kurtene (u 1845-1929-yillarda yashagan) o'zining «O drevnepolskom yazike do XIV stoletiya» («XIV asrgacha bo'lgan qadimgi polyak tili haqida») nomli magistrlik dissertatsiyasida fonema haqida gapirib, uni etimologik-morfologik hodisa deb ta'riflaydi. Shuni ham aytish kerakki, I A Boduen de Kurtene o'zining fonemaga etimologik- morfologik birlik sifatidagi qarashini keyinroq qisman o'zgartiradi. Uning «Nekotorie otdeli sravnitel'noy grammatiki slavyanskix yazikov» («Slavyan tillari qiyosiy grammatikasining ayrim bo'limlari» (1881-y.) asarida fonema, bir tomondan, «so'zning fonetik bo'linmas qismi» deb qaralsa, ikkinchi tomondan, u «morfemaning harakatchan komponenti, ma'lum morfologik kategoriya belgisi» deb baholanadi. Shunday qilib, I. A. Boduen de Kurtene fonemaning antropofonik (akustik-artikulyatsion) va morfemik aspektlari borligini tan oladi. Keyinchalik (1917-yilda) u fonemaga psixologik nuqtai nazardan yondashib, uni tovushning «inson psixikasidagi doimiy tasavvuri» deb ta'riflaydi.

I.A. Boduen de Kurtenening fonema haqidagi qarashlari uning shogirdlari N.V. Krushevskiy, L.V. Shcherba hamda boshqa tilshunoslar tomonidan rivojlantiriladi.

O'zbek tilshunosligida fonologiyaga asosan, so'nggi 15-20 yil ichida e'tibor kuchaydi: «O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi» (Nurmonov A.N., 1990.), «O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi» (Abduazizov A., 1992.), «Umumiy tilshunoslik» (Baskakov N.A., Sodiqov A.S., Abduazizov A., 1979.), «O'zbek tilida lisoniy birliklarning invariant-variant munosabati(fonologik sath)», nomzodlik dis. avtoreferati (Nabieva Dilora Abduhamidovna, 1998.), «O'zbek tilida paradigma a'zolari o'rtasidagi zidlanishlarning mo'tadillashuvi (fonologik sath), nomzodlik dis. avtoreferati (Nurmonova Dilfuza Abduhamidovna, 1998.) kabi ishlar fikrimizning isbotidir.

Fonemika.

Fonemika yuqorida aytib o'tilganidek, fonologiyaning bir qismidir, u fonlarning fonemalarga birlashuvini o'rganadi.

Fonema so'zlar, morfemalar va grammatik shakllarning tovush qobig'ini farqlash orqali ularning ma'nolarini tafovutlash vazifasini bajaradigan eng kichik segment birlikdir. Masalan, **or** so'zi tarkibida ikkita segment birlik («o» va «r» fonemalari) bor, **zor**, **ozor**, **bozor**, so'zlari tarkibida esa ularning soni ko'proq: qta («zor»da),4ta («ozor»da) va ota' («bozor»da) kabi. Bu holat yuqoridagi so'zlarning tovush qobig'ini (fonetik qiyofasini) va ma'nosini farqlash imkonini bermoqda. Bunday holni «-man» va «-san» morfemalarida, **boraman** va **borasan** kabi grammatik shakllarda ham ko'ramiz: ularda fonemalar miqdori ortmasa-da, fonema turlari o'zgarmoqda («-man»da «m» fonemasi, «-san»da esa «s» fonemasi qo'llangan), natijada morfema va so'z shakllarining tovush qobig'i va ma'nolari farqlanmoqda.

Fonemalarning differensial belgilari ularni bir-biridan farqlash uchun xizmat qiladigan alomatlaridir. Masalan, «k» undoshi o'zining jarangsizligi bilan jarangli «g» dan ajralib turadi, demak, «k»ning jarangsizligi, «g»ning esa jarangliligi bu ikki fonemaning differensial (farqlanadigan) belgilari sanaladi. Differensial belgilar fonemalarning fonologik xususiyatini belgilaydi - so'zning fonetik qobig'i va shu orqali uning ma'nosini farqlash uchun xizmat qiladi: **kul** va **gul** so'zlarining ma'nolari ayni shu ikki fonemaning differensial belgilari (birining jarangsiz, ikkinchisining esa jarangli ekanligi) tufayli farqlanmoqda. Differensial belgilar faqat

jaranglilik va jarangsizlik jihatidagina emas, balki fonemalar artikulyatsiyasiga bog'liq holda tarkib topishi ham mumkin: «b» - lab-lab undoshi, «d» - til oldi(dental) undoshi. Artikulyatsiya ornidagi bu tafovutlar **bor** va **dor** so'zlarining fonetik qiyofasini va ma'nolarini farqlamoqda; «q»- portlovchi, «x»- sirg'aluvchi. Artikulyatsiya usulidagi bu tafovutlar **qol** va **xol** so'zlarining tovush tarkibi va ma'nolarini farqlash uchun xizmat qilmoqda.

Fonemalarning integral belgilari ularning o'zaro farqlanmaydigan alomatlaridir. Masalan, «k» va «g» undoshlarining har ikkalasi portlovchi, har ikkalasi sayoz til orqa fonemalardir. Demak, bu ikki fonema artikulyatsiya usuli va artikulyatsiya orniga ko'ra farqlanmaydi.

Fonemalarning integral (farqlanmaydigan) belgilari fonologik ahamiyatga ega emas, ammo fonologik korrelyatsiya turlarini belgilashda bu belgilarning o'ziga xos ornini bor.

Fonologik oppozitsiya va korrelyatsiyalar. Fonologik oppozitsiya ikki fonemaning bitta farqlanish belgisi asosida o'zaro zidlanish hosil qilishidir. Masalan, «u» (lablangan) va «i» (lablanmagan) unlilari lablanish-lablanmaslik belgisi asosida bir oppozitsiyaga birlashadi: u-i kabi. Ayni shu belgiga (lablanish-lablanmaslik zidlanishiga) asoslangan O'-e, o-a oppozitsiyalari ham bor. Demak, Hozirgi o'zbek adabiy tilida lablanish-lablanmaslik belgisi asosida shakllangan uchta oppozitsiya bitta korrelyatsiyaga birlashadi: (u-i)-(O'-e)-(o-a) kabi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida unlilar tilning uch darajali ko'tarilishi asosida ham oppozitsiya va korrelyatsiya hosil qiladi: i (yuqori tor)-e (o'rta keng)-a(quyi keng) - i-e-a korrelyatsiyasi; u (yuqori tor) – o' (o'rta keng)-o (quyi keng) - u-o'-o korrelyatsiyasi kabi. Bu korrelyatsiyalarning barchasi birlashib, Hozirgi o'zbek adabiy tilining vokalizm sistemasini yuzaga keltiradi. Demak, oppozitsiya (zidlanish) fonologik sistemaning quyi bosqichi, korrelyatsiya esa shu sistemaning yuqori bosqichi hisoblanadi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining konsonantizmi (undoshlar sistemasi) tarkibida quyidagi birlik oppozitsiyalar borligi adabiyotlarda qayd etilgan¹.

1. Talaffuzda ishtirok etuvchi asosiy nutq a'zosi va to'siqning hosil bo'lish orniga ko'ra:

a) labial-til oldi(dental), al'veolyar) undoshlar oppozitsiyasi: (p-t), (b-d), (m-n), (f-s), (v-z), (f-sh), (v-l), (v-r);

b) labial-til o'rta undoshlari oppozitsiyasi: (f-y), (v-y); v) labial-til orqa undoshlari oppozitsiyasi: (p-k), (b-g), (f-x), (v-g');

g) labial- bo'g'iz undoshlari oppozitsiyasi: (f-h), (v-h); d) til oldi- til orqa undoshlari oppozitsiyalari: (t-k), (t-q), (d-g), (s-x), (z-g'), (n-ng);

e) til oldi- bo'g'iz undoshlari oppozitsiyalari: (s-h), (z-h), (sh-h), (j-h), (ch-h), (j-h);

2. Artikulyatsiya usuli va to'siqning qanday hosil bo'lishiga ko'ra: a) portlovchi-sirg'aluvchi undoshlar oppozitsiyasi: (p-f), (b-v), (t-s), (d-z), (t-sh), (d-j), (k-x), (g-g'), (q-x), (k-h), (g-h); b) portlovchi-affrikatalar oppozitsiyasi: (t-ch), (d-j); v) sirg'aluv- chi-affrikatalar oppozitsiyasi (sh-ch), (j-j); g) portlovchi-burun sonanti oppozitsiyasi: (b-m)q(d-n)q(g-n); d) sirg'aluvchi-sonant-lar oppozitsiyasi: (z-l), (j-r); e) shovqinli sonant - burun sonanti oppozitsiyasi: (v-m), (l-n), (r-n); j) yon sonant- titroq sonant oppozitsiyasi: (l-r).

3. Jarangsiz-jaranglilik belgilariga ko'ra: (p-b), (t-d), (s-z), (f-v), (k-g), (sh-j), (ch-dj), (x-g'). Bu tizimdagi jaranglilarning barchasi markerli qatorni (shovqinga ovoz qo'shilganligi uchun), jarangsiz undoshlar esa markersiz qatorni (faqat shovqindan iborat bo'lganligi uchun) hosil qiladi. Un paychalari ishtirokiga ko'ra jarangli undoshlar qatoriga kiruvchi m, n, n, l, r, y sonantlari yuqoridagi korrelyatsiyaga kirmaydi, chunki ularning jarangsiz juftlari yo'q.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, korrelyatsiyalarda oppozitsiyalar miqdorining ikki va undan ortiq bo'lishi shart. Bitta oppozitsiyadan korrelyatsiya tarkib topmaydi. Masalan, Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi L va R sonantlari yon sonant (l) va titroq sonant (r) oppozitsiyasini hosil qiladi, ammo o'zbek adabiy tilining fonologik tizimida yon sonant-titroq sonant zidlanishiga asoslangan boshqa oppozitsiyalar yo'q, shuning uchun l-r zidlanishi yakka-langgan oppozitsiya hisoblanib, korrelyatsiya hosil qilmaydi.

Ayrim izohlar: fonologik oppozitsiyalar o'z ichki xususiyatlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

a) *bir O'lchovli oppozitsiya*. Bunda farqlanish belgisi faqat shu oppozitsiyaning ikki a'zosiga xos bo'lib, bu sistemaning boshqa a'zosida uchramaydi. Masalan, jarangli-jarangsiz belgilari asosida tarkib topgan korrelyatsiyadagi t-d oppozitsiyasi bir o'lchovlidir, chunki bu ikki fonemadagi «til oldi» va «portlovchi» belgilari shu sistemadagi boshqa oppozitsiyalarga xos emas;

b) *ko'p O'lchovli oppozitsiya*. Bunda bir oppozitsiyadagi belgilar shu sistemadagi boshqa oppozitsiyalarda ham uchraydi. Masalan, jarangli-jarangsiz belgilari asosida tarkib topgan oppozitsiyalarda «portlash» va «jaranglilik» belgilari bir necha oppozitsiya vakiliga xos bo'lishi mumkin; **b** (portlovchi, jarangli)-**d** (portlovchi, jarangli)-**g** (portlovchi, jarangli) kabi;

v) *proporsional oppozitsiyalar*. Bunda bir sistema ichidagi barcha oppozitsiyalarning a'zolari o'rtasidagi aloqalar o'zaro o'xshash bo'ladi. Masalan, o'zbek tilidagi p-b oppozitsiyasidagi jarangsiz-jaranglilik belgilari shu sistemadagi t-d, k-g,s-z,sh-j, ch-j,f-v,x-g' oppozitsiyalariga ham xos;

g) *«privativ» oppozitsiya*. Bunday oppozitsiyalarning bir a'zosida bo'lgan belgi shu oppozitsiyaning ikkinchi a'zosida bo'lmaydi: b-p oppozitsiyasida «b»dagi jaranglilik belgisi»p»da yo'q; t-d,k-g oppozitsiyalarida ham shunday;

d) *gradual (pog'onali) oppozitsiya*. Bunday oppozitsiyaning a'zolari o'rtasiga boshqa (uchinchi) fonemani kiritish mumkin bo'ladi. Masalan, o'zbek tilidagi p(lab-lab)-k (sayoz til orqa) undoshlari oppozitsiyasi orasiga t undoshini (uchinchi a'zoni) kiritish mumkin, chunki u ham portlovchi, jarangsiz bo'lib, artikulyatsiya orniga ko'ra p (labial) va k (sayoz til orqa) qatorining o'rtasida joylashadi: p-t-k kabi. Bunday holatni b-d-g sistemasida ham ko'ramiz.

Xulosa: a)fonemalar til mexanizmidagi muhim ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan mustaqil birliklardir: ular so'z va morfemalarning tovush qobig'ini (ifoda planini) farqlash bilan birga, shu so'z yoki morfemalarning ma'nolarini farqlash vazifasini ham bajaradi; b)fonemalarda differensial (farqlanadigan) va integral (farqlanmaydigan) belgilar mavjud bo'lib, ulardan birinchisi (differensial belgi) fonologik jihatdan *relevant belgi*, ikkinchisi (integral belgi) esa fonologik jihatdan *norelevant belgi* hisoblanadi; v) ikki fonemaning qarama-qarshi qo'yilayotgan differensial belgilari shu fonemalarni bitta oppozitsiyaga birlashtiradi, bir farqlanish belgisiga asoslangan ikki va undan ortiq oppozitsiyalar esa korrelyatsiyalarga uyushadi. Demak, oppozitsiyalardagi farqlovchi belgilar korrelyatsiyada birlashtiruvchi belgiga aylanadi; g) korrelyatsiyalar o'z navbatida bir-biri bilan ulanib, bir butun tizimni-fonologik sistemani hosil qiladi.

Eslatma; tilning fonologik tizimida korrelyatsiya hodisasi borligini aniqlagan olimlardan biri (ehtimol, birinchi) bizning yurtdoshimiz Abu Ali ibn Sino bo'lgan. U o'zining fonetikaga doir bir risolasida «dol» «to»ga qanday munosabatda bo'lsa, «zod»«sin»ga shunday munosabatda bo'ladi»,–degan edi. qiyos qiling: «dol»(jarangli «d») ->«to» jarangsiz»t»), «zod»(jarangli»z»)–>«sin»(jarangsiz»s»). Bunda jarangli va jarangsizlik belgilari asosida d-t, z-s oppozitsiyalari bir korrelyatsiyaga uyushayotganligi nazarda tutilganligi shubhasiz.¹

Fonema ottenkalari-fonemalarning talaffuzdagi real ko'rinishlaridir. (L.V.Shcherba). Chunonchi, «a» fonemasi old qator unlidir. Bu belgi «a» fonemasi uchun tipik hisoblanadi, biroq shu tipik belgi *qaram* so'zida orqa qator unli ottenkasiga aylanadi. Demak, a fonemasi *qaram* so'zida (q bilan yondosh qo'llanganda) orqa qator unli tarzida, *karam* so'zida (k bilan yondosh qo'llanganda) esa old qator unli tarzida talaffuz qilinadi. Bu ikki xil talaffuz a fonemasining so'z tarkibidagi real ko'rinishlari - ottenkalari hisoblanadi. Ottenkalar fizik-akustik va artikulyatsion jihatdan o'zaro farqlansa-da, bir-biriga qarama-qarshi qo'yilmaydi, chunki shu ikki ottenkaning fonologik funksiyasi bitta (ularning ikkalasi bitta a fonemasining vazifasini bajaradi). Demak, fonema bilan uning ottenkalari o'rtasida umumiylik va xususiylik munosabatlari bor.

¹ Бу хакда каранг: Ахвледиани В.Г. Арабское языкознание средних веков. В кн.: История лингвистических учений.-Л., 1981, стр.81-83. Журавлев В..К. Диахроническая фонология. М. "Наука",1986,стр. 74. Абдуазизов А. Кўрсатилган асар, 10-бет.

Fonema ottenkalaridan birining ornida ikkinchisini qoʻllab boʻlmaydi, bunga shu ottenkani shakllantirgan fonetik pozitsiya yoʻl qoʻymaydi. Masalan, *koʻl* soʻzida faqat old qator “o”, *qoʻl* soʻzida esa faqat orqa qator o qoʻllanadi. Bir fonemaning turli pozitsiyadagi koʻrinishlari-otthenkalari fonema qatorini hosil qiladi. Masalan, u fonemasi *kul* soʻzida old kator u tarzida, *qul* soʻzida esa orqa qator u tarzida talaffuz etiladi, shunga koʻra u, u qatorini yuzaga keltiradi.

Fonema ottenkalari tushunchasiga L.V.Shcherba asos solgan. Bu tushuncha va atama S.-Peterburg (sobiq Leningrad) fonetistlari maktabi vakillari tomonidan koʻproq qoʻllanadi.

Ottenkalar tasnifi. Ottenkalar tilshunoslikda majburiy, individual va fakulʼtativ turlarga ajratiladi.

1.Majburiy ottenkalar fonemaning soʻz tarkibidagi yoki nutq oqimidagi fonetik qurshov taʼsirida yoki maʼlum fonetik pozitsiya talabi bilan oʻzgargan koʻrinishlaridir. Ular oʻz navbatida kombinator ottenkalar va pozitsion ottenkalarga boʻlinadi:

a) *kombinator ottenkalar* soʻz tarkibidagi tovushlarning bir-biriga taʼsiri natijasida yuzaga keladi. Masalan, jarangli «z» fonemasi *mazkur* soʻzi tarkibida jarangsiz k undoshi taʼsiriga uchraydi va jarangsiz «s» tarzida (*maskur* deb) talaffuz qilinadi

b) *pozitsion ottenkalar* undosh fonemalarning soʻz oxirida kelgan, unli fonemalarning urgʻuli yoki urgʻusiz, ochiq yoki yopiq boʻgʻinlarda qoʻllangan koʻrinishlaridir. Masalan, jarangli «b» va «d» fonemalari soʻz oxirida jarangsiz «p» va «t» tarzida talaffuz qilinadi: *tartib>tartip,omad>omat* kabi. Bunday «p» va «t» tovushlari jarangli b va d fonemalarining pozitsion ottenkalari sanaladi, i unlisi *bilan* soʻzida qisqa va kuchsiz (urgʻusiz boʻgʻinda boʻlganligi uchun), oʻrik soʻzida kuchliroq (urgʻuli boʻgʻinda boʻlganligi uchun), *bir* soʻzida tor (toʻla yopiq boʻgʻinda boʻlganligi uchun), *endi* soʻzida esa bir oz kengaygan holatda-*ende* shaklida (soʻz oxiridagi ochiq boʻgʻinda boʻlganligi uchun) talaffuz etiladi. Bu koʻrinishlarning barchasi bitta i fonemasining turli pozitsion ottenkalari hisoblanadi

v) fonema ottenkalarining yuzaga kelishida baʼzan kombinator va pozitsion omillar birga qatnashadi, natijada fonemaning *kombinator-pozitsion ottenkasi* (aralash koʻrinishi) shakllanadi. Masalan old qator i fonemasi *qilich* soʻzining birinchi boʻgʻinida q ning taʼsiriga duch kelib, oʻga moyil talaffuz etiladi(kombinator ottenka), ayni paytda urgʻusiz boʻgʻinda boʻlganligi uchun bu fonema kuchsizlanadi (pozitsion ottenka).

Fonemalarning kombinator va pozitsion ottenkalari tilshunoslikda shu fonemalarning *allofonlari* deb ham yuritiladi.

Har bir fonema nutq oqimida oʻzining yuqoridagi ottenkalaridan biri shaklida namoyon boʻladi, bunday ottenkalar ichida bittasi shu fonema uchun tipik boʻladi - kam oʻzgaradi yoki butunlay oʻzgarmaydi: fonemalarning kuchli pozitsiyadagi koʻrinishlari bunga misol boʻladi. Masalan, *daraxt* soʻzi boshida yoki *bodom* soʻzi oʻrtasida qoʻllangan d fonemasining akustik-artikulyatsion belgilari shu fonemaning alohida (nutqdan tashqarida) olingan belgilaridan deyarli farq qilmaydi. Fonemaning bunday koʻrinishi shu fonemaning *asosiy ottenkasi* yoki fonema qatoridagi *dominanta* deb qaraladi. qolgan barcha koʻrinishlar esa asosiy boʻlmagan (notipik) ottenkalar sanaladi. Notipik ottenkalar fonetik qurshovdagi tovushlarga koʻproq darajada qaram boʻladi.

g) majburiy ottenkalarining adabiy soʻzlashuvga va jonli soʻzlashuvga xoslangan *uslubiy ottenkalari* ham uchraydi *koʻylak* (l-adabiy soʻzlashuvga xos) > *koʻynak* (n-jonli soʻzlashuvga xos), *qarmoq* (r-adabiy soʻzlashuvga xos)> *qalmoq* (l-jonli soʻzlashuvga xos) kabi.

Fonemalarning uslubiy ottenkalaridan uslubiy (stilistik) maqsadlarda foydalaniladi.

Soʻzlovchi va tinglovchining xotirasida, odatda, fonemaning asosiy ottenkasi ornashib qolgan boʻladi, shu bois inson nutq oqimida fonemaning oʻzgargan ottenkasi qoʻllanganligini sezmaydi, uni asosiy ottenka sifatida qabul qiladi:fonemaning lingvistik-funksional (fonologik) xususiyati shuni taqozo etadi. Masalan, *tub* va *tup* soʻzlari oxiridagi b va p fonemalari bir xil talaffuz etiladi *tup* (l) va *tup*(gʻ) kabi, ammo inson bu ikki soʻzning maʼnolarini farqlashda qiynalmaydi, chunki *tub* soʻzining oxiridagi fonemaning aslida p emas, b ekanligi uning xotirasida mustahkam ornashib qolgan. Demak, fonemalarning til va nutqdagi tanituvchi

funksiyalari realizatsiyasida ularning fizik-akustik belgilari emas, lingvistik-funksional belgilari muhim rol o'ynaydi. Bularni O'rganish fonologiyaning vazifasi hisoblanadi.

2.Individual ottenkalar ayrim kishilarning talaffuzidagi o'ziga xosliklar (mas., erkak va ayollardagi ovoz tafovutlari) tufayli yoki nutq a'zolaridagi nuqsonlar sababli yuzaga keladigan tovush ko'rinishlaridir. Bunday ottenkalarning lingvistik qiymati yo'q, shunga ko'ra ular tilshunoslikda O'rganilmaydi.

3.Fakul'tativ ottenkalar fonemaning bir xil fonetik pozitsiyadagi ikki xil ko'rinishidir. Chunonchi, *shohi* so'zidagi h shu pozitsiyada (intervokal holatda) y ko'rinishida ham, h ko'rinishida ham namoyon bo'ladi; *shohi- shoyi, Tohir-Toyir* kabi. Shuningdek, sirg'aluvchi s fonemasi jonli so'zlashuvda so'z boshida ch ko'rinishida ham qullanadi, soch-choch kabi.

Ottenka, variant va variatsiya tushunchalari o'rtasidagi munosabatlar. Tilshunoslikda **ottenka** va **variatsiya** atamaları bir tushunchani-fonemaning nutqdagi real ko'rinishlarini ifodalaydi. Ulardan biri (*ottenka* atamasi) S.-Peterburg fonologiya maktabiga, ikkinchisi (*variatsiya* atamasi) Moskva fonologiya maktabiga ko'proq xosdir. Masalan, dning *odam* va *ozod* so'zlaridagi ikki xil ko'rinishi (jarangli d va jarangsiz t) bir fonemaning ikkita ottenkasi (S.-Peterburg) yoki ikkita variatsiyasi (Moskva) hisoblanadi.

Variant atamasi tilshunoslikda ikki xil ma'noda qo'llanmoqda. Moskva maktabi vakillari ishlarida *variant* bir fonemaning ikki xil pozitsiyadagi ikki xil ko'rinishi emas, balki ikkita fonemaning kuchsiz pozitsiyada mo'tadillashuvidan (neytralizatsiyalanishidan) yuzaga kelgan bir xil ko'rinishidir. *prud* va *prut* (talaffuzda, *prut* va *prut*) kabi. Bunda d va t ning so'z oxirida neytrallashuvi sodir bo'lgan, natijada bu ikki fonema bitta t ko'rinishiga ega bo'lgan. Bu ko'rinish *variant* deb nomlangan, u d va t fonemalariga aloqador bo'lganligi uchun d va t larning ikkalasi **giperfonema** (fonemalar guruhi) deb nomlanadi. Bu nazariyaga ko'ra, o'zbek tilidagi *savod* va *savot* (talaffuzda savot va savat) so'zlari oxiridagi d va t lar ham giperfonema, ularning talaffuzdagi neytrallashgan t ko'rinishi esa *variant* hisoblanadi.

Praga tilshunoslik maktabi vakillari ishlarida *variant* atamasi ko'proq ottenka (bir fonemaning ikki xil ko'rinishi) ma'nosida qo'llaniladi. O'zbek tilshunosligida ham bu atama ko'proq shu ma'noda ishlatilib kelinmoqda.

Transkripsiya fonemalarning nutq oqimidagi turli ottenkalarini, shuningdek mahalliy lahja va shevalarning fonetik xususiyatlarini (tovushlarning cho'ziq- qisqaligi, o'zak va morfemalar o'rtasidagi uyg'unlik kabi hodisalarni) yozuvda aniq ifodalash uchun qo'llanadigan maxsus grafik belgilar tizimidir. Bunday tizimdan xalq og'zaki ijodi namunalarini, O'zga til matnlarini yozib olishda ham foydalaniladi.

Transkripsiyaning quyidagi ikki turi O'zaro farqlanadi

1.Fonetik Transkripsiya. Transkripsiyaning bu turi fonetik pitsip asosida tuziladi-fonemaning talaffuzdagi har bir foniga alohida harf belgilanadi. Chunonchi, adabiy tildagi O' (o'rta keng, lablangan, orqa qator unli) fonemasi **qo'l** va **ko'l** so'zlarida har xil talaffuz qilinsada, adabiy – orfo-grafik yozuvda bitta O' harfi bilan ifodalanadi. Fonetik Transkripsiyada esa bu ikki holat uchun ikkita harf belgilangan. o (orqa qator o' uchun, masalan, **qol**), o' old qator «ø» uchun, masalan, køl).

Adabiy tildagi i fonemasining Transkripsiyada i, O', i: belgilari bilan, uning u va Y belgilari vositasida ifodalanishi ham shundan. O'zbek dialektologiyasida unli tovushlar uchun quyidagi transkripsion belgilar qabul qilingan,

Tilning ko'tarilish orniga ko'ra.	Ol dingi qator (til oldi)	Indiffer ent (oraliq) tovushlar	Orqa qator (til orqa)
-----------------------------------	---------------------------	---------------------------------	-----------------------

Labning ishtirokiga ko'ra		lablanm	lablang	lablanm	lablang	lablanm	lablang
		agan	agan	agan	an	agan	an
Tilning ko'tarilish darajasiga ko'ra							
Yuqori ko'tarilish				<			y
				ь,б>			
o'rta ko'tarilish	Yuqori-o'rta ko'tarilish				<		o
	quyi-o'rta ko'tarilish				ÿ>		
quyi ko'tarilish		ə				(o)	

Demak, unilarning turli variantlarini berish uchun Transkripsiyada 15 ta belgi olingan. Bu belgilar orqali o'zbek dialekt va shevalarida uchraydigan unli fonemalarni ifodalash mumkin.

Undoshlar uchun rus grafikasiga asoslangan o'zbek alfavitidagi e, ë, ю, я, grafemalaridan boshqa barcha harflar ishlatiladi: e, ë, ю, я, lar esa transkripsiyada quyidagicha ifodalanadi; e- йе,йэ; ë-йо; ю-йу,йү; я-йэ,йа.

Transkripsiyada undoshlarning yumshoqligi ham alohida belgi bilan ifodalanadi. Masalan, «л'» «(yumshoq) «л'»» kabi.¹

2.Fonematik transkripsiya (fonologik transkripsiya). Transkripsiyaning bu turi faqat fonemalarni ifodalashga asoslangan, unda har bir fon (allofon) uchun maxsus belgi (harf) ishlatilmaydi. Masalan, *kir, qir* (fonematik Transkripsiya) -*k`r, q`r* (fonetik Transkripsiya), *karam,qaram* fonematik Transkripsiya), *k r m, qaram* (fonetik Transkripsiya). Fonematik Transkripsiyada bir fonema uchun bir belgi qo'llanadi, shunisi bilan u adabiy-orfografik yozuvdan farqlanadi. qiyos qiling; *yana, bayon, yulduz* (adabiy-orfografik yozuv)- *yana, bayon,yulduz* (fonematik Transkripsiya). Fonetik Transkripsiya faqat fonetik printsipga asoslanadi, adabiy orfografik yozuv qoidalari esa fonetik, fonematik, morfologik, tarixiy an'anaviy, grafik,simvolik (dif-ferentsial) printsiplarga asoslanadi. Fonetik Transkripsiyada harflar va diakritik belgilar miqdori ko'p bo'ladi.

Tekshirish savollari

- 1.Tovushning fizik-akustik tabiatiga nimalar kiradi?
- 2.Tovushning balandligi nima?
- 3.Tovushning balandligi nima bilan O'lchanadi?
- 4.Tovushning baland-past tarzda to'ldirilinishi nimani hosil qiladi?
- 5.Melodika nima? Uning nutqda qanday ahamiyati bor?
- 6.Murakkab tovushni qanday tushunasiz?
- 7.Tovush kuchi nima? U qanday o'lchov birligi bilan belgilanadi?
- 8.Tovush tembrini qanday tushunasiz?
- 9.Nutq apparatlaridan qaysilari rezonatorlik (akustik fil'trlilik) funksiyasini bajaradi?
- 10.Tovush tembrini vositasida nimalar farqlanadi?
- 11.Tovush cho'ziqligi nima, Uning qanday turlari bor?
- 12.Fonologik va fonetik cho'ziqliklar nimasi bilan farqlanadi?
- 13.Tovushning sifat va miqdor belgilariga nimalar kiradi?

¹ Бу ҳақда қаранг: Решетов В.В., Шоабдураҳмонов Ш Узбек диалектологияси. –Тошкент: "Укитувчи", 1978, 9-6

14. Fonetik birliklarning biologik asosini qanday tushunasiz? Fonetikaning qaysi aspektida «biologik asos» haqida ma`lumot beriladi?
15. Fonema nima?
16. Fonemalarning differensial va integral belgilarini qanday tushunasiz? Bu belgilarning tilda qanday roli bor?
17. Fonologik oppozitsiya (zidlanish) nima? Korrelyatsiya-chi?
18. Korrelyatsiyaning yadrosini nima tashkil qiladi?
19. Korrelyatsiya hodisasini dastlab kim aniqlagan?
20. O'zbek tili konsonantizmida korrelyatsiyaning qanday turlari bor?
21. O'zbek tili vokalizmida korrelyatsiyaning qanday turlari mavjud?

Adabiyotlar

1. H. Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2005.
2. U. Tursunov va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 1992.
3. G. Abdurahmonov, S. Mamajonov. O'zbek tili va adabiyoti. Toshkent, 1995.
4. S. Otamirzaeva, M. Yusupova. O'zbek tili. Toshkent, 2004.
5. Sh. Ranmatullayev. Nozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, 2007.
6. R. Sayfullaeva va b. Nozirgi o'zbek titi. Toshkent, 2009.

Ma'ruza № 4. Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmi

Reja:

1. Unli fonemalar.
2. Unlilar tasnifi.
3. Ayrim unlilar tavsifi.

Tayanch tushunchalar.

Vokalizm- unli fonemalar tizimi.

Fokus- talaffuzda faol va nofaol nutq a`zolari orasida hosil qilingan to'siq. O'pkadan kelayotgan havo oqimining portlab yoki sirg'alib o'tishidan shovqinning yuzaga kelishi ana shu fokusda sodir bo'ladi.

Vokalizm - o'zbek adabiy tilining unlilari tizimidir. U 6 ta fonemani – i, e, a, u, o', o tovushlarini o'z ichiga oladi. hozirgi (kirillcha) o'zbek yozuvida bu 6 ta fonema uchun 10 ta harf (и, э, а, у, ё, о, е, ё, ю, я), yangi (lotincha) o'zbek yozuvida esa 6 ta harf (i, e, a, u, o, o') ishlatiladi. Fonemalar miqdori bilan harflar (grafemalar) miqdori o'rtasidagi bunday har xillik ularning boshqa-boshqa hodisalar ekanligidan dalolat beradi. (Bu haqda darslikning Grafika bo'limiga qaralsin.)

Unli fonemalar undoshlardan quyidagi belgilariga ko'ra farqlanadi: a) fizik-akustik jihatdan: unlilar ovozdin tarkib topadi, unda shovqin qatnashmaydi. Undosh tovush tarkibida esa shovqinning bo'lishi shart; b) anatomik-fiziologik jihatdan: unli tovushlar talaffuzida nutq a`zolari to'siq (fokus) hosil qilmaydi, bu hol O'pkadan kelayotgan havo oqimining og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchramay o'tishini ta'minlaydi. Undoshlar artikulyatsiyasida esa albatta to'siq (fokus) hosil qilinadi, havo oqimi shu to'siqdan portlab, sirg'alib yoki titrab ota'di, bu jarayon undosh tovush uchun kerak bo'lgan shovqinni yuzaga keltiradi; v) lingvistik-funksional jihatdan: unlilar ham, undoshlar ham so'z va morfema tarkibida «qurilish material» sifatida (shakllantiruvchi funksiyada) qatnashadi; shakllan-tirilgan fonetik so'z yoki morfemalarning tovush qobig'ini bir-biridan farqlaydi, shu orqali ularning ma'nolarini tafovutlash imkonini yaratadi. Yana: unlilar bo'g'in hosil qiluvchi asosiy tovushdir, undosh fonemalar esa unli bilan birga qatnashadi, o'zicha bo'g'in hosil qilmaydi (sonantlar bundan mustasno, chunki ularda

bo'g'in hosil qilish xususiyati bor)¹. Shuning uchun bo'g'in tarkibidagi unli shu bo'ginning cho'qqisi («vershina sloga») sanaladi. Bundan tashqari, unlining yolg'iz o'zi leksik yoki morfologik birlik statusiga ko'tarilishi mumkin: uchinchi shaxs, birlik ma'nosidagi u olmoshining, shuningdek «a?» so'roq yuklamasining ifoda plani - moddiy-material asosi bir unidan iboratligi buning dalilidir. Undoshlarda esa bu xususiyat yo'q.

O'zbek tilshunosligida unli fonemalar quyidagi uch belgi asosida tasnif qilinadi:

1. *Lablarning ishtirokiga ko'ra*: a) lablashgan unlilar (u, o', o). Bu unlilarni talaffuz qilishda lablar doira shaklida bir oz cho'ziladi; b) lablashmagan unlilar (i, e, a). Bu unlilarni talaffuz qilishda lablar doira shakliga kirmaydi va cho'zilmaydi. Tasnifning bu turi fonologik sistemadagi lablanish-lablanmaslik oppozitsiyasi talablaridan kelib chiqadi.

2. Tilning vertikal harakatiga ko'ra: a) yuqori tor unlilar (i, u). Bu unlilarni talaffuz qilishda og'iz tor ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham tor bo'ladi;

b) o'rta keng unlilar (e, o'). Bu unlilarni talaffuz qilishda og'iz o'rta darajada ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham o'rtacha kenglikda (yuqori ko'tarilish bilan quyi ko'tarilish orasida) bo'ladi; v) quyi keng unlilar (a, o). Bu unlilarni talaffuz qilishda og'iz keng ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham yuqoridagi ikki holatdan ancha keng bo'ladi. Tasnifning bu turi fonologik sistemadagi tilning uch darajali ko'tarilishi oppozitsiyasiga asoslanadi.

3. Tilning gorizontal (yotiq) harakatiga ko'ra: a) old qator unlilar (i, e, a). Bu unlilarni talaffuz qilishda tilning uchki qismi pastki tishlarga tiraladi (demak, oldinga cho'ziladi); b) orqa qator unlilar (u, O', o). Bu unlilarni talaffuz qilishda tilning uchki qismi pastki tishlarga tirilmaydi (demak, bir oz orqaga tortilgan bo'ladi).

Tasnifning birinchi va ikkinchi moddalaridagi belgilar (lablanish-lablanmaslik, tilning yuqori, o'rta va quyi ko'tarilishiga asoslangan alomatlar) fonemalarning fonologik xususiyatlarini ifodalaydi. Uchinchi moddadagi belgi (yotiq harakatdagi alomatlar) esa o'zicha fonologik rol o'ynamaydi, chunki tovushlarning old qator yoki orqa qator bo'lishi lablarning ishtirokiga bog'liq: lablanmaslik tilning tish tomon siljishini, lablanish esa tilning tishdan orqaga tortilishini taqozo qiladi. Demak, old qator (i, e, a,) va orqa qator (u, o', o) unlilarining fonologik xususiyati lablar ishtirokisiz namoyon bo'lmaydi.

Tasnifning bu turi quyidagi jadval shaklida berilishi mumkin

	Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra	Tilning gorizontal (yotiq) harakatiga va lablarning ishtirokiga ko'ra.	
		old qator, lablanmagan	orqa qator, lablangan
.	yuqori tor unlilar	i	u
.	o'rta keng unlilar	e	o'
.	quyi keng unlilar	a	o

O'zbek tilshunosligida unli fonemalarning boshqacharoq tasniflari ham bor. Chunonchi, «O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari» (B.To'chiboyev) nomli qo'llanmada vokalizm tizimining qadimgi turkiy, eski o'zbek va Hozirgi o'zbek adabiytilaridagi holatlari diaxron (tarixiy) planda o'rganilib, Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida ham, eski o'zbek adabiy tilida bo'lganidek, 9 ta unli bor, degan xulosa beriladi Bu unlilarning sifat belgilari ham boshqacharoq baholanadi. Qo'llanmada keltirilgan quyidagi jadvalga e'tibor bering:

¹ Сонантларнинг бўғин ҳосил қилиши ҳақида қаранг: Маҳмудов А. Сонорные узбекского языка.- Т.: "Фан", 1980, 5 ва 34- бетлар.

Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi unlilar tizimi.

Lablarning ishtirokiga ko'ra		Lablanmagan		Lablangan	
Tilning tik harakatiga ko'ra	Tilning to'g'ri yo'nalishiga ko'ra	Til oldi	Til orqa	Til oldi	Til orqa
Tor		i	ы	ÿ (y)	u
o'rta keng		e		ə	o
Keng		ə		a	

Yuqoridagi jadvaldan quyidagilar ma'lum bo'ladi: a) Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida unlilarning kontrast juftlari mavjud: i-ы', ÿ(y)-u, ə-o, ə-a kabi; b) lablanmagan unlilar 3 ta emas, 4 ta (i, e, ə, ы); v) lablanganlar esa 2 ta (ÿ(y), u, ə, o, a);

Prof. O.Azizov hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmini quyidagicha tasnif qiladi :

1. Tilning ko'tarilishi va uning tanglay tomon yaqinlashuviga ko'ra:

- a) til oldi (oldingi qator) unlilari –i(и), e;
- b) til orqa (orqa qator) unlilari – ы(ь), a, u, o;

2. Lablarning holati va ishtirokiga ko'ra:

- a) lablangan – u,ÿ(y), o, ə(ö);
- b) lablanmagan – ə(ä), a, (ã), i, (и), ы.

3. Tilning ko'tarilishi va og'izning ochilish darajasiga ko'ra:

- a) tor unlilar – i, ы, u, ÿ(y);
- b) o'rta keng unlilar – e, o, ö;
- v) keng unlilar – ə(ä), a, ... (ã).

Yuqoridagi tasnifni xulosalab, muallif shunday deydi: «Hozirgi zamon O'zbek adabiy tilida oltida unli fonema bo'lib, ularni belgilariga ko'ra jadvalda shunday ko'rsatish mumkin.

Tilning ko'tarilish orniga ko'ra	Til oldi (oldingi qator)		Til orqa qator	
	lablanma -ganlar	Lablanma -ganlar	Lablanma -ganlar	Lablanma -ganlar
Labning holati va ishtirokiga ko'ra				
Tilning ko'tarilish va og'izning ochilish darajasiga ko'ra				
Tor unlilar	i	ÿ(y)	ы	u
o'rta keng unlilar	e	ə	-	o
Keng unlilar	ə(ä)	-	a, ... (ã)	

Risoladan keltirilgan bu ma'lumotlarni (tasnif va jadvalni) quyidagicha sharhlash mumkin: O'zbek adabiy tili vokalizmi 6 unlidan iborat, ammo ularning nutqdagi real ko'rinishlari (demak, ottenkalari) ancha ko'p. «Ularni belgilariga ko'ra jadvalda shunday ko'rsatish mumkin» deyilganda ayni shu ottenkalar nazarda tutilgan bo'lsa kerak.

Prof. M.Mirtojievning «O'zbek tili fonetikasi» o'quv qo'llanmasida ham bu masala O'zgacha yoritilgan. Unda tor unlilarga i, ы, i, и, ы, u, ÿ(y); o'rta keng unlilarga ə, e, o, ə; keng unlilarga esa ə, a', ä, ... tovushlari kiritilgan. Tilning yonlama harakatiga ko'ra ular old qator (i, и, ÿ(y), e, ə, ə) va orqa qator (ь, ы, u, o, a) tiplarga, lab ishtirokiga ko'ra esa lablangan (ÿ(y), u, ə, o) va lablanmagan (i, и, ə) tiplarga bo'lingan. Bu tasnifda ruscha o'zlashmalarda qo'llanadigan i, ы fonemalarining o'zbek tili vokalizmi tarkibida berilganini ko'ramiz

Shunday qilib, o'zbek adabiy tili vokalizmining tasnifi va tavsifi masalalari hozircha ancha munozarali bo'lib qolayotganligini anglash qiyin emas. Bunday munozaralarga sabab bo'layotgan omillar qatorida quyidagilar bor: 1) eski o'zbek adabiy tili vokalizmiga xos 9 unlili

tizimning hamda shu tizimga xos kontrast juftliklarning (i-ы, y-u, ə-a, ø-o kabi oppozitsiyalarning) hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida ham saqlanganligini asoslashga intilish; 2) qipchoq lahjasi shevalari vokalizmiga xos fonologik xususiyatlarning Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida borligini asoslash harakati; q) fonemalar ornida ularning ottenkalarini (allofonlari, variatsiyalarini) ko'rsatish holatlarining mavjudligi; 4) quyi keng «fonemasining lablanish-lablanmaslik belgisiga berilayotgan tavsiflarning har xilligi va boshqalar.

Ayrim unililar tavsifi:

«**I**» **fonemasi**- yuqori tor, old qator, lablanmagan unli. Bu fonema so'zning barcha bo'g'inlarida uchraydi. *ikki* (birinchi va oxirgi bo'g'inlarda), *birinchi* (birinchi, ikkinchi va oxirgi bo'g'inlarda) kabi. U chuqur til orqa q, g', x undoshlari bilan yonma-yon kelganda yo'g'on (orqa qator) unli tarzida, boshqa barcha pozitsiyalarda esa ingichka (old qator) unli sifatida talaffuz qilinadi. qiyos qiling: *kir* va *qir*, *tarkib* va *targ'ib*, *himmat* va *xilvat* kabi. Urg'usiz bo'g'inda kuchsizlanadi. *biroq*, *bilan* (*b̄roq*, *b̄lan*) kabi. So'zning oxiridagi ochiq bo'g'inda bir oz kengayadi; *bordi* > *borde*, *ketdi* > *kette* kabi:

«**e**» **fonemasi** - o'rta keng, old qator, lablanmagan unli. Bu fonema bir bo'g'inli so'zlarda (*men*, *sen*, *bash* kabi), ko'p bo'g'inli so'zlarning birinchi bo'g'inida (*bashik*, *etik*, *telpak* kabi) ko'proq qo'llanadi.

Tobe, *tole*, *voge*, *foye*, *telefon*, *televizor* kabi o'zlashma so'zlarda qo'llangan e unlisi etimologik jihatdan o'zbekcha e ning o'zi emas.

O'zbekcha e *ekin*, *eshik* so'zlarining boshidagi to'la ochiq bo'g'inda, shuningdek, *ertak*, *ellik* kabi so'zlar boshidagi berkitilmagan bo'g'inda ochiqroq talaffuz etiladi, *begzod*, *mergan* kabi so'zlar boshidagi to'la yopiq bo'g'inda yumuqroq bo'ladi. *xez*, *xezlamoq* kabi so'zlarda (chuqur til orqa x undoshi bilan yonma-yon kelganda) esa orqa qator, yo'g'on unli tarzida aytiladi;

«**a**» **fonemasi** - quyi keng, old qator, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi: *anor* (birinchi bo'g'inda), *telpak* (ikkinchi, oxirgi bo'g'inda), *nafaqa* (so'zning uchala bo'g'inida) kabi. Bu fonema ham, boshqa unilarda bo'lganidek, chuqur til orqa q, g', x undoshlari bilan yonma-yon qo'llanganda orqa qator, yo'g'on unli tarzida talaffuz qilinadi, sayoz til orqa k, g, ng, til o'rta y va faringal h undoshlari bilan yondosh bo'lganda esa sayoz til orqa, ingichka ottenka bilan aytiladi. qiyos qiling: *kasal* va *qasam*, *kamar* va *qamar*, *taka* va *taqa*, *mahal* va *shag'al*, *sO'gal* va *nag'al*, *nasihat* va *tilxat*, *dangal* va *dag'al* kabi;

«**u**» **fonemasi** - yuqori tor, orqa qator, lablashgan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida qo'llanadi. *uka* (birinchi bo'g'inda), *uzum* (birinchi, ikkinchi bo'g'inlarda), *ko'zgu* (oxirgi ochiq bo'g'inda) kabi. Urg'uli bo'g'inda kuchli, bir oz cho'ziq, urg'usiz bo'g'inda esa qisqa, kuchsiz talaffuz qilinadi. qiyos qiling: *butun*, *uchun*, *tuzuk* (birinchi bo'g'inlar - urg'usiz, oxirgi bo'g'inlar- urg'uli) kabi. Bu unli ham q, g', x bilan yondosh qo'llanganda yo'g'onlashadi (orqa qator ottenkaga aylanadi), k, g, ng, y, h kabi undoshlar bilan yonma-yon kelganda esa old qator, ingichka ottenka bilan aytiladi. qiyos qiling: *kul* va *qul*, *tugun* va *turg'un*, *ko'zgu* va *qayg'u*, *buyuk* (buy uk) va *urug'*, *hukm* va *xulq*, *guv* va *g'uv*, *mangu* va *urg'u* kabi.

«**o'**» **fonemasi** - o'rta keng, orqa qator, lablashgan unli. Sodda so'zning birinchi bo'g'inida qo'llanadi: *o'n*, *bo'r* (bir bo'g'inli so'zlar), *o'tin*, *to'lqin* (ikki bo'g'inli sodda so'zlar) kabi. Birinchi bo'g'indan keyin qo'llanish holatlari ayrim qo'shma so'zlarda (*gultojixo'roz*, *Go'ro'g'li* kabi) yoki tojikcha o'zlashmalarda (*obro'* so'zida) uchraydi. Bu unli ham k, g, h, y undoshlari yonida ingichkalashadi (old qator ottenka bilan qo'llanadi), q, g', x undoshlari yonida esa yo'g'on talaffuz qilinadi. qiyos qiling: *ko'l* va *qo'l*, *go'l* va *g'o'r*, *ho'l* va *xo'r* («xo'r bo'lmoq»), *yo'l* va *xo'sh* kabi;

«**o**» **fonemasi** - quyi keng, orqa qator, kuchsiz lablashgan unli. Bu fonema ham so'zning barcha bo'g'inlarida uchraydi: *ota* (birinchi bo'g'inda), *bahodir* (ikkinchi bo'g'inda), *baho* (oxirgi bo'g'inda), *bobo* (har ikkala bo'g'inda) kabi; k, g, y, h undoshlari yonida ingichka (old qator unli tarzida), q, g', x undoshlari yonida esa yo'g'on (orqa qator unli tarzida) talaffuz qilinadi. qiyos qiling: *komil* va *qobil*, *gov* va *g'ov*, *yosh* (*yosh*) va *qosh*, *hol* va *xol* kabi.

Izoh. *er, bayon, tayoq, yaxsh, yurak* kabi soʻzlar tarkibidagi unli fonemalarga tavsif berilganda e,yo,yu,ya grafemalarining ikkitadan tovushni (y+e, y+o, y+u, y+a fonemalarini) ifodalayotganligi hisobga olinadi, shunga koʻra y undoshi alohida e,o, u, a unililari ham alohida tavsiflanadi.

Tekshirish savollari.

- 1.Vokalizm nima?
- 2.Oʻzbek adabiy tili vokalizmi qaysi fonemalarni Oʻz ichiga oladi?
- 3.Unli fonemalar undoshlardan qanday farqlanadi?
- 4.Unli fonemalar tasnifi nimalarga asoslanadi?
- 5.Oʻzlablarning ishtirokiga koʻra unililarning turlari?
- 6.Tilning vertikal (tik) harakatiga koʻra unililarning turlari?
- 7.Tilning gorizontol harakatiga koʻra unililarning turlari?
- 8.Tasnifga asos boʻlgan qaysi belgilar fonologik xarakterda?
- 9.qaysi belgi Oʻz holicha fonologik xususiyatga ega emas?
- 10.Oʻzbek tilshunosligida Hozirgi oʻzbek adabiy tili vokalizmiga oid qanday masalalar munozarali boʻlib qol-moqda?
- 11.Unli fonemalarning kombinator va pozitsion oʻttenkalari qanday farqlanadi? Ularning har biri alohida fonema deb qaraladimi?

Adabiyotlar

1. H.Jamolxonov. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Toshkent, 2000ʻ.
2. U.Tursunov va boshqalar. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Toshkent. 1992.
3. G.Abdurahmonov, S.Mamajonov. Oʻzbek tili va adabiyoti. Toshkent,1990ʻ.
4. S.Otamirzaeva, M.Yusupova. Oʻzbek tili. Toshkent,2004.
5. Sh.Ranmatullayev. Nozirgi adabiy oʻzbek tili. Toshkent, 2007.
6. R.Sayfullaeva va b.Nozirgi oʻzbek titi. Toshkent, 2009.

Maʼruza № 5. Hozirgi oʻzbek tili konsonantizmi

Reja:

1. Undosh fonemalar.
2. Undosh tasnifi.

3. Ayrim undoshlar tavsifi.

Tayanch tushunchalar

Konsonantizm - undosh fonemalar tizimi.

Labial undoshlar - lab-lab va lab-tish undoshlari.

Til-tish undoshlari (dorsal va alveolyar undoshlar)- tilning uchki qismi bilan pastki yoki yuqori tishlarning milki orasidagi to'siqda hosil bo'ladigan undoshlar.

Til oldi- tanglay undoshlari - til oldi qismining qattiq tanglay tomon ko'tarilishidan hosil bo'lgan to'siqda yuzaga keladigan undoshlar.

Til o'rta undoshi - tilning o'rta qismi bilan tanglay orasidagi to'siqda hosil bo'lgan «y» undoshi.

Sayoz til orqa undoshlari- k, g, fonemalari. Ular velyar (qattiq)undoshlar sanaladi.

Chuqur til orqa undoshlari - _q, g', x fonemalari. Ular uvulyar (kichik til ishtirokida hosil bo'lgan) undoshlar sanaladi.

Bo'g'iz undoshi - «h» fonemasi. U faringal undosh deb ham ataladi.

Yumuq fokusli burun tovushlari - m, n, n sonantlari.

Kuchli pozitsiya - fonemaning asosiy ottenkasi saqla-nadigan pozitsiya.

Kuchsiz pozitsiya- fonemaning asosiy ottenkasi o'zgarishiga olib keladigan pozitsiya.

Intervokal holat - undosh fonemaning ikki unli orasi-dagi holati.

Assimilyativ holat - nutq oqimida fonemalar assimilyatsiya-siga olib keluvchi vaziyat.

Dissimilyativ holat - nutq oqimida fonemalar dissimi-lyatsiyasiga olib keluvchi vaziyat.

Divergent - divergentsiya yo'li bilan bir fonemaning ot-tenkalaridan O'sib chiqqan yangi fonema.

Konsonantizm hozirgi o'zbek adabiy tili undosh fonemalari tizimidir. U 24 fonemani - b, v, g, d, j, j,(dj), z, y, k, l, m, n, 4, p, r, s, t, f, x, ch, sh, q, g', h tovushlarini O'z ichiga oladi. Ayrim manbalarda qorishiq «ts» undoshi ham o'zbek tili konsonantizmi tarkibiga kiritilgan, shunga ko'ra o'zbek tili undoshlari 24 ta emas, 25 ta deb qaralgan.

Undosh tovushning shakllanishida albatta shovqin qatnashadi, u nutq apparatidagi (masalan, og'iz bo'shlig'idagi) aktiv va passiv a`zolarning bir-biriga tegishi yoki juda yaqinlashishi natijasida hosil bo'lgan to'siqdan havo oqimining portlab yoki sirg'alib (a`zolarga ishqalanib) o'tishidan paydo bo'ladi. Bunday to'siq fonologiyada fokus deyiladi. Demak, undoshlarda fokusning bo'lishi shart.

Undoshlar tasnifi. Bunda O'zbek tili konsonantizmi tizimiga xos asosiy fonologik jihatlar – artikulyatsiya orni (tovushning fokusi), artikulyatsiya usuli va jarangli-jarangsizlik belgilari hisobga olinadi, shu belgilarni shakllantirishda ishtirok etadigan fizik-akustik va anatomik-fiziologik omillarga tayaniladi. Bunday tasnif quyidagi tartibda berilishi mumkin:

I. **Artikulyatsiya orniga ko'ra.** Bunda nutq apparatining qaysi a`zosi faol ishtirok etayotganligi va apparatning qaerida to'siq (fokus) hosil qilinishi nazarda tutiladi. Bu jihatdan tovushlar labial, til va bo'g'iz undoshlariga bo'linadi:

1. **Labial undoshlar** lablarning faol ishtirokida hosil qilinadi. Ular ikki xil bo'ladi: a) lab-lab undoshlari (bilabial undoshlar)- p, b, m, v⁰. Bu undoshlarning fokusi ikki lab orasida bo'ladi; b) lab-tish undoshlari (labio-dental undoshlar) – v, f. Bu undoshlarning fokusi pastki lab bilan yuqori tishlar orasida bo'ladi.

Izoh. lab-lab v⁰ undoshi *ov, suv, qovun, sovuyq* kabi turkiy so'zlarda ko'proq ishlatiladi. Bu tovushning lab-tish v dan O'sib chiqqanligi, lab-tish vning esa b, g', g undoshlarida sodir bo'lgan o'zgarish asosida shakllanganligi haqida ma'lumotlar bor.¹ Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi lab-tish v yuqorida keltirilgan turkiy v ning o'zi emas, u etimologik jihatdan boshqa til

¹ Яна қаранг: Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. - М-Л., 1961, 46-47-б. Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. – Москва, 1955.

birligidir, chunki bu tovush O'zbek tiliga arab va rus tillaridan o'zlashgan so'zlarda qo'llanadi *vatan* (arab.), *vaqt* (arab.) *va`da*(arab.), *vagon* (rus.), *aviatsiya* (rus.) kabi.

Ayrim manbalarda Hozirgi o'zbek adabiy tilida lab-lab fva lab-tish f undoshlari borligi qayd etilgan. Bizningcha, Hozirgi o'zbek adabiy tilida bitta lab-tish fning o'zi bor, lab-lab f esa alohida mustaqil fonema emas, balki lab-tish fning lablashgan unli ta'sirida (akkomodatsiya qonuniyatiga ko'ra) o'zgargan ottenkasi, xolos. qiyos qiling: *fasl* (f-lab-tish), *fusunkor*(f-lab-lab), *afv* (f-lab-tish), *ufq* (f-lab-lab) kabi.

2. Til undoshlari - tilning faol ishtirokida hosil bo'la-digan undosh fonemalar. Ular tovush fokusi qayerda hosil bo'lishiga ko'ra quyidagi turlarga ajratiladi: 1) til oldi undoshlari: a) til oldi dorsal undoshlar –**s, z**. Bu undoshlar artikulyatsiyasida tilning uchi pastki tishlarga tiraladi, tilning ikki yoni esa tarnovsimon bukilib, havo oqimi uchun bo'shliq qoldiradi; b) til oldi – alveolyar undoshlar- **t, d, l, n**. Bu undoshlar artikulyatsiyasida tilning uchi yuqori tishlar milkiga (al'veolaga) taqalib, to'siq (fokus) hosil qiladi. v) til oldi- tanglay (kakuminal) undoshlar- **sh, j, ch, j, r**. Bu undoshlar artikulyatsiyasida tilning uchi yuqoriga ko'tarilib, bir oz bukilib, natijada to'siq milkda emas, qattiq tanglayning old qismida (milkka etmay) paydo bo'ladi. Sh,j,ch,j undoshlari artikulyatsiyasida ikkinchi fokus- tilning orqaroq qismi bilan yumshoq tanglay orasida yuzaga keladigan to'siq ham ishtirok etadi, shunga ko'ra sh,j,ch,j undoshlari ikki fokusli fonemalar sanaladi; 2) til o'rta undoshi (palatal` undosh)-y. Bu undosh talaffuzida tilning o'rta qismi qattiq tanglay tomon ko'tariladi, fokus shu ikki a`zo oralig'ida shakllanadi; q) sayoz til orqa undoshlari- **k, g, n**. Bu undoshlarning talaffuzida tilning orqa qismi yumshoq tanglayga tegib, to'siq (fokus) hosil qiladi; 4) chuqur til orqa undoshlari- **q, g', x**. Bu undoshlarning talaffuzida tilning eng orqa qismi (ildizi) kichik tilga tegib, to'siq(fokus) hosil qiladi, shunga ko'ra ular **uvulyar undoshlar** deb ham ataladi.

3. Bo'g'iz undoshi (faringal undoshi)-h. Bu undoshning talaffuzida havo oqimi bo'g'iz va halqumdan ishqalanib ota'di.

II. Artikulyatsiya usuliga ko'ra. Bunda O'pkadan kelayotgan havo oqimining to'siqdan (fokusdan) qay tarzda o'tishi nazarda tutiladi. Bu belgisiga ko'ra undoshlar hozirgi O'zbek tilida quyidagi turlarga bo'linadi:

1.Portlovchilar - havo oqimining to'siqdan portlab o'tishi-dan hosil bo'luvchi undoshlar. Bularga **b, g, d, k, p, t, q** fonemalari kiradi. Bu undoshlarning talaffuzida nutq apparatidagi ikki a`zo bir-biriga tegib, havo yo'lini to'sadi, natijada portlash yuz beradi.

2.qorishiq portlovchilar (affrikatalar)-ch,j,ts. Bu undoshlar artikulyatsiyasining ish holati ikki xil kechadi: bitta fokusning o'zida portlash va sirg'alish jarayonlari sodir bo'ladi-artikulyatsiya portlash bilan boshlanib, sirg'alish bilan tugaydi.

3.Sirg'aluvchilar - **v, j, z, y, l, s, f, x, sh, g', h**. Bu undoshlarning talaffuzida nutq apparatidagi ikki a`zo bir-biriga juda yaqinlashadi, ammo jipslashmaydi: havo oqimining sirg'alib o'tishi uchun oraliq qoldiriladi.

4.Yumuq fokusli burun tovushlari (ruscha: smO'chno-nosovO'e soglasnO'e).¹ Bu guruhga m,n,n undoshlari kiritiladi: a) m ning artikulyatsiyasida ikkala lab orasida yuzaga kelgan to'siq havo yo'lini yopadi (yumuq fokus yuzaga keladi), natijada, havo oqimi to'siqqa urilib, orqaga qaytadi va burun bo'shlig'idan sirg'alib ota'di (bunda burun yo'li ochiq holatda bo'ladi) b) n ning artikulyatsiyasida til uchi bilan milk orasida havo yo'li yopiladi, orqaga qaytgan havo oqimi (un bilan birga) burun bo'shlig'idan sirg'alib ota'di: v) «ng»ning artikulyatsiyasida tilning orqa qismi bilan yumshoq tanglay orasida havo yo'li yopilib, burun bo'shlig'ida sirg'alish kechimi sodir bo'ladi.

Izoh. m,n,n undoshlari artikulyatsiyasida portlash sodir bo'lmaydi, chunki havo oqimi burun bo'shlig'i tomon yo'l olganligi uchun uning yumuq to'siqdan portlab o'tishiga zarurat qolmaydi: kuch (energiya) sirg'alish tomonga yo'naltiriladi. Shuning uchun bu undoshlarni

¹ Каранг: Матусевич М. И Современный русский язык. Фонетика –М:.. "Просвещение". 1976 с. 122-125. Буланин Л.Л. Фонетика современного русского языка.-Москва: "Высшая школа", 1970, с.56

portlovchi-sirg'aluvchilar»^g, «porlovchilar» deyish to'g'ri bo'lmas. Ayrim tilshunoslarning bu tip undoshlarni «sirg'aluvchilar» deb baholashi ham shundan bo'lsa kerak.

O'. Titroq undosh - **r**. Bu undoshning talaffuzida tilning uchi qattiq tanglayning old qismi tomon ko'tariladi va havo zarbidan titraydi, havo oqimi tebranadi.

III. Un paychalari ishtirokiga ko'ra. Tasnifning bu aspektida un (ovoz) paychalarining tovush hosil qilishda ishtirok etish –etmasligi nazarda tutiladi. Bu belgi asosida undoshlar quyidagi ikki turga bo'linadi:

1. Jarangsiz undoshlar- **k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, h**. Jarangsiz undoshlarning talaffuzida havo oqimi bo'g'izdagi un paychalari orasidan to'siqqa uchramay ota'di, natijada un paychalari tebranmaydi, ovoz hosil bo'lmaydi, tovush halqumda yoki og'iz bo'shlig'idagi to'siqda yuzaga kelgan shovqinning o'zidagina tarkib topadi.

2. Jarangli undoshlar- **b, v, g, d, j, j(dj), z, y, l, m, n, ng, r, g'**. Jarangli undoshlarning talaffuzida bo'g'izdagi un paychalari tortilib, taranglashadi, ular oralig'idagi bo'shliq yo'qoladi, natijada O'pkadan kelayotgan havo oqimi un paychalariga urilib, uni tebratadi, tebranish esa ovozni yuzaga keltiradi, ovoz O'z navbatida og'iz bo'shlig'idagi to'siqda paydo bo'lgan shovqinga qo'shilib, tovushning jaranglashuviga sabab bo'ladi.

IV. Ovoz va shovqin munosabatlariga ko'ra. Bunda tovush tarkibida ovoz, shovqin va qo'shimcha ton kabi fizik-akustik omillarning ishtirok etish darajasi nazarda tutiladi. Bu belgiga ko'ra undoshlar sonorlar va shovqinlilarga bo'linadi.

1. Sonorlarda ovoz shovqinga nisbatan ustun bo'ladi (shovqin juda kam miqdorda qatnashadi). Hozirgi o'zbek adabiy tilida **m, n, ng, l, r, y** undoshlari sonor tovushlar (sonantlar) hisoblanadi. Sonorlar rezonator ton manbai nuqtai nazaridan ikki guruhga bo'linadi:

a) burun sonantlari - m, n, ng;

b) og'iz sonantlari - r, l, y.

Bulardan 1) *m* ni talaffuz qilishda bo'g'izdan kelayotgan un (ovoz) ikki lab orasidagi to'siqqa urilib, orqaga qaytadi, shu tarzda yana halqum orqali burun bo'shlig'iga yo'l oladi. Bu jarayonda bo'g'iz, halqum, og'iz bo'shlig'i va burun bo'shlig'i rezonator ton manbaiga aylanadi: shularda qo'shimcha tonlar paydo bo'lib, ovozning shovqinga nisbatan ustun bo'lishi ta'minlanadi; 2) *n* ni talaffuz qilishda bo'g'izdan kelayotgan un (ovoz) tilning uchki qismi bilan yuqori milk orasidagi to'siqqa urilib, orqaga (halqumga) qaytadi, so'ng burun bo'shlig'iga ota'di (bunda burun yo'lidagi to'siq ochilgan bo'ladi). Natijada og'iz, halqum, bo'g'iz, burun bo'shliqlari rezonator ton manbai vazifasini bajaradi. Ammo og'iz bo'shlig'ining rezonatorlik imkoniyati m dagi holatdan kamroq bo'ladi (chunki hajm va shakl o'zgaradi); 3) *ng* ni talaffuz qilish da kelayotgan un(ovoz) tilning orqa qismi bilan yumshoq tanglayning boshlanish qismi orasidagi to'siqdan orqaga qaytib, yana halqum va bo'g'izga boradi, halqum orqali burun bo'shlig'iga ota'di (bunda ham burun yo'lidagi to'siq ochilgan bo'ladi), natijada og'iz, bo'g'iz, halqum va burun bo'shliqlarida qo'shimcha tonlar paydo bo'lib, ovozning ustunligi ta'minlanadi. Bunda shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, *ng* ning artikulyatsiyasida og'izning rezonatorlik imkoniyatlari m va n sonorlaridagi holatdan ancha cheklangan bo'ladi, chunki bo'g'izdan kelayotgan un tilning orqa qismidagi to'siqdanoq orqaga qaytganligi tufayli, og'iz bo'shlig'ining rezonatorlik maydoni juda qisqaradi; 4) *l* ni talaffuz qilishda to'siq (fokus) tilning uchki qismi bilan ustki tish (milk) orasida yuzaga keladi, ammo tilning ikki yoni ochiq bo'ladi. Undan sirg'alib o'tgan un lunj devoriga tegib, qo'shimcha tonlar hosil qiladi, bunday qo'shimcha tonlar halqum va hiqildoqda (bo'g'izda) ham yuzaga keladi, ammo burun bo'shlig'i rezonator manbai sifatida ishtirok etmaydi, chunki yumshoq tanglay oxiridagi kichik til burunga ota'digan yo'lni to'sib qo'yadi. Shuning uchun *l* og'iz sonanti hisoblanadi; 5) *r* ni tlaffuz qilishda tilning uchi qattiq tanglayning old qismi tomon ko'tariladi, bo'g'izdan kelayotgan havo oqimi tilning uchiga urilib, uni bir-ikki silkitadi, natijada havo tebranishi yuzaga keladi. Lunjning bir qadar kengayishi rezonator tonning hosil bo'lishiga imkon yaratadi;

r ning artikulyatsiyasida ham burun bo'shlig'i ishtirok etmaydi, chunki havo oqimining burunga ota'digan orni kichik til tomonidan to'silgan bo'ladi; 6) *y* ni talaffuz qilishda tilning o'rta qismi qattiq tanglay tomon ko'tariladi, tilning o'zi oldinga siljiydi, uning ikki cheti yon

tishlarga, uchi esa pastki tishlar milkiga tegadi. Bu sonorning hosil bo'lishida ham og'iz bo'shlig'i, halqum va bo'g'iz rezonator toni manbai bo'lib xizmat qiladi, ammo burun bo'shlig'i bu jarayonda ishtirok etmaydi (kichik til havoyasi to'sib turadi).

Ayrim izohlar: 1) sonorlarning barcha turlarida. a) un paychalari faol qatnashadi; b) rezonatorlar ishtirok etadi: v) ovoz shovqindan ustun bo'ladi; g) sonorlarda hatto bo'g'in hosil qilish xususiyati ham bor. *Masalan: za-yl (za-yil), ma-yl (ma-yil), sha-kl (sha-kil), ha-jm (hajim), ba-zm (ba-zim), va-zn (va-zin), ze-hn (ze-hin), da-vr (da-vir), sa-yr (sa-yir), sa-br (sa-bir)* kabi. Demak, sonorlarning bir jihati (bo'g'in hosil qila olishi) unilarga, boshqa jihatlari esa undoshlarga o'xshaydi. Bu holat ularni unilarga ham, undoshlarga ham zid qo'yish mumkin bo'lgan alohida guruhga birlashtirish imkonini beradi¹. Biroq bunday fikrga qo'shilmaydigan tilshunoslar ham bor. Chunonchi, taniqli fonolog N. S. Trubetskoy bu haqda shunday deydi: «Unli», «undosh»lar tovushga oid bo'lgan akustik tushunchalardir. Ularni ta'riflashda akustik yoki artikulyatsion tushunchalarni hisobga olmaslik, albatta, mufaqiyatsizlikka olib keladi². Adabiyotlarda O'zbek tilidagi sonor tovushlarning tarkibi ham har xil ko'rsatilib kelinmoqda. Xususan m,n,ng,l,r undoshlarining sonantligi fonetika va fonologiyaga oid adabiyotlarning deyarli barchasida qayd etilgan bo'lsa, y ning sonantligi ayrim adabiyotlardagina ta'kidlangan,³ taniqli turkolog E.V.Sevortyan esa O'zbek tili sonorlari qatoriga v, g undoshlarini ham kiritadi⁴. M Mirtojiev sayoz til orqali n dan tashqari, chuqur til orqali n ning borligini ham ko'rsatadi, ammo y ni sonorlar qatoriga kiritmaydi.⁵

2. Shovqinlilarda ovoz shovqinga nisbatan kam bo'ladi yoki mutlaqo qatnashmaydi. Masalan, **b, g, v, d, j, j(dj), z** undoshlarida ovoz kam, shovqin ko'p, ammo **k, p, s, t, f, x, ts, ch, sh, q, h** undoshlarida ovoz yo'q, bu undoshlar faqat shovqin hisobiga tarkib topgan.

Izoh. g undoshi ko'pchilik adabiyotlarda shovqinlilarga qo'shiladi, ammo uni sonant deb hisoblaydigan tilshunoslar ham bor.¹

Undoshlar tasnifi quyidagi jadval tarzida ifodalanishi mumkin

¹ Бу ҳақда қаранг: Маҷмудов А. Сонорные узбекского языка.- Т.: "ФАН", 1980, с. 33-34. Яна қаранг: Зиндер Л. Р. Общая фонетика.- Ленинград, 1960 с 108.

² Трубецкой Н.С Основы фонологии.- Москва 1960, с 103.

⁴ Қаранг: Севортян Э.В. материалы по сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков.- В кн.: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. В 3-х томах. 1.Фонетика. М-1955. С36.

¹. Қаранг: Севортян Э.В. Кўрсатилган асар. 36-бет.

1.b fonemasi - lab-lab, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh. Soʻz boshida (*bodom*), unli yoki jarangli undosh bilan yonma-yon qoʻllanganda (*tabrik*) jarangli boʻladi, demak, bunday oʻrin b undoshi uchun kuchli pozitsiya hisoblanadi. Bu fonema soʻz oʻrtasida jarangsiz undoshlar bilan yonma-yon qoʻllanganda assimilyatsiyaga uchrab, jarangsiz n tarzida talaffuz etiladi: *ibtidoiy>iptidoiy, obkash>opkash, jabha>japha* kabi. Bunday oʻrin b fonemasi uchun kuchsiz pozitsiya hisoblanadi, jarangsiz n esa jarangli b ning kombinator ottenkasi (variatsiyasi) sanaladi, chunki jarangsizlanish kombinator omil taʼsirida – yonma-yon kelgan tovushlar assimilyatsiyasi tufayli sodir boʻlmoqda. Jarangli b undoshi soʻz oxirida ham jarangsizlashadi. *maktab>maktap, gʻazab>gʻazap, asab>asap, qassob>qassop* kabi. Demak, soʻz oxiri ham b fonemasi uchun kuchsiz pozitsiyadir. Bunday oʻrinda jarangsiz p jarangli b ning pozitsion ottenkasi (variatsiyasi) sanaladi, chunki jarangsizlanish yondosh joylashgan tovushlar taʼsirida emas, bning soʻz oxirida kelishi (pozitsion omil) tufayli sodir boʻlmoqda. b fonemasi ikki unli orasida (intervokal pozitsiyada) koʻpincha sirgʻaluvchi v ga otaʼdi, *chivin<chibin, qovoq<qoboq, tovoq<toboq* kabi. Bunday oʻzgarish ikki soʻz birikkanda ham sodir boʻladi. *boraver<bora ber, JOʻravoy<JOʻraboy, toshvaqa<toshbaqa* kabi.

b fonemasining kuchli pozitsiyadagi koʻrinishi asosiy ottenka hisoblanadi, chunki bu ottenka b fonemasi uchun tipikdir. Uning kuchsiz pozitsiyadagi koʻrinishlari oʻzgarigan ottenkalar (allofonlar) sanaladi, demak, b fonemasi soʻz tarkibida asosiy ottenka va allofonlar shaklida namoyon boʻladi.

2.p fonemasi - lab-lab, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu undosh soʻzning barcha pozitsiyalarida - soʻz boshida (*paxta*), oʻrtasida (*opa*), oxirida (*qop*) keladi. Deyarli barcha holatlarda asosiy ottenkasi saqlanadi. Jarangli b ning soʻz oxirida jarangsizlanishi b va p fonemalarining moʻtadillashuviga – neytralizatsiyaga olib keladi. qiyos qiling. *kitob>kitop, kanop>kanop* kabi. Bunday paytda ikkala soʻz oxiridagi p bir fonemaga aylanmaydi, ulardagi fizik-akustik va artikulyatsion belgilar neytrallashadi, xolos. funktsional (fonologik) jihatdan esa har ikkala soʻz oxiridagi p boshqa-boshqa fonemalarning shu soʻzlardagi real koʻrinishlari-otlenkalari hisoblanadi.

q.v^o fonemasi - lab-lab, sirgʻaluvchi, jarangli, shovqinli undosh (E.V. Sevortyan uni sonor tovushlar sirasiga kiritadi). Soʻz oʻrtasida (*gavda,tovuq*), oxirida (*ov,suv*) ishlatiladi. Oʻzbek tiliga tojik-fors va arab tillaridan oʻzlashgan soʻzlarda ham qoʻllanadi: *navo(toj), navodir* (arabcha);

4.v fonemasi - lab-tish, sirgʻaluvchi, jarangli, shovqinli undosh. Bu fonema Oʻzbek tiliga arab va rus tillaridan oʻzlashgan soʻzlarda koʻproq qoʻllanadi, soʻz boshida (*vaqt,vaʼda, vagon*), oʻrtasida (*ovqat,aviatsiya*) va oxirida (*afv,ustav*) uchraydi. Ruscha oʻzlashmalarda lab-tish v undoshi jarangsiz undosh taʼsirida yoki soʻz oxirida jarangsiz f tarzida talaffuz etiladi. *avtomat>aftomat, ustav>ustaf* kabi. Demak, ruscha lab-tish v ning kombinator (*avtomat* soʻzida) va pozitsion (*ustav* soʻzida) ottenkalari boʻlishi mumkin.

5.f- fonemasi- lab-tish, sirgʻaluvchi, jarangsiz undosh. Bu undosh sof turkiy soʻzlarda qoʻllanmaydi, fors, arab, rus tillaridan oʻzlashgan soʻzlardagina uchraydi. *farzand* (toj.), *farq* (arab.), *fabrika* (rus.) kabi. Lablashgan unlilar bilan yonma-yon qoʻllanganda lab-tish f ning lab-lab ottenkasi yuzaga keladi. *fazl-fozil-fuzalo; faqir-fuqaro* kabi. Bunday holat *firma* va *funktsiya* kabi ruscha oʻzlashmalarda ham uchraydi.

Jonli soʻzlashuvda lab-tish f ning lab-lab, portlovchi, jarangsiz p tarzida talaffuz qilinish holatlari uchrab turadi. *faqat>paqat, qafas>qapas, ulfat>ulpat* kabi. Bunday p undoshi sirgʻaluvchi f ning kombinator yoki pozitsion ottenkasi emas, uslubiy ottenkasidir, u turkiy til vakillarida f ga xos artikulyatsiya bazasining (psixo-fiziologik koʻnikmaning) oʻtmishda boʻlmaganligi taʼsirida sodir boʻladi.

6.m fonemasi - lab-lab, sonor, burun tovushi. Soʻzning barcha qismlarida – soʻz boshida (*moy,mana*), oʻrtasida (*amaki, osmon*), oxirida (*tom, xum*) qoʻllanadi. qadimgi turkiy tilda soʻz

boshida b ning fakul'tativ ottenkasi sifatidagina uchragan (*ming<bing* so'zida), so'z o'rtasi va oxirida mustaqil fonema sifatida qo'llangan; *qamug'* (hamma), *qum* kabi.¹

Til oldi undoshlari tavsifi.

1) **t fonemasi** - til oldi-al'veolyar, portlovchi (sof portlovchi), jarangsiz, shovqinli undosh. Bu undosh so'zning barcha pozitsiyasida uchraydi: so'z boshida (*tosh, tog'*), so'z o'rtasida (*ota, botir*) va so'z oxirida (*ot, qavat*) kabi. Bu undosh tojik tilidan o'zlashgan *daraxt, dO'st, gO'sht, musht, mast, past* kabi so'zlar oxirida (sirg'aluvchi x,s,sh undoshlaridan so'ng qo'llanganda) talaffuz etilmasligi ham mumkin. Bunday hodisa turkiy so'zlarda, shuningdek, ruscha-baynalmilal o'zlashmalarda kamroq uchraydi. *yurist>yuris, aferist>aferis, avgust>avgus, artist>artis, to'rt>to'r* kabi. Ammo *ost, ust, tort (tortmoq), yurt* kabi turkiy so'zlarda va *port, post, tort* (konditer mahsuloti.) kabi ruscha o'zlashmalarda so'z oxiridagi t tushirib qoldirilmaydi.

2) **d fonemasi** - til oldi-al'veolyar, sof portlovchi, jarangli, shovqinli undosh. So'z boshida (*daryo*), o'rtasida (*odam*), oxirida (*ozod*) qo'llanadi. So'z boshi (*daraxt*), intervokal holat (*odat*), jarangli yoki sonor bilan yondosh holat (*gijda, sajda, banda, onda-sonda*) bu undosh uchun kuchli pozitsiyadir. Bu pozitsiyada d undoshining asosiy ottenkasi qo'llanadi, boshqa holatlar d uchun kuchsiz pozitsiya hisoblanadi, bunda jarangli d ning jarangsizlashgan ottenkasi qatnashadi. Masalan, *ketdi>ketti* (d>t), *tushdi>tushti* (d>t), *asad>asat* (d>t), *savod>savot* (d>t) kabi. Bular jarangli d ning kombinator va pozitsiyaon ottenkalari (allofonlari) sanaladi.

D fonemasi qadimgi turkiy tilda so'z boshida qo'llanmagan.

3) **s fonemasi** - til oldi-dorsal, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. So'z boshida (*savat*), o'rtasida (*qasam*), oxirida (*olmos*) qo'llanadi. Deyarli barcha pozitsiyalarda o'zining asosiy ottenkasi bilan qo'llanadi *asbob, asta, osdi, O'sdi, qafas, asos* kabi

4) **z fonemasi** - til oldi-dorsal, sirg'aluvchi, jarangli, shovqinli undosh. So'z boshida (*zamon, zafar*), o'rtasida (*bozor, ozod*) va oxirida (*oz, aziz, mayiz*) qo'llanadi. Jarangsiz undosh ta'sirida s ga ota'di. *iztirob>istirob, mazkur>maskur* kabi. Bunday s jarangli z fonemasining jarangsizlashgan kombinator ottenkasi sanaladi (t va k ning ta'sirida bo'l-ganligi uchun). Ba'zan so'z oxirida ham bir oz jarangsizlashadi. *sakkiz>sakkis* (z>s), *tannoz>tannos* (z>s) kabi. Bunday s jarangli z fonemasining pozitsion ottenkasi hisoblanadi (so'z oxirida bo'l-ganligi uchun). Demak, so'z boshi (*zamon*), ikki unli orasi (*go'zal*) va jarangli yoki sonor bilan yonmayon bo'l-gan holat (*jonzot, tuzdon*) z uchun kuchli pozitsiya, boshqa holatlar esa kuchsiz pozitsiya sanaladi.

qadimgi turkiy tilda so'z boshida qo'llanmagan.

5) **l fonemasi** - til oldi-al'veolyar, sirg'aluvchi jarangli, sonor tovush. So'z boshida (*lagan*), o'rtasida (*olam*) va oxirida (*qamal*) qo'llanadi. Orqa qator unidan so'ng qattiqroq (*ol, bol* kabi), old qator unidan so'ng esa yumshoqroq (*il, el, bel* kabi) talaffuz etiladi. Fe'ning shart mayli va sifatdosh shakllarida

(-sa, -gan qo'shimchalaridan oldin qo'llanganda) jonli so'zlashuv nutqida o'zak oxiridagi l tushib qolishi ham mumkin *kelsa>kesa, kelgan>kegan* kabi qadimgi turkiy tilda «l» fonemasi so'z boshida qo'llanmagan.

6) **n fonemasi** - til oldi-al'veolyar, jarangli, sonor, burun tovushi. So'z boshida (*nok, narsa*), o'rtasida (*ona, anor*) va oxirida (*burun, tutun*) ishlatiladi. Lab undoshidan oldin qo'llanganda assimilyatsiyaga uchrab, lab-lab m tarzida talaffuz qilinadi. *shanba>shamba* (n>m), *tanbur>tambur* (n>m) kabi.

¹ Бу ҳақда каранг. Абдурахмонов Г.А., Рустамов А. Қадимги туркий тил. -Т.: "Укитувчи", 1982, 9 ва 33-бетлар. Яна каранг: Туйчибоев. Б. Қурсатилган асар, 28-29-бетлар.

7) **r fonemasi** - til oldi, tanglay, titroq, jarangli, sonor tovush. Soʻzning boshida (*raqs, rOʻmol*), oʻrtasida (*darak, guruch*) va oxirida (*xabar, agar, zarar*) kela oladi. Toshkent shevasida otning -lar bilan qoʻllangan shaklida shu qoʻshimcha oxiridagi r ning tushib qolishi keng tarqalgan *kitoblar>kitobla, bolalar>bolala, akamlar>akamla, oyimlar>oyimla* kabi. Talaffuzning bu shakli adabiy til meʼyori sanalmaydi.

qadimgi turkiy tilda «r» fonemasi soʻz boshida qoʻllanmagan

h) **sh fonemasi** - til oldi-tanglay, sirgʻaluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Soʻzning boshida (*shamol, sholi*), oʻrtasida (*tushuncha, Oʻsha*) va oxirida (*naqsh, ravish*) kela oladi. Deyarli barcha pozitsiyada asosiy ottenkasi saqlanadi. *gOʻsht, gʻisht, tovushlar, tovushni, tovushdan, tushgin, tushkinlik* kabi.

9) **j fonemasi** - til oldi-tanglay, sirgʻaluvchi, jarangli, shovqinli undosh. Soʻz boshida, oʻrtasida va oxirida qoʻllanish holatlari faqat ruscha-baynalmilal oʻzlashmalarda uchraydi. *janr, jeton, jemper, jurnal* (soʻz boshida). *major, barja* (soʻz oʻrtasida). *blindaj, peyzaj, drenaj, ekipaj, personaj, garaj, tiraj, massaj, sabotaj, staj*, (soʻz oxirida) kabi. Soʻz oʻrtasida qoʻllanishi tojik tilidan oʻzlashgan bir necha soʻzda ham uchraydi. *mujda, gijda, ajdaho (ajdarho)* kabi. Bunday pozitsiyada sirgʻaluvchi. j qorishiq j ning d taʼsirida oʻzgargan ottenkasi boʻlishi ham mumkin. Bu undosh soʻz oxirida jarangsizlashadi. *massaj>massash, drenaj>drenash, ekipaj>ekipash* kabi.

10) **j fonemasi** - til oldi-tanglay, qorishiq portlovchi (affrikata), jarangli, shovqinli undosh. Bu fonema soʻzning boshida (*joy, jiyda, jOʻra*), oʻrtasida (*majlis, ojiz, ijizat*) va oxirida (*haj, avj, boj, toj, ilinj*) kela oladi. Soʻz oxirida bir qadar jarangsizlashib, «ch» ga yaqin talaffuz etiladi: *lunj>lunch, vaj>vach, iloj>iloch, xiroj>xiroch, dilxi-roj>dilxiroch* kabi. Soʻz ichida jarangsiz undosh bilan yonma-yon boʻlganda ham jarangsizlashadi (assimilyatsiya qilinadi): *ijtimoiy>ishtimoiy (j>sh)* kabi. Demak, qorishiq «j» assimilyativ holatda yoki soʻz oxirida oʻzining asosiy boʻlmagan ottenkasi bilan qatnashadi;

11) **ch fonemasi** - til oldi-tanglay, qorishiq portlovchi (affrikata), jarangsiz, shovqinli undosh. Bu undosh soʻzning boshida (*choy, chegara*), oʻrtasida (*bechora, koʻcha*) va oxirida (*omoch, tilmoch, kech, soch*) kela oladi. Jarangsiz undosh taʼsirida baʼzan sh ga otaʼdi. *uchta>ushta (ch>sh)* kabi.

Til oʻrta undoshi tavsifi.

y fonemasi - til oʻrta, sirgʻaluvchi, jarangli, sonor undoshi (ogʻiz sonanti). Bu undosh soʻz boshida (*yil, yoʻq*), oʻrtasida (*bayram, vayrona*) va soʻz oxirida (*boy, toʻy*) qoʻllanadi, i unlisidan soʻng qoʻllanganda, shu unli bilan singishib, fonetik diftong hosil qiladi: *vodiy>vodi, dohiy>dohi* kabi.¹

y undoshi yumshoq (palatal) tovushdir, shuning uchun u bilan yondosh qoʻllangan unlilar akkomodatsiyaga uchraydi- orqa qator unlilar old qator (ingichka) ottenka bilan talaffuz qilinadi. qiyos qiling. *qoʻl (qol)- yoʻl (yθl), quvmoq (quvm q)- yuvmoq (yuvmo q)* kabi.

Sayoz til orqa undoshlari tavsifi.

1) **k fonemasi** - sayoz til orqa, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema soʻz boshida (*katta, kiyim*), oʻrtasida (*aka, tikan*) va oxirida (*Oʻrdak, goʻdak*) kela oladi. Koʻp boʻgʻinli soʻzlarga egalik affiksi qoʻshilganda, asosdagi k jarangli g ga otaʼdi. *kovak>kovagi (k>g), telpak>telpagim (k>g), yurak>yuraging (k>g)* kabi. Bir boʻgʻinli soʻzlarda va ayrim oʻzlashma soʻzlarda bunday oʻzgarish boʻlmaydi. *yuk - yukim, yuking, yukki. ishtirok - ishtirokim, ishtiroking, ishtiroki; idrok- idroking, idroki* kabi. Demak, koʻp boʻgʻinli soʻzlarning baʼzi grammatik shakllarida jarangsiz k ning jaranglashgan ottenkasi qatnashadi. k dan soʻng unli tovushlarning faqat old qator ottenkalari qoʻllanadi. *koʻl (kθl), kul (kyl), kitob (kʻt p)* kabi.

¹ Фонетик дифтонг иккита товушнинг гзаро сингишиб кетишидан хосил булади, хакикий дифтонг эса битта бугин хосил килувчи икки товуш. Улар битта фонема саналади. Бундай дифтонг узбек тилига хос эмас.

2) **g fonemasi** - sayoz til orqa, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh. Bu fonema soʻz boshida (*gul, goʻzal*), oʻrtasida (*tegirmon, agar*) va oxirida (*barg, juvonmarg*) kela oladi. qadimgi turkiy tilda soʻz boshida qoʻllanmagan. Soʻz oxirida kelishi koʻproq oʻzlashma soʻzlarda uchraydi, bunday pozitsiyada u jarangsiz k tarzida talaffuz etiladi. *barg>bark, pedagog>pedagok* kabi. g dan soʻng unli fonemalarning faqat old qator ottenkasi qatnashadi: *goʻzal (gʰz l), gul (g l), gilam (gʰ l m)* kabi.

3) **n fonemasi** - sayoz til orqa, jarangli, burun sonanti. Bu fonema soʻz boshida qoʻllanmaydi, soʻz oʻrtasida (*koʻngil, singil*) va oxirida (*ong, ming*) ishlatiladi. Bu fonema bilan yonma-yon qoʻllangan unlilar doimo ingichka talaffuz etiladi. *jang-j n, koʻngil-konʼl* kabi. Bu fonema qattiq oʻzakli soʻzlar yoki soʻz shakllarida chuqur til orqa ottenka bilan talaffuz etilishi ham mumkin. *gʻing (gʻoʻng), xoʻng-xoʻng (xong-xong)* kabi.

Chuqur til orqa undoshlari tavsifi.

1) **q fonemasi** - chuqur til orqa, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema soʻz boshida (*qozon, qor*), oʻrtasida (*toʻqay, soqol*) va oxirida (*buloq, oziq*) kela oladi. Koʻp boʻgʻinli soʻzlarga unli bilan boshlangan affiks qoʻshilganda, asos oxiridagi q undoshi gʻ ga oʻtaʼdi. *taroq-tarogʻim, tarogʻing, tarogʻi* kabi. Bir boʻgʻinli soʻzlarda (*yogʻ, yoʻq*, soʻzlaridan boshqalarida), shuningdek, ayrim koʻp boʻgʻinli oʻzlashma soʻzlarda asos oxiridagi q, gʻ ga oʻtmasligi mumkin *haq- haqim, haqing, haqi. ittifoq- ittifoqimiz, ittifoqingiz, ittifoqi* kabi. Jonli soʻzlashuvda qning dissimilyatsiyaga (*maqtan-moq>maxtanmoq*) yoki assimilyatsiyaga (*toʻqson>toʻxson*) uchrash holatlari kuzatiladi. Koʻp boʻgʻinli soʻzlarning oxiridagi q jonli soʻzlashuvda sirgʻaluvchi gʻ tarzida talaffuz etiladi. *baliq>baligʻ, taroq>tarogʻ* kabi. qadimgi turkiy tilda q-k tovushlari bitta fonemaning ikki koʻrnishi boʻlgan, keyinchalik bu fonema divergentsiyaga uchrab, ikkita fonemaga aylangan. Demak, .q ni k ning divergenti deyish mumkin.

2) **gʻ fonemasi** - chuqur til orqa (uvulyar), sirgʻaluvchi, jarangli, shovqinli (ayrim tilshunoslar fikricha - sonor) undosh. Bu fonema soʻz boshida (*gʻor, gʻalvir*), oʻrtasida (*togʻora, sogʻinch*) va oxirida (*togʻ, yogʻ, mablagʻ*) kela oladi. qadimgi turkiy tilda g ning variatsiyasi boʻlgan va soʻz boshida qoʻllanmagan. Demak, tarixan g ning divergentsiyaga uchrashi natijasida gʻ yuzaga kelgan, shuning uchun uni g ning divergenti deyish mumkin. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida gʻ bilan tugagan soʻzlarga g bilan boshlangan affikslar qoʻshilganda gʻ va g larning q ga koʻchish holatlari uchraydi: *togʻqga>toqqa, bogʻqga>boqqa, ogʻgan>oqqan, sogʻqgani>soqqani* kabi. Shevalarda soʻz oxirida gʻ ornida v ning qoʻllanish hollari uchraydi. *togʻ>tov, toʻgʻri>tuvri, ogʻiz>ovuz* kabi. Bunday holatlar adabiy til uchun meʼyor hisoblanmaydi.

q) **x fonemasi** - chuqur til orqa, sirgʻaluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema soʻz boshida (*xalq, xabar*), oʻrtasida (*maxsus, maxfiy*) va oxirida (*dOʻzax, mix, tarix*) kela oladi. qadimgi turkiy tilda x undoshi boʻlmagan. U eski turkiy til davrida paydo boʻlgan. *xan (xon), xayu(qaysi), yaxsaq (oqsoq)* kabi (26, Oʻ2- b.)

qipchoq lahjasi shevalarida x ning ornida q ning qoʻllanish holatlari uchraydi. *xabar>qabar, xalq>qalq, xalta>qalta* kabi. X undoshidan soʻng qoʻllangan unlilar, odatda, orqa qator ottenka bilan talaffuz etiladi (akkomodatsiya hodisasi sodir boʻladi). *xulq, xavf, xato* kabi.

Boʻgʻiz undoshi tavsifi.

h fonemasi - boʻgʻiz undoshi, sirgʻaluvchi, jarangsiz, shovqinli tovush. Bu fonema soʻz boshida (*ham, hozir*), oʻrtasida (*qahramon, mahsulot*) va oxirida (*shoh, guruh*) kela oladi. Asosan, arab va fors tillaridan oʻzlashgan soʻzlarda yoki shu soʻzlardan yasalgan Oʻzbekcha soʻzlarda qoʻllanadi. *hammol, haqiqat, huquq, humo* (humo qushi), *hunar, hurriyat, jumhuriyat* kabi. hozirgi Oʻzbek tilida h ning y ga oʻtish holatlari uchraydi. *shohi>shoyi (h>y), Rahim>Rayim (h>y), Sohob>Soyib (h>y), Mohira>Moyira (h>y)* kabi. «h»ning bu xususiyati baʼzan uning soʻz tarkibidan tushib qolishiga ham olib keladi: *shahar>sha:ar, Solih>Soli, Tohir>Toir* kabi. hatto Muhammad Rahim>Muhammad Raim>Mamaraim>Maraim kabi fonetik jarayonlarda ham «h»ning yuqoridagi xususiyatlari taʼsiri bor.

Qorishiq Ts undoshi tavsifi.

ts fonemasi - til oldi-al`veolyar, qorishiq-portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema faqat ruscha leksik o`zlashmalarda qo`llanadi. Dastlab «ts» ornida «ch» va «s» tovushlari ishlatilgan: *Tsarizm>Chorizm, tsirk>sirk* kabi. Keyingi 50-60 yil davomida O`zbek-rus ikki tilliligining shakllanishi va mustahkamlanishi tufayli ko`pchilik O`zbek ziyolilarida «ts» ning ruscha artikulyatsiya bazasi (talaffuz ko`nikmasi) ham shakllangan: *konstitutsiya, aviatsiya, evolyutsiya, inflyatsiya* kabi so`zlarning O`zbeklar nutqidagi qo`llanishi shundan dalolat beradi, ammo O`zbek tilida «ts» bilan qo`llanadigan birorta so`zga qarama-qarshi qo`yish mumkin bo`lgan boshqa so`zning (kvaziomonimning) yo`qligi bu fone-maning O`zbek tilidagi fonologik funksiyasini munozarali qilib qo`ymoqda.

Tekshirish savollari

1. Tasnif va tavsif qanday farqlanadi?
2. Labial undoshlardan qaysilarining qanday fonetik pozitsiyada asosiy bo`lmagan ottenkalari qatnashadi?
3. Portlovchi tovushlarning qaysilari intervokal holatda sirg`aluvchiga ota`di?
4. Jarangli undoshlarning qaysilari qanday pozitsiyada jarangsizlashadi?
5. Lab-lab v^o va lab-tish v qanday farqlanadi?
6. Qanday pozitsiyada lab-tish f ning lab-lab ottenkasi shakllanadi? Bu hodisa tilshunoslikda nima deb ataladi?
7. J va J(dj) undoshlari qanday farqlanadi? qanday pozitsiyalarda bu fonemalarning allofonlari yuzaga keladi?
8. Qanday holatda ch ning sh ga o`tishi uchraydi? Bu hodisa nima deb ataladi?
9. Sayoz til orqa k, g undoshlari qanday pozitsiyada o`zgaradi? Chuqur til orqa undoshlariq-chi?
10. h undoshi talaffuzida qanday o`zgarishlar kuzatiladi?
11. Ts undoshining qaysi jihatlari o`zbek tilshunosligida munozaraga sabab bo`lmoqda?
12. Divergent nima?
13. Hozirgi o`zbek adabiy tili konsonantizmi qanday undohlardan tarkib topgan? Ularning soni nechta?
14. Tovush fokusi nima? Uning ahamiyati?
15. O`zbek tilining qaysi tovushlari ikki fokusli? Sababi?
16. Undosh fonemalar qaysi belgilar asosida tasnif qilinadi?
17. Artikulyatsiya orniga ko`ra undoshlar tasnifi?
18. Artikulyatsiya usuliga ko`ra undoshlar tasnifi?
 19. Un paychalari ishtirokiga ko`ra undoshlar tasnifi?
 20. Ovoz va shovqin munosabatiga ko`ra undoshlar tasnifi?
 21. O`zbek tili konsonantizmidagi munozarali masalalar?

Adabiyotlar

1. H. Jamolxonov. Hozirgi o`zbek adabiy tili. Toshkent, 2005.
2. U. Tursunov va boshqalar. Hozirgi o`zbek adabiy tili. Toshkent, 1992.
3. G. Abdurahmonov, S. Mamajonov. O`zbek tili va adabiyoti. Toshkent, 1995.
4. S. Otamirzaeva, M. Yusupova. O`zbek tili. Toshkent, 2004.
5. Sh. Ranmatullayev. Nozirgi adabiy O`zbek tili. Toshkent, 2007.
6. R. Sayfullaeva va b. Nozirgi O`zbek titi. Toshkent, 2009.

Ma'ruza № 6. Fonetik hodisalar

Режа:

1. Kombinator omillar.
2. Pozitsion omillar.
3. Turkiy soʻzlarning anʻanaviy fonetik tarkibiga moslashish.

Tayanch tushunchalar

Assimilyatsiya- bir xil kategoriyadagi tovushlarning soʻz tarkibida oʻzaro moslashuvi.
Akkomodatsiya- turli kategoriyadagi tovushlarning soʻz tarkibida oʻzaro moslashuvi.
Nazalizatsiya- unli tovushlarning soʻz tarkibidagi burun sonantlari taʼsirida rezonator ton bilan aytilishi. **Reduksiya**- urgʻusiz boʻgʻindagi unlining kuchsizlanishi.
Spirantizatsiya- portlovchi undoshning intervokal holatda sirgʻaluvchi undoshga oʻtishi.
Proteza- soʻz boshida tovush orttirilishi. **Epenteza**- soʻz oʻrtasida tovush orttirilishi.
Epiteza- soʻz oxirida tovush orttirilishi. **Prokopa** – soʻz boshidagi tovushning tushib qolishi. **Sinkopa** - soʻz oʻrtasidagi tovushlardan birining tushib qolishi **Apokopa**- soʻz oxirida tovush tushish hodisa. **Sandxi**- soʻzning analitik shakllarida birinchi soʻz oxiridagi tovush bilan ikkinchi soʻz boshidagi tovush oʻrtasidagi singishuv natijasida sodir boʻladigan oʻzgarishlar. **Aferezis**- sandxining bir koʻrinishi **Metateza**-soʻz tarkibidagi ayrim tovushlarning oʻrin almashinuvi. **Dissimilyatsiya**- soʻz tarkibidagi ikkita bir xil (yoki oʻxshash) tovushlardan birining nooʻxshash tovushga koʻchishi. **Geminatsiya**- soʻz tarkibida bir xil undoshlarning qavatlanishi. **Degeminatsiya**- soʻz tarkibidagi geminatsiyaning yoʻqolishi. **Sinerezis**- soʻz tarkibidagi ikki unlining diftonglashuvi

Fonemaning nutq oqimida turli ottenkalarda namoyon boʻlishi, bunday ottenkalarning yuzaga kelishida kombinator, pozitsion yoki aralash (kombinator- pozi-tsi-on) va b. omillarning ishtiroki borligi yuqorida aytib oʻtilgan edi. Fonetik hodisalar ham aslida ana shu omillar mahsuli sifatida sodir boʻladi. Ularning asosiy turlari quyidagilardan iborat,

I. Kombinator omillar taʼsirida sodir boʻladigan hodisalar,

1. Assimilyatsiya bir xil kategoriyadagi tovushlarning (mas, undosh bilan undoshning) Oʻzaro moslashuvidir. Bunday moslashuvning quyidagi turlari bor,

a) *progressiv assimilyatsiya*- oldingi tovushning keyingi tovushni oʻziga moslashtirishi. *ketdi>ketti* (td>tt), *ekgan>ekkan* (kg>kk), *qishloqqa>qishloqqa* (qg>qq) kabi.

b) *regressiv assimilyatsiya*. Keyingi tovushning oldingi tovushni oʻziga moslashtirishi/ *tuzsiz>tussiz* (zs>ss), *birta>bitta* (rt>tt) kabi.

v) *toʻliq assimilyatsiya*. Bunda kuchli va kuchsiz pozitsiyadagi tovushlar bir-biriga aynan moslashadi (ular oʻrtasida neytrallashuv sodir boʻladi), *nonvoy>novvoy* (nv>vv), *terakga>terakka* (kg>kk) kabi.

g) *toʻliqsiz assimilyatsiya*. Bunda kuchli va kuchsiz pozitsiyadagi tovushlar bir-biriga qisman moslashadi, *tan-bur>tambur* (nb>mb), *shanba>shamba* (nb>mb) kabi. Bu soʻzlarda «n» (til-tish undoshi) lab-lab «b»ga faqat artikulyatsiya orni jihatdan moslashgan (lab-lab «m»ga oʻtgan), ammo boshqa belgilari moslashmagan. qiyos qiling, «m»-sonor, «b»- shovqinli. «m»-yumuq fokusli burun tovushi, «b»- sof portlovchi kabi.

d) *kontakt assimilyatsiya* - ketma-ket joylashgan tovushlarning Oʻzaro moslashuvi (q. yuqoridagi misollar).

e) *distant assimilyatsiya* - soʻz tarkibida bir-biridan uzoqroqda joylashgan tovushlarning Oʻzaro moslashuvi, *sichqon>chichqon, soch>choch* kabi.

Oʻzbek tilida oʻzak bilan affiksdagi unlilar assimilyatsiyasi ham uchraydi. Assimilyatsiyaning bu turi singarmonizm (unlilar uygʻunlashuvi) deb ham nomlanadi. Bunda unlilarning uygʻunlashuvi lab garmoniyasi va til garmoniyasi (lingval garmoniya) shaklida namoyon boʻladi. Masalan, *keldi->e* (old qator), «i» (old qator). Bunda oʻzak va affikslar tarkibidagi har ikkala unli old qatordir (til garmoniyasi). *qoldi-* «o» (orqa qator), «i» (orqa qator). Bunda affiksdagi old qator «i» oʻzakdagi orqa qator «o»ga moslashgan- «i»ning orqa qator ottenkasi yuzaga kelgan (bu ham til garmoniyasi hisoblanadi). lab garmoniyasi koʻproq shevalarda uchraydi, *Oʻgʻlim* (adabiy tilda)- *ulum* (qipchoq lahjasi shevalarida). Bunda oʻzak va qoʻshimchalardagi unlilarning lablanish jihatdan moslashuvi sodir boʻladi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida assimilyatsiyaning bu turi deyarli uchramaydi.

Assimilyatsiyada fonemaning kombinator ottenkasi yuzaga keladi (oʻzgarish tovushlarning bir-biriga taʼsiri natijasida boʻlganligi uchun).

2. Akkomodatsiya – turli kategoriyalardagi tovushlarning, masalan, unli bilan undoshning Oʻzaro taʼsiri tufayli yuzaga keladigan moslashuv. Masalan, *kisht* (kʼsht, «i»ning old qator ottenkasi, u sayoz til orqa «k» undoshiga moslashgan)- *qish* (qoʻsh, «i»ning orqa qator ottenkasi, u chuqur til orqa «q» undoshiga moslashgan). Baʼzan unli undoshga emas, aksincha, undosh unliga moslashadi. Masalan, lab-tish (labio-dental) «f» undoshi lablashgan «u» unlisi taʼsirida lab-lab «f»ga aylanishi mumkin. qiyos qiling, *faqat* («f»- lab-tish), *nufuz*(«f» –lab-lab), *aft* («f»- lab-tish)- *ufq* («f»- lab-lab), *saf* («f» –lab-tish)- *tuf* («f»- lab-lab) kabi.

Oʻzaro taʼsirda boʻlgan tovushlarning bir-biriga nisbatan oldin yoki keyin kelishiga koʻra akkomodatsiya quyidagi ikki turga boʻlinadi,

a) *progressiv akkomodatsiya*. Bunda oldingi tovush keyingi tovushga taʼsir qiladi, *kulmoq* soʻzida sayoz til orqa «k» undoshi orqa qator «u»ni old qator «u» ga aylantirgani kabi. qiyos qiling, *qul* («u»- orqa qator unli)- *kul* («u»- old qator unli), *qoʻl* («Oʻ»- orqa qator «o» unlisi)- *koʻl* («Oʻ»- old qator «θ» unlisi).

b) *regressiv akkomodatsiya*. Bunda keyingi tovush oldingi tovushga taʼsir qiladi. Masalan, *toʻk* soʻzida sayoz til orqa «k» undoshi orqa qator «Oʻ» unlisini old qator «Oʻ»ga aylantiradi. Assimilyatsiyada boʻlganidek, akkomodatsiyada ham fonemaning kombinator ottenkasi yuzaga keladi.

3. Dissimilyatsiya - soʻz tarkibidagi bir xil (yoki oʻxshash) tovushlardan birining boshqa tovushga koʻchishi, *birorta>bironta* (ror>ron), *kissa-kista* (ss>st) kabi. Bu hodisani assimilyatsiyaning aksi deyish mumkin.

Dissimilyatsiya hodisasi yoʻnalishiga qarab ikki xil boʻladi,

a) *progressiv dissimilyatsiya*. Bunda keyingi tovush oʻzgaradi, *zarur>zaril* kabi.

b) *regressiv dissimilyatsiya*. Bunda oldingi tovush oʻzgaradi, *maqтанmoq>maxtanmoq* kabi.

Tovushning oʻzgarish darajasiga koʻra dissimilyatsiya yana ikki turga boʻlinadi,

a) *toʻliq dissimilyatsiya*. Bunda ikkita bir xil tovushdan biri nooʻxshash tovushga aylanadi, *kissa>kista* (ss>st) kabi.

b) *toʻliqsiz dissimilyatsiya* (*qisman dissimilyatsiya*). Bunda tovushning artikulyatsion xususiyatlaridan ayrimlarigina oʻzgaradi. Masalan, *uchta>ushta* (ch>sh) kabi, «ch» va «t» undoshlarining ikkalasi ham portlovchi, ammo «t»ning taʼsirida «ch» sirgʻaluvchi «sh» ga oʻtgan.

Tovushlar oʻrtasidagi masofaga nisbatan ham dissimilyatsiya ikki xil boʻladi,

a) *kontakt dissimilyatsiya*. Bunda yonma-yon turgan tovushlardan biri oʻzgaradi, *kissa>kista* kabi.

b) *distant dissimilyatsiya*. Bunda dissimilyatsiyaga uchrayotgan tovushlar bir-biridan uzoqroqda joylashgan boʻladi. Masalan, *birorta>bironta* kabi.

4. Nazalizatsiya - soʻz tarkibidagi burun sonantlari taʼsirida shu sonantlar yonida qoʻllangan unlining rezonator ton bilan aytilishi, *non, nok, men, meng* kabi. Bunday hollarda ham fonemaning kombinator ottenkasi (unlining koʻrinishi) paydo boʻladi.

II. Pozitsion omillar taʼsirida sodir boʻladigan hodisalar,

1. Reduksiya - unli fonemaning urgʻusiz boʻgʻinda kuchsizlanishi, *bilan- b, len, biroq- b, r q* kabi. Bunda «i» unlisining kuchsizlangan, qisqa (bilinar-bilinmas) talaffuz etiladigan pozitsion ottenkasi yuzaga keladi.

2. Soʻz oxiridagi ochiq boʻgʻinda tor unilarning bir oz kengayishi, *bordi>borde* kabi. Bunda ham tor «i» unlisining bir oz kengaygan pozitsion ottenkasi yuzaga keladi.

3. Jarangli «b» va «d» undoshlarining soʻz oxirida jarangsizlanishi, *maktab>maktap* (b>p), *savod>savot* (d>t) kabi. Bunday holat jarangli j,j,z undoshlarida ham uchraydi, *massaj>massash* (j>sh), *dilxiroj>dilxiroch* (j>ch), *sakkiz>sakkis* (z>s) kabi. Yuqoridagi barcha holatlarda b,d,j,j,z fonemalarining jarangsizlashgan pozitsion ottenkalari qoʻllangan. Oʻzbek tilida koʻp boʻgʻinli soʻzlarda portlovchi, jarangsiz «q» ning soʻz oxirida sirgʻaluvchi, jarangli «gʻ» tarzida talaffuz qilinish hollari ham uchraydi, *balig>baligʻ, Oʻrtoq>Oʻrtogʻ, taroq>tarogʻ* kabi.

III. Turkiy soʻzlarning anʼanaviy fonetik tarkibiga moslashish. Oʻzbek tilida bunday moslashishning quyidagi turlari uchraydi,

1. Proteza – soʻz boshida tovush orttilishi, a) *rus>oʻris, roʻza>oʻraza, roʻmol>oʻramol* kabi. Maʼlumki, qadimgi turkiy tilda sonor «r» tovushi soʻz boshida qoʻllanmagan, demak, uni soʻz boshida qoʻllash koʻnikmasi ham boʻlmagan, bu hol boshqa tillardan oʻzlashtirilgan soʻzlar boshidagi sonor «r»dan oldin bir unlining orttirilishiga olib kelgan, shu tariqa olinma soʻzning fonetik tarkibi turkiy soʻzning fonetik tarkibiga moslashtirilgan. b) *shkaf>ishkop, stakan>istakan* kabi, turkiy tillarda soʻz yoki boʻgʻin boshida (pozitsion omil) undoshlar Oʻzaro birika olmaydi (sintagmatik omil), ayni shu qonuniyat yuqorida keltirilgan ruscha oʻzlashmalar boshida bir unlining orttirilishiga, demak, shu soʻzlarning turkiy til qonuniyatiga moslashtirilgan shaklining yaratilishiga olib kelgan.

2. Epenteza – soʻz oʻrtasida tovush orttirilishi. Bu hodisa ham asosan boshqa tillardan oʻzlashtirilgan soʻzlar tarkibida yuz beradi – ularning fonetik tarkibi turkiy til qonuniyatlariga moslashtiriladi (soʻz yoki boʻgʻin boshida qatorlashib kelgan ikki undosh orasida bir unli orttiriladi, *plan>pilon, klubnika> qulupnay, traktor>tiraktir* kabi).

Maʼlumki, turkiy soʻzlar tarkibida ikki unli ham yonma-yon qoʻllanmaydi. Bu hol *Said, oila, soat* kabi arabcha oʻzlashmalarning jonli tilda *Sayid, oyila, sogʻat* deb (ikki unli orasida bir undoshning orttirilib) talaffuz qilinishiga sabab boʻladi.

3. Epiteza (*austeza*)- soʻz oxirida tovush orttilishi, Bu hodisa koʻproq soʻz oxirida qatorlashib kelgan *sk, nk* undoshlaridan soʻng yuz beradi, *otpusk>otpuska, kiosk>kioska, tank>tanka, blank>blanka* kabi. Bunda ham pozitsion-sintagmatik omil (turkiy soʻz oxirida *sk, nk* undoshlari birikmasining uchramasligi) koʻproq darajada asos boʻlgan.

IV. Fonetik hodisalarning boshqa turlari .

1. Tovush tushishi. Soʻz oʻzagidagi yoki unga qoʻshilgan qoʻshimchalar tarkibidagi ayrim tovushlarning maʼlum fonetik qurshov yoki pozitsiya taʼsirida talaffuz etilmasligi. Bu hodisaning quyidagi turlari bor,

a) **prokopa** - soʻz boshidagi tovushning tushib qolishi, *yilon>ilon, yagʻoch>agʻoch>ogʻoch, yigna>igna* kabi. Bunda til oʻrta «y» da ovozning ustunligi, demak, uning unliga yaqinligi, oʻzidan keyingi unliga singib ketishi kabi omillar taʼsiri bor. Prokopa, asosan, tarixiy jarayon mahsuli boʻlib, Hozirgi oʻzbek adabiy tilida uchramaydi.

b) **sinkopa** - soʻz oʻrtasidagi tovushning tushib qolishi. Bu hodisa reduksiyaning davomi sifatida koʻproq uchraydi- oʻzak morfemaga affiks morfema qoʻshilganda urgʻu oxirgi boʻgʻinga koʻchib, oʻzakdagi unli kuchsizlanadi va tushib qoladi, *burun>burnim, burning, burni. Oʻgʻil>Oʻgʻlim, Oʻgʻling, Oʻgʻli* kabi. Soʻz oʻrtasidagi unlining tushib qolishi baʼzan tarixiy (diaxron) planda sodir boʻlgan boʻlib, hozir sezilmasligi ham mumkin, *olcha<olicha,*

kelyapti<*kelayapti* kabi. O'zbek tilida undosh tovushlar sinkopasi ham uchraydi, *pastqam*>*pasqam*, *pastda*>*pasda* kabi. Ularning ba'zi turlari tarixiy plandagina qaralishi mumkin, *erdi*>*edi* kabi.

v) **apokopa** - so'z oxiridagi tovushning yoki qo'shma so'z komponentining tushib qoldirilishi, *baland*>*balan*, *xursand*>*xursan*, *g'isht*>*g'ish*, *go'sht*>*go'sh*, *obro'y*>*obro'*, *podshoh*>*podsho* kabi. qo'shma so'z komponentining tushirib qoldirilishi asosan ruscha leksik o'zlashmalarda uchraydi, *metropoliten*>*metro*, *kilogramm*>*kilo*, *taksomotor*>*taksi* kabi.

Tovush yoki komponentning tushib qolishiga olib keladigan sabablar qatorida pozitsion (urg'usiz bo'g'indagi reduksiya) va sintagmatik (yonma-yon qo'llangan tovushlarning singishib ketishi) bilan birga fonatsion energiyani tejash, ixchamlikka erishish kabi omillar ham qatnashadi.

2) **eliziya**- ikki so'z birikkan joyda bir yoki bir necha tovushning tushib qolishi. Bu hodisa ham ko'proq ellipsis qonuniyati asosida (ixchamlikka intilish natijasida) yuzaga keladi. Eliziya hodisasi diaxron (tarixiy) va sinxron (hozirgi) planlarda bo'lishi mumkin. Diaxron planda sodir bo'lgan eliziya ba'zi so'z yoki so'z formalarining hozirgi ko'rinishini shakllantirgan, *Diliorom*>*Dilorum*, *qayin ona*> *qaynana*, *Shoh Po'lat*>*Shopo'lat*, *nima qilsin*> *na qilsin*, *nima qilg'ay*>*na qilg'ay* kabi.

3) **aferezis** - oldingi so'zning so'nggi tovushi (yoki tovushlari) ta'sirida keyingi so'z boshidagi tovushning (yoki tovushlarning) tushishi, *aytgan edi*>*aytgandi* kabi. Bu hodisa sandxining bir ko'rinishi, xolos.

4) **sandxi hodisasi** - analitik shakllarning ixchamlashuvi natijasida sodir bo'ladigan fonetik o'zgarishlar. Masalan, *bora oldi*>*boroldi*, *ishlar edi*>*ishlardi*, *borgan emish*>*borganmish* kabi. Bu hodisa O'z tabiatiga ko'ra eliziyaga juda yaqin turadi.

5. **Gaplologiya** - yasama so'z tarkibida birin-ketin kelgan ikkita bir xil bo'g'indan birining tushirib qoldirilishi. Bu hodisa ham ko'proq ixchamlashtirish, energiyani tejash asosida sodir bo'ladi. Masalan, *tragikomediya*<*tragikokomediya*, bu so'zning tarkibida ikkita bir xil bo'g'in («ko»- uchinchi bo'g'in va «ko»-to'rtinchi bo'g'in)birin-ketin kelganligidan talaffuzda ulardan biri tushirib qoldirilgan va so'zning ana shu ixchamlashtirilgan shakli adabiy til uchun me'yor bo'lib qolgan. Bunday hodisa *mineralogiya*<*mineralologiya*, *morfonolo-giya*<*morfofonologiya* so'zlarida ham kuzatiladi.

6.**Tovushlarning o'rin almashinuvi (metateza)**. Bu hodisa ko'proq jonli so'zlashuvga, ayniqsa, shevalarga xos bo'lib, adabiy tilda kam uchraydi, *tuproq*>*turpoq* (Toshkent shevasida), *daryo*>*dayro* (qopchoq lahjasi shevalarida), *to'g'ramoq*>*to'rg'amoq* (ayrim shevalarda) kabi.

o'rin almashinuviga uchragan tovushlar so'z tarkibida bir-biriga yaqin yoki uzoq joylashgan bo'lishi mumkin, shunga ko'ra metatezaning ikki turi farqlanadi,

a) **kontakt metateza**- yonma-yon joylashgan tovushlarning o'rin almashuvi, *tuproq*>*turpoq* (pr>rp), *ahvol*>*avhol* (hv>vh) kabi.

b) **distant metateza** - bir-biridan uzoqroqda joylashgan tovushlarning o'rin almashinuvi, *aylanayin*>*aynalayin* (bunda ikkinchi bo'g'in boshidagi «l» bilan uchinchi bo'g'in boshidagi «n» tovushlari orasida «a» unlisi bor).

Tarkibida metateza hodisasi yuz bergan ayrim so'zlar hozirgi adabiy tilda me'yor darajasiga ko'tarilgan, *yog'mir* (etimologik shakli)>*yomg'ir* (hozirgi adabiy tildagi shakli) kabi.

7. **Geminatsiya**- ikkita bir xil undoshning so'z tarkibida qavatlanishi, *muddat*, *izzat* kabi. Bunday qavatlanish ma'lum uslubiy maqsadlarda yuzaga keltirilishi ham mumkin, Masalan, *maza*, (bitta «z», bunda uslubiy bo'yoq yo'q.)- *mazza* (ikkita «z»). So'zning bu shaklida ma'no kuchaytirilgan). Yana qiyos qiling, *yashamagur*>*yashshamagur*, *uchalasi*>*uchchalasi*, *rosa*>*rossa*, *juda*>*judda* kabi. Geminatsiya hodisasi so'z yasalishida ham uchraydi, *achimoq* (fe'l)- *achchiq* (sifat), *isimoq* (fe'l)- *issiq* (sifat), *qotmoq* (fe'l)- *qattiq* (sifat) kabi. Sifatlarning kuchaytiruv (intensiv) formalarida ham geminatsiya hodisasi uchraydi, *oq*>*oppoq*, *sog'*>*soppa-sog'* kabi.

Degeminatsiya-so'z tarkibidagi geminatsiyaning yo'qolishi, *menqning*>*mening*, *sizni*>*sizzi*>*sizi*, *qayer*>*qaer* kabi.

8. Sinerezis-so'z tarkibida yondosh qo'llangan ikki unlining diftonglashuvi- bir cho'ziq unli holiga kelishi, *mutolaa>mutola*, *matbaa>matba*, *saodat>so,dat* kabi. Bu hodisa ikki unli orasidagi undoshning tushib qolishi hisobiga yuz berishi ham mumkin, *zahar>za,r*, *shahar>sha,r* kabi.

9. Spirantizatsiya - ayrim portlovchi undoshlarning ikki unli orasida (intervokal pozitsiyada) sirg'aluvchi undoshga o'tishi, *bora ber>boraver* (b>v), *kabob>kavob* (b>v), *po'stloq>po'stlog'i* (q>g'), *taroq> tarog'i* (q>g') kabi. Bu hodisada pozitsion omil (intervokal holat) bilan birga kombinator omil (unlilarning undoshga ta'siri) ham ishtirok etgan.

Tekshirish savollari

1. Fonetik hodisalar deganda nimani tushunasiz?
2. Kombinator omillar nima? Ular fonemaning qanday ottenkasini yuzaga keltiradi?
3. Assimilyatsiya, akkomodatsiya va dissimilyatsiya qanday farqlanadi? Ularning qanday turlari bor?
4. Pozitsion omillarga nimalar kiradi? Ular fonemaning qanday ottenkalarini shakllantiradi?
5. Pozitsion o'zgarishlarning qanday turlari bor?
6. Kombinator va pozitsion omillar fonetik jarayonda aralash ishtirok etishi mumkinmi?
7. Spirantizatsiya nima?
8. Sintagmatik omillarga nimalar kiradi? Bu omil ta'sirida qanday fonetik jarayonlar sodir bo'ladi?
9. Qanday holatlarda va nima sababdan so'z boshida, o'rtasida yoki oxirida ba'zan tovush orttiriladi?
10. Proteza, epenteza va epiteza nima?
11. Qanday holatlarda va nima sababdan so'z tarkibidagi ayrim tovushlar tushib qoladi?
12. Tovush tushishining qanday turlari bor?
13. Metateza nima?
14. Geminatsiya nima? Degeminatsiya-chi?
15. Nazalizatsiya nima? U qanday omillar ta'sirida yuz beradi?
16. Sandxi qanday hodisa? Aferezis-chi?
17. Sinerezis nima? U qanday holatda yuz beradi?

Адабиётлар:

1. H.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2005.
2. U.Tursunov va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent. 1992.
3. G.Abdurahmonov, S.Mamajonov. O'zbek tili va adabiyoti. Toshkent,1995.
4. S.Otamirzaeva, M.Yusupova. O'zbek tili. Toshkent, 2004.
5. Sh.Ranmatullayev. Nozirgi adabiy O'zbek tili. Toshkent, 2007.
6. R.Sayfullaeva va b.Nozirgi O'zbek titi. Toshkent, 2009.

Ma'ruza № 7. Bo'g'in (sillabema). Urg'u (aksentuatsiya).

1. Bog'in tuzilishi.
2. Bo'g'in tiplari.
3. Bo'g'inning til va nutqdagi ahamiyati.
4. Urg'u va uning turlari

Tayanch tushunchalar

Bo'g'in- nutq oqimining tovushdan katta, so'zdan kichik (ba'zan bir so'zga teng) segment birligi.

Sillabema- bo'g'inning fonologik birlik sifatidagi nomi.

Sillabika- bo'g'in (sillabema) haqidagi ta'limot.

Bo'g'in markazi- bo'g'in balandligi, u bo'g'in tarkibidagi unliga to'g'ri keladi.

Berkutilgan bo'g'in- CV, CVC tipidagi bo'g'inlar.

Berkutilmagan bo'g'in- V, VC tipidagi bo'g'inlar.

Ochiq bo'g'in- V, CV tipidagi bo'g'inlar.

Intonatsiya - og'zaki nutqning ritmik-melodik tomoni, undagi ovoz (ton) tovlanishlari.

Nutq melodikasi – gapda ovozning ko'tarilishi va pasayishi.

Nutq ritmi – urg'uli va urg'usiz bo'g'inlarning, ulardagi cho'ziq va qisqa unilarning qo'llanishida vazndoshlik, ohangdoshlikning mavjud bo'lishi.

Temp – nutq oqimining sur'ati, tezlik darajasi.

Nutq intensivligi – talaffuzning kuchli yoki kuchsiz bo'lishi.

Nutq tembri - nutq oqimida asosiy ton va qo'shimcha tonlar nisbatidan kelib chiqadigan tovush bo'yoqdorligi.

Pauza – nutq oqimidagi ayrim to'xtalishlar.

Urg'u - muayyan til fonetik-fonologik tizimidagi supersegment birliklardan biri.

Aksentema - urg'uning so'z yoki nutq oqimidagi fonologik-aksentologik xususiyatlariga nisbatan nomlanishi.

Dimanik urg'u - zarb urg'usi.

Kvantitativ urg'u (miqdor urg'usi) - cho'ziqlik belgisiga ega bo'lgan urg'u.

Tipik ottenkali urg'u - bo'g'in tarkibidagi unlining asosiy ottenkasini saqlash imkonini beradigan urg'u.

Tonik (musiqiy) urg'u - ovoz tonining o'zgarishi, tovlanishiga asoslangan urg'u.

Bog'langan urg'u - muayyan tilda so'zdagi biror bo'g'inga doimiy bog'langan urg'u.

Erkin urg'u - muayyan tilda so'zning turli bo'g'inlarida uchraydigan urg'u.
mi sanaladi.

Bo'g'in bir havo zarbi bilan aytiladigan tovush yoki tovushlar birikmasidir. Masalan, *ona(o-na)*, *ota(o-ta)*, *bola(bo-la)* kabi. Bo'g'in nutq oqimining tovushdan katta, so'zdan kichik (ba'zan bir so'zga teng) segment birligidir. Fonologik nuqtai nazardan bo'g'in *sillabema* deyiladi, uni O'rganadigan soha esa sillabika deb nomlanadi.

Bo'g'in unlisiz tuzilmaydi, shuning uchun unli tovush bo'g'inning markazi hisoblanadi- u undoshlarni o'ziga tortib, bir havo zarbi bilan aytiladigan fonetik bo'lakni (bo'g'inni) hosil qiladi. Undoshlar o'zicha bo'g'in yasamaydi (sonorlar bundan mustasno). Ular unlidan oldin kelganda kuchsiz boshlanib, kuchli tugaydi. *kitob* so'zidagi «ki-» bo'g'ini boshida kelgan «k» undoshi shunday. Undosh tovush unlidan keyin kelganda, kuchli boshlanadi, so'ng kuchsizlanib tugaydi, *kitob* so'zidagi «-tob» bo'g'ini oxirida kelgan «b» undoshi shunday. Ba'zan ikki bo'g'in orasida ikkita bir xil undosh yonma-yon kelib qoladi, *muddat (mud-dat)* kabi. Bu hodisa

geminatsiya sanaladi. Bunda ikkala «dd» bir tovushdek talaffuz etiladi, binobarin, kuchli boshlanib, kuchli tugaydi, oraliqda esa bir oz pasayish kuzatiladi. Bular *ikki balandlikka ega undoshlar* sanaladi. Demak, bo'g'in tuzilishida undoshlar kuchsiz boshlanuvchi, kuchli tugovchi va ikki balandlikka ega xarakterida bo'ladi. (16,q6-bet). Shunga ko'ra bo'g'in uch qismga bo'linadi. a) bo'g'in boshi- bo'g'in yasovchi tovushning (unlining) balandligigacha bo'lgan qism. b) bo'g'in markazi (bo'g'in balandligi). v) bo'g'in markazidan keyingi qism (bo'g'in balandligidan so'nggi qism).

Unli (V) yoki unli qundosh (VC) tipidagi bo'g'inning boshi nulga teng bo'ladi, *oqta* (birinchi bo'g'in boshi nulga teng), *olqma* (birinchi bo'g'in boshi nulga teng). undoshqunli (CV) tipidagi bo'g'inning oxiri ham nulga teng, *olqma* («-ma» bo'g'inining oxiri nulga teng) kabi. O'zbek tilidagi umumturkiy so'zlarda, a) boshi nulga teng bo'g'in faqat so'z boshida uchraydi, *oqta, uchqta* kabi. b) boshi nulga teng bo'lgan bo'g'in birinchi bo'g'indan keyin qo'llanmaydi. Bu tipdagi bo'g'inning so'z o'rtasida yoki oxirida kelishi faqat arabcha va ruscha leksik o'zlashmalarda uchraydi, *ma-o-rif* (arabcha), *a-or-ta* (ruscha-baynalmilal) kabi. v) oxiri nulga teng (CV tipidagi) bo'g'in so'zning barcha qismlarida qo'llanishi mumkin, *boqla, daqla* kabi. g) bo'g'in boshida undoshlarning qatorlashib kelishi faqat ruscha-baynalmilal so'zlarda uchraydi, *traktor* (birinchi bo'g'in sxemasi- CCVC) kabi.

Bo'g'in tiplari

1) *berkitilgan bo'g'in*. U undosh bilan boshlanadi, *olti* so'zining ikkinchi bo'g'ini (-ti).

2) *berkitilmagan bo'g'in*. U unli tovush bilan boshlanadi, *olti* so'zining birinchi bo'g'ini (ol-).

q) *yopiq bo'g'in*. U undosh bilan tugaydi, *olti* so'zining birinchi bo'g'ini (ol-).

4) *ochiq bo'g'in*. U unli bilan tugaydi, *olti* so'zining oxirgi bo'g'ini (-ti).

Tasnifning bu turida *o-ta, o-na* so'zlaridagi bir unli iborat bo'g'in, shuningdek, *tartib, maktab* so'zlaridagi «un-doshqunliqundosh» (CVC) tipidagi bo'g'inlar nazardan chetda qolgan. Shuning uchun mavjud adabiyotlarda bo'g'in tiplari tasnifining boshqa ko'rinishlari ham uchraydi. Masalan, M. Mirtojiev bo'g'in tiplarini shunday tasnif qiladi,

1) *ochiq boshlanuvchi ochiq bo'g'in, aqna, oqla, iqliq* kabi so'zlarning birinchi bo'g'ini.

g) *ochiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in, olqtin, ilqqak, asqliy, arsqolon* kabi so'zlarning birinchi bo'g'ini.

q) *yopiq boshlanuvchi yopiq bo'gin, borqmoq, qiyqshiq, nonqvoy, rasqsom* kabi so'zlarning barcha bo'g'inlari.

4) *yopiq boshlanuvchi ochiq bo'g'in, daqla, qoqra, saqra* kabi so'zlarning barcha bo'g'inlari.

M. Mirtojiev unli va undoshlardagi ovoz va shovqin miqdori har xil bo'lishini nazarda tutib, bo'g'inning akustik tasnifini ham beradi. U shunday deydi, «Unli va undosh tovushlar tarkibida, bizga ma'lumki, un va shovqin miqdori turlichadir. Agar ularni ball tizimiga asoslangan shkala bo'yicha hisoblasak, unlar 4 ball, sonorlar q ball, jaranglilar g' ball, jarangsizlar esa 1 ball deb qaralishi mumkin. Shunga ko'ra bo'g'in tovushlarini tavsiflasak, bo'g'inlar har xil turlarga bo'linadi. Albatta, bunda bo'g'inning boshi va oxiri nazarda tutiladi,

1) *silliq* (bo'g'in boshi va oxiri yo'q, kesilgan holatda). Masalan, aqeqroqplan so'zining birinchi va ikkinchi bo'g'ini shunday.

2) *kuchayuvchi* (yopiq boshlanuvchi ochiq bo'g'in tiplari e'tiborda tutiladi). Masalan, *ma, de, shu, bu* so'zlarini tarkib toptirgan bo'g'in shunday.

q) *pasayuvchi* (ochiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in tiplari e'tiborda tutiladi). Masalan, *ot, ol, it, et* kabi.

4) *kuchayuvchi-pasayuvchi* (to'la, ya'ni yopiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in...tiplari e'tiborda tutiladi). Masalan, *ko'z, non, bir, tur* kabi.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, briqqaqdir so'zining birinchi bo'g'ini ham kuchayuvchi bo'g'in deb qaraladi. Ammo uning bo'g'in boshi ikki undoshdan iborat. Shunga qaramay ular

ball shkalasiga ko'ra har xil, ya'ni g'-q-4 deb olinadi. Unda tovushlar kuchayib borganligi kuzatiladi...»(16,4q-44).

Ilmiy adabiyotlarda bo'g'in tiplari tasnifining yana boshqa turlari ham bor. Xususan, taniqli fonetist A. Mahmudov bo'g'inlarni quyidagicha tasnif qiladi,

1) *to'la ochiq bo'g'in*. U faqat unidan iborat bo'ladi, *aqna, aqqa, oqpa* so'zlarining birinchi bo'g'ini.

2) *to'la yopiq bo'g'in*. Bunday bo'g'in undosh bilan boshlanib, undosh bilan tugaydi, *tar-tib, tar-vuz* so'zlaridangi barcha bo'g'inlar.

q) *boshi yopiq bo'g'in*. Bunday bo'g'in undosh bilan boshlanib, unli bilan tugaydi, *boqla, taqna* so'zlaridagi barcha bo'g'inlar.

4) *oxiri yopiq bo'g'in*. Bunday bo'g'in unli bilan boshlanib, undosh bilan tugaydi, *orqtiq, O'rqta* so'zlarining birinchi bo'g'inlari.

Muallif to'la yopiq bo'g'in strukturasi 7 xil bo'lishini ta'kidlaydi,

1) CVC -bet, kuch. g') CCVC-qrim, plan. q) CVCC- qirq, hind. 4) CCVCC –Dnepr, sport. O') CVCCS–tekst, punkt. 6) CCCVC– shtraf, skver. 7) CCVCCC–Dnestr, Bratsk.

Boshi yopiq bo'g'in uchga bo'linadi, 1) CV–bu. 2) CCV–*drama, smena* so'zlarining birinchi bo'g'ini. q) CCCV–*Brno* kabi.

Oxiri yopiq bo'g'inning to'rt xil bo'lishi aniqlanadi, 1) VC-O'q, el, uy. 2) VCC- ayt, ilm, ark. q) VCCC- Omsk. 4) VCCCC- Ernst.

Shunday qilib, muallif O'zbek tilidagi bo'g'inlar O'n besh strukturada ifodalanayotganligini ko'rsatadi¹. Bunda O'zbek tilining O'z va o'zlashgan qatlam so'zlari birga qaralgan.

Bo'g'inning til va nutqdagi ahamiyati quyidagilardan iborat,

1. So'zning, xususan, fonetik so'zning shakllanishida «qurilish materiali» va qoliplovchi vazifalarni bajaradi. Ayrim tillarda bo'g'inning distinktiv (tafovutlash, farqlash) funktsiyasi ham bor. Masalan, koreys, v'etnam, xitoy tillarida bo'g'in ohang turiga qarab so'z ma'nosini farqlaydi, ayni shu xususiyati bo'lgan tillarda u sillabema hisoblanadi. O'zbek tilida bo'g'inning bu funktsiyasi nihoyatda kuchsizdir.

2. bo'g'inning pedagogik-metodik ahamiyati ham bor, birinchi sinf O'quvchilarini to'g'ri o'qish va to'g'ri yozishga O'rgatishda, ularda to'g'ri talaffuz va imlo ko'nikmalarini shakllantirishda bo'g'inlab o'qitish va bo'g'inlab yozdirish yaxshi natija beradi.

q. Orfografiya qoidalarining bir qismi bo'g'in ko'chirilishiga asoslanadi.

4. Bo'g'inning she'riyatdagi turoqlarni, ohangdoshlik va musiqiylikni ta'minlovchi vosita sifatidagi roli ham katta. U she'riy misralardagi ritmni yuzaga keltiruvchi asosiy unsurlardan biri, ayni paytda vazn O'lchovi bo'lib xizmat qiladi.

Neuyidagi she'riy parchalarni qiyoslab ko'raylik,

1. Kuy avjida uzilmasin tor,
She'r yarmida sinmasin qalam.
Yashab bo'lmay umrini zinhor,
Bu dunyodan ketmasin odam.
(E. Vohidov. «Kuy avjida uzilmasin tor»).

2. She'rlarim- chechagim, hayotim,
She'rlarim boylikdir, bisotim,
Yomg'irdan namlanmas qanot
Oshaman bulutlar tog'idan!
(A. Umariy. «Yomg'irda»).

Keltirilgan bu ikki she'riy parchani bir-biriga ohang jihatdan solishtirsak, ularning to'qqizlik turkumiga mansubligi ma'lum bo'ladi, shunga qaramay bu ikki she'rning ritmik

¹ Каранг: Махмудов Ахмаджон. Узбек адабий тилида су'зларнинг фонетик структураси // "Узбек тили ва адабиёти" журналы, 1984, 2-сон, 30-34-бетлар.

xususiyatlari bir xil emas. Buning sababi shuki, ularning har birida bo‘g‘inlar turlicha guruhlanib kelmoqda. qiyos qiling,

1. Kuy avjida⁴ / uzilmasin tor⁰ 9
She`r yarmida⁴ / sinmasin qalam⁰ 9
Yashab bo`lmay⁴ / umrini zinhor⁰ 9
Bu dunyodan⁴ / ketmasin odam⁰ 9
2. She`rlarim^q / chechagim^q, / hayotim^q 9
She`rlarim^q / boylikdir^q, / bisotim^q 9
Yomg`irdan^q / namlanmas^q / qanotim^q 9
Oshaman^q / bulutlar^q / tog`idan^q 9

Urg‘u.

Urg‘u so‘z tarkibidagi bo‘g‘inlardan birining boshqasiga nisbatan kuchliroq ovoz bilan aytilishi yoki gaplardagi ayrim bo‘laklarning, nutq oqimidagi ayrim frazalarning maxsus ohang bilan ta`kidlanishidir. Urg‘u muayyan til fonetik-fonologik tizimining supersegment birligi sanaladi. Tilning qaysi sathidagi birliklarga aloqador bo‘lishiga ko‘ra urg‘uning quyidagi tiplari O‘zaro farqlanadi, 1) so‘z urg‘usi. 2) sintagma urg‘usi. q) ayiruv (ta`kidlov) urg‘usi.

So‘z urg‘usi bevosita so‘zga aloqador bo‘lgan, so‘z tarkibidagi bo‘g‘inlardan biriga tushadigan urg‘udir. Fonetik tabiatiga, tushadigan orniga va harakat qilish belgisiga ko‘ra so‘z urg‘usi har xil bo‘ladi.

1. Fonetik tabiatiga ko‘ra so‘z urg‘usi dinamik, kvantitativ, tipik ottenkali va tonik (musiqiy) xarakterlarda bo‘lishi mumkin,

a) *dinamik urg‘u* (zarb urg‘usi). Urg‘uning bu turi so‘z tarkibidagi bo‘g‘inlardan birining, ayniqsa, undagi unli tovushning kuchli zarb bilan talaffuz qilinishiga asoslanadi. Kuchli zarb va baland ovoz dinamik urg‘uning akustik belgisi bo‘lsa, shu ovozni yuzaga keltiruvchi nutq a`zolari muskullarining kuchlanishi (tortilishi, taranglashishi) bunday urg‘uning fiziologik belgisi sanaladi. Dinamik urg‘uli bo‘g‘inda kuchli zarbning bo‘lishi uning shu so‘z tarkibidagi boshqa bo‘g‘inlardan ajralib turishini ta`minlaydi.

b) *kvantitativ urg‘u*. Urg‘uning bu turi urg‘uli bo‘g‘indagi unli tovushning cho‘ziq (davomli) talaffuz etilishi bilan xarakterlanadi.

v) *tipik ottenkali urg‘u* (sifat urg‘usi). Urg‘uning bu turi bo‘g‘indagi unlining o‘ziga xos tipik ottenkasi (sifat belgisi) saqlangan bo‘lishi bilan xarakterlanadi, shu belgisiga ko‘ra u urg‘usiz bo‘g‘indan farqlanadi.

g) *tonik (musiqiy) urg‘u*. Urg‘uning bu turini olgan bo‘g‘in ovoz tonining o‘zgarishi bilan urg‘usiz bo‘g‘inlardan farq qiladi. Demak, tonik urg‘uda un paychalari chastotasi tezlashadi, ovoz toni esa balandlashadi.

KO‘pchilik tillarning so‘z urg‘usida yuqoridagi fonetik (fizik-akustik) belgilardan bir nechasi birga ishtirok etadi, ammo ulardan bittasi, ba`zan, ikkitasi shu til uchun etakchi belgi hisoblanadi. Masalan, rus tilidagi so‘z urg‘usida tonik (musiqiy) urg‘u belgisi yo‘q, qolgan belgilarning barchasi bor, cho‘ziqlik mavjud, bo‘g‘indagi unlining asosiy sifat (akustik) belgilari saqlangan, zarb ham ishtirok etadi. quyidagi misollarning qiyosida buni yaqqol anglab olish mumkin, a) *oltin* (O‘zb.) va *karatin* (rus.), *ovsin* (O‘zb.) va *apel’sin* (rus.) so‘zlarining barchasida oxirgi bo‘g‘in urg‘ulidir, barcha urg‘uli bo‘g‘inlarda «i» unlisi qatnashgan, ammo ruscha *karantin*, *apel’sin* so‘zlaridagi «i» unlisi O‘zbekcha *oltin*, *ovsin* so‘zlaridagi «i» dan cho‘ziqroq talaffuz etilmoqda. Bunday tafovutni mavzu (O‘zb.) va meduza (rus.), mangu (O‘zb.) va mangusta (rus.) so‘zlarining urg‘uli bo‘g‘inlaridagi «u» unlisi qiyosida ham ko‘ramiz.

Rus tili fonetistlarining ta'kidlashicha, ruscha unli fonemalarning urg'uli bo'g'indagi cho'ziqlik darajasi urg'usiz bo'g'indan bir yarim barobar ortiqdir¹.

b) *gorod* (im.padej,ed.chislo)- *goroda* (im.padej,mn.chislo), *voda* (im.padej,ed. chislo)-*vodo* (im.padej,mn.chislo)- *vodo* (rod. padej, ed.chislo). Keltirilgan so'zlarning barcha grammatik shakllarida lab-lab, o'rta keng «o» unlisi qatnashgan, ammo u o'zining ana shu sifat belgilarini (lab-lab, o'rta keng «o» uchun tipik ottenkalarni) faqat urg'uli bo'g'inda saqlagan, urg'usiz bo'g'inlarda esa bu belgilar o'zgarib, «o» unlisi qisqa «a» (lablanmagan, quyi keng unli) tarzida talaffuz qilinmoqda, *garada*, *vada*, *vado* kabi. Unli fonemaning asosiy (tipik) ottenkasi namoyon bo'lishi uchun so'z urg'usining qanday ahamiyati borligini shu misollar tahlilidan anglab olish mumkin. Shuning uchun ham so'z urg'usining fonetik tabiatini baholashda rus tilshunoslari birinchi o'ringa sifat belgilarini (unli fonemadagi asosiy ottenkalarning saqlanish darijasini), ikkinchi o'ringa cho'ziqlik belgisini va, nihoyat, uchinchi o'ringa zarb belgisini qo'yadilar².

O'zbek tilida ham musiqiy urg'u yo'q, ammo unda cho'ziqlik belgisi va zarb bor. bu belgilar urg'uli bo'g'inni shu so'zdagi urg'usiz bo'g'inlardan ajratish imkonini beradi. Bunda shuni ham ta'kidlash kerakki, so'z urg'usining cho'ziqlik darajasi rus va O'zbek tillarida bir xil emas, rus tilidagi so'z urg'usining cho'ziqlik belgisi O'zbek tilidagidan ko'proq darajada seziladi. Buni yuqorida *oltin* va *karantin*, *ovsin* va *apel'sin* so'zlari qiyosida ham ko'rib o'tdik. Demak, O'zbek tilidagi so'z urg'usida zarb birinchi o'rinda turadi, shunga ko'ra uni dinamik urg'u deb baholash maqsadga muvofiqdir.

Musiqiy (tonik, melodik) urg'u yapon, xitoy, koreys tillariga xosdir. Urg'uning bu turi boshqa fonetik belgilar, xususan, zarb urg'usi bilan aralash holda shved, norvej, serb, xorvat va litva tillarida ham uchraydi.

2.O'rniga ko'ra so'z urg'usi ikki xil bo'ladi, bog'langan urg'u va erkin urg'u.

a) *bog'langan urg'uli* tillarda urg'u so'zdagi biror bo'g'inga doimiy bog'langan bo'ladi. Masalan, turkiy tillarda urg'u so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. Bu xususiyat O'zbek tiliga ham xos, *kitob*, *daraxt*, *bola*, *ota*, *shahar* kabi. Venger va chex tillarida so'z urg'usi birinchi bo'g'inga, polyak tilida esa so'zning oxiridan bitta oldingi bo'g'inga tushadi. Bunday xususiyat yuqorida keltirilgan tillarning urg'u tizimiga xos doimiy va asosiy belgilardir.

b) *erkin urg'uli* tillarda urg'u so'zning turli bo'g'inlariga tushadi. Rus tili ana shunday erkin urg'uli tillar tipiga kiradi. Unda urg'u so'zning birinchi bo'g'iniga (*magniy*, *zavuch*), ikkinchi, uchinchi bo'g'inlariga (*orator*, *bakteriya*, *oduvanchik*, *baraxolka*) va oxirgi bo'g'iniga (*banderol*, *peyzaj*) tushishi mumkin.

Erkin urg'uli tillarda urg'uning orni so'z ma'nolarini farqlash funksiyasini (fonologik vazifani) ham bajaradi, ana shu funksiyasida u *aktsentema* hisoblanadi, *zamok* (*qulf*) va *zamok* (*qal'a*, *qasr*, *saroy*, *qo'rg'on*), *parit* (*bug'lamoq*) – *parit* (*parvoz qilmoq*) kabi. Bog'langan urg'uli tillarda bu holat juda kam uchraydi, rus tilidan o'zlashgan so'z bilan O'zbek tili so'zlari o'rtasida shunday munosabat paydo bo'lganda (*atlas* va *atlas* kabi), sifatlar ravishga ko'chganda (*yangi* va *yangi* kabi) urg'uning orni ma'no farqlash xususiyatiga ega bo'lishi mumkin, ammo bu xususiyat bog'langan urg'uli tillar uchun etakchi va doimiy belgi hisoblanmaydi.

q.harakat qilish belgisiga ko'ra so'z urg'usi ko'chadigan va ko'chmaydigan turlarga bo'linadi,

a) *ko'chadigan urg'u* muayyan tildagi so'zlarda, ayniqsa, ularning turli grammatik shakllarida bir bo'g'indan boshqa bo'g'inga o'tib turadi, demak, harakatda bo'ladi. Bu xususiyat rus tilida ko'proq uchraydi. Masalan, *zagnat*-*zagnan*-*zagonyat*. *zadat*-*zadal*-*zadala*. *rana-ranenie* kabi. Rus tilidagi urg'uning turli o'rinlarga ko'chishi hatto bir so'zning o'zida ham uchraydi, *dokrasna*-*dokrasna*, *zalito*'y-*zalito*'y, *kazaki*-*kazaki*, *inache*-*inache*, *zagib*-*zagib* kabi. Bu xususiyat rus tilidagi erkin urg'uning xarakatchanlik belgisidir. Bunday belgi (harakat qilish, ko'chish) O'zbek tilidagi bog'langan urg'uda ham uchraydi. Masalan, *temir*-*temirchi*-*temirchilik*

¹ Бу ҳақда қаранг: Матусевич М. И. Современный русский язык. Фонетика. – М.: «Просвещение», 1976, с.226

² Қаранг: Матусевич М.И., Қу'рсатилган асар, 225-бет.

kabi. Demak, soʻz urgʻusining harakat qilish, koʻchish belgisi erkin urgʻuli tillarda ham, bogʻlangan urgʻuli tillarda ham bor, ammo ulardan birida (masalan, rus tilida) koʻchish turli yoʻnalishda – oldingi boʻgʻindan keyingi boʻgʻinga yoki, aksincha, keyingi boʻgʻindan oldingi boʻgʻinlarga qarab boʻladi. Masalan, *trava* (urgʻu soʻzning oxirgi boʻgʻinida)- *travOʻ* (urgʻu oxirgi boʻgʻindan oldingi boʻgʻinga koʻchgan), *vidno* (urgʻu birinchi boʻgʻinda)- *vidatʻ* (urgʻu oxirgi boʻgʻinga koʻchgan) kabi. Oʻzbek tilidagi koʻchish esa asosan bir yoʻnalishda sodir boʻladi, urgʻu oʻzak oxiridagi qoʻshimchalarga tomon harakat qiladi. Masalan, *shahar-shaharlik-shaharliklar* kabi. Demak, Oʻzbek tilidagi soʻz urgʻusining harakat qilishi bu tildagi urgʻuning oxirgi boʻgʻinga bogʻlanganlik belgisiga xilof emas, aksincha, u ayni shu meʼyor talabi asosida oxirgi boʻgʻinga koʻchmoqda. Oʻzbek tilida soʻz urgʻusining oldingi boʻgʻinga qarab koʻchishi juda kam uchraydi, *yangi (yangi uy) va yangi (yangi kelib-ketdi) kabi*. Bulardan tashqari, soʻz maʼnolari kuchaytirilganda, bu maʼnolarga uslubiy boʻyoq qoʻshish zarurati boʻlganda yuzaga keltiriladigan geminatsiya (bir xil undoshlarning qavatlanishi) hodisasida ham urgʻuning oldingi boʻgʻinlarga koʻchirilishi kuzatiladi, *maza qilmoq - mazza qilmoq, yashamagur- yashshamagur* kabi. Bunday paylarda urgʻu fonostilistik vositaga aylanadi.

b) *koʻchmaydigan urgʻu* soʻz tarkibidagi bitta boʻgʻinga bogʻlangan boʻlib, u boshqa boʻgʻinlarga oʻtmaydi, rus tilidagi *zavod, narod, rabotatʻ* soʻzlarining turlanishi va tuslanishida bu hodisa kuzatiladi, *narod- narodOʻ – narodov – narodami – dlya naroda. rabotatʻ – rabotayu – rabotaeshʻ – rabotaet – rabotayut – prorabotay – prorabotali* kabi. Oʻzbek tilida bu xususiyat ayrim olmoshlarning turlanishida kuzatiladi, *hamma-hammani- hammaning - hammaga-hammada- hammadan. barcha – barchani- barchaning – barchaga- barchada – barchadan* kabi.

Oʻzbek tilidagi qoʻshma va juft soʻzlarda urgʻu ikki va undan ortiq boʻlishi ham mumkin. Bunday paytlarda oxirgi boʻgʻindagi zarb kuchliroq boʻladi va asosiy urgʻu sanaladi, qolgan urgʻular ikkinchi darajali hisoblanadi, *kaltakesak, temirbeton, gultojixoʻroz, aka-uka, qozon-tovoq* kabi. Bunday ikkinchi darajali urgʻular, rus tilida ham uchraydi, *jelezobeton, samoproizvolʻnostʻ, temno-siniy* kabi.

Soʻz urgʻusining til va nutqdagi roli, a) soʻzning fonetik qobigʻini bir butun (kompleks) holatda ushlab turuvchi markaz boʻladi. b) nutq oqimida soʻzni boshqa soʻzdan ajratib olishga yordam beradi. v) soʻz urgʻusining harakatchan turi soʻzlarning leksik va grammatik maʼnolarini farqlashi ham mumkin. g) nutqda fonostilistik vosita boʻla oladi. Keyingi ikki holat urgʻuning fonologik va aktsentologik xususiyatlari sanaladi.

Sintagma urgʻusi – nutq oqimining maʼno jihatdan muhim boʻlgan qismini (sintagmani) alohida taʼkidlash, ajratish uchun qoʻllangan urgʻu. Sintagmani aniqlash mezon ikkitadir, a) semantik mezon. b) sintaktik mezon. Bu mezonlar sintagmaning grammatik-semantik jihatdan yaxlit bir butun konstruktsiya ekanligidan kelib chiqadi. Sintagma urgʻusi fraza (gap) ichidagi mazmunan yaxlit, grammatik jihatdan bir butun boʻlgan qismni maxsus taʼkidlash, uni shu fraza (gap) ichidagi boshqa sintagmalardan ajratish uchun xizmat qiladigan fonetik vositadir. Buni quyidagi nutqiy parcha tahlilida koʻrib chiqaylik, «Iqtisodiy va siyosiy sohalaridagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir. Aynan shuning uchun ham maʼnaviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, taʼlim va maorifni yuksaltirish, milliy uygʻonish gʻoyasini roʻyobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga etkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri boʻlib qoladi.» (Prezident I. Karimovning 1995-yil fevral oyidagi Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasidagi maʼruzasidan.)

Yuqoridagi nutqiy parchada ikkita sodda yoyiq gap bor, 1. «Iqtisodiy va siyosiy sohalaridagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir». 2. «Aynan shuning uchun ham maʼnaviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, taʼlim va maorifni yuksaltirish, milliy uygʻonish gʻoyasini roʻyobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga etkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri boʻlib qoladi». Har bir gap nutqning fonetik boʻlinishida bir frazaga teng boʻlishini hisobga olsak, keltirilgan nutqiy parchada ikkita fraza borligi maʼlum boʻladi. Frazalar, maʼlumki, katta pauzalar bilan bir-biridan ajratiladi (pauza ham

fonetik vosita – intonatsiyaning tarkibiy uzvlaridan biri). har bir fraza taktlarga (sintagmalarga) bo‘linadi. Demak, sintagmalar frazaning kichikroq (qisqaroq) pauzalar bilan ajratiladigan parchalaridir. Yuqoridagi ikki frazadan birinchisida quyidagi parchalar – sintagmalar bor, a) «Iqtisodiy va siyosiy sohalaridagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi». b) «yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir». Bu sintagmalardan birinchisi alohida urg‘u (sintagma urg‘usi) bilan yakunlangan bo‘lib, uning fonetik tabiati quyidagi belgilarga ega, sintagma oxiridagi «maqsadi» so‘zining so‘nggi bo‘g‘ini ochiq bo‘lib, bu bo‘g‘indagi «i» unlisi cho‘ziq talaffuz etilmoqda (kvantitativ urg‘u), tovush toni ko‘tarilgan (ton belgisi), kuchi esa intensivlashgan (zarb belgisi), bu hol shu sintagmaning ma‘nosini alohida ta‘kidlash imkonini bergan. Sintagma urg‘usidan so‘ng kelgan qisqa pauza birinchi va ikkinchi sintagmalarni bir-biridan ajratish vazifasini bajargan. Sintagma urg‘usining orni kuzatilgan maqsad va nutq situatsiyasiga qarab o‘zgartirilishi ham mumkin. Bunday paytda u gapning grammatik jihatlariga ham ta‘sir qiladi. qiyos qiling, *Bu shifokor – Dilbarning onasi. (Bu shifokor-ega sostavi. Dilbarning onasi – kesim sostavi). Bu - shifokor Dilbarning onasi. (Bu – ega, shifokor Dilbarning onasi – kesim sostavi).*

Ayiruv urg‘usi – gap bo‘laklaridan birini alohida ta‘kidlash uchun yoki so‘zlovchining his-hayajoni, voqelikka munosabatini maxsus ifodalash maqsadida qo‘llanadigan urg‘u. u ikki turga bo‘linadi, logik urg‘u (mantiq urg‘usi) va emfatik urg‘u.

1. *Logik urg‘u* - tinglovchining e‘tiborini gap bo‘laklaridan biriga alohida jalb etish, shu bo‘lak orqali ifodalangan ma‘noni maxsus ta‘kidlash uchun qo‘llanadigan urg‘u. Gapning logik urg‘u olgan bo‘lagi odatda boshqa bo‘laklardan kuchliroq talaffuz etiladi. qiyos qiling, 1) **Men universitetda o‘qiyman** (boshqa birov emas, men...). 2) **Men universitetda o‘qiyman** (litseyda emas, universitetda...). q) **Men universitetda o‘qiyman** (ishlamayman, o‘qiyman...) kabi.

Logik urg‘u ob‘ekti bo‘lgan bo‘lakning leksik urg‘uli bo‘g‘ini boshqa bo‘g‘inlardan kuchliroq, undagi unli esa ancha cho‘ziq talaffuz etiladi.

2. *Emfatik urg‘u* (emotsional urg‘u). Urg‘uning bu turi ham biror gap bo‘lagini alohida ta‘kidlashga asoslanadi, ammo logik urg‘uda bo‘lakning (so‘zning) ma‘no tomoni ta‘kidlansa, emfatik urg‘uda shu ma‘no bilan birga so‘zlovchining his-hayajoni, voqelikka bo‘lgan sub‘ektiv munosabatini ifodalash ham maqsad qilinadi, bu urg‘u gapdagi so‘zning ta‘sirchanligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Masalan, «*Eh, qanday go‘zal manzara! Tabiat shu daraja go‘zalki, ko‘rib bahridiling ochiladi!*» Bu gapda *qanday* va *go‘zal* so‘zlariga, aniqrog‘i, shu so‘zlardagi «qan-» va «-zal» bo‘g‘inlariga emfatik urg‘u tushgan, shu bo‘g‘inlardagi unli tovush ancha cho‘ziq va maxsus ton bilan talaffuz etilgan.

Intonatsiya

Intonatsiya-og‘zaki nutqning ritmik-melodik tomoni, undagi ovoz (ton) tovlanishlari. Intonatsiya fonetik-fonologik tizimning supersegment birligi sanaladi, uni O‘rganuvchi soha esa *i n t o n o l o g i y a* yoki *p r o s o d i k a* (prosodiya) deyiladi.

Har qanday nutq harakatdir, bu harakat esa albatta ma‘lum intonatsiya bilan qo‘shilib, qorishib yuzaga keladi, nutqning toni, sur‘ati, pauzalari, tonning balandligi va kuchi gapning mazmuni va emotsionalligi talablaridan kelib chiqqan holda o‘zgarib, tovlanib turadi. Demak, intonatsiyasiz gap ham bo‘lmaydi, har bir gapning o‘ziga xos intonatsiyasi borligi ham shundan. Intonatsiya bir qator prosodik elementlardan tarkib topadi. Bunday elementlarga quyidagilar kiradi,

Nutq melodikasi. Bunda nutqda ishtirok etgan gaplardagi ovozning ko‘tarilishi va pasayishi nazarda tutiladi. Bu jarayon gap tarkibidagi bo‘g‘inlarda qo‘llangan unli tovushlarning baland yoki past talaffuz etilishiga asoslanadi. Tabiiyki, gapdagi barcha bo‘g‘inlar bir xil balandlikda talaffuz etilmaydi, ular gapning mazmun planiga (fikir, his-tuyg‘u va hokazolarga) qarab o‘zgarib boradi. Shuning uchun ham darak, so‘roq va buyruq gaplarning yoxud emotsional va emotsional bo‘lmagan gaplarning intonatsiyalari bir xil emas.

Nutq ritmi – urg‘uli va urg‘usiz, cho‘ziq va qisqa bo‘g‘inlarning qo‘llanishida vazndoshlik, ohangdoshlikning mavjud bo‘lishi. Nutq ritmining badiiy yoki ifodali o‘qishda,

shuningdek, she`riy misralardagi qofiyadoshlik, ohangdoshlikni ta`minlashda ahamiyati katta, band ritmi, alliteratsiya ritmi, anafora, emfaza kabilar nutq ritmini ta`minlovchi muhim vositalar sanaladi.

Temp – sur`at, daraja, tezlik. Bunday tezlik gap tarkibidagi tovushlar talaffuziga sarflangan vaqt bilan belgilanadi. Bunday vaqt gap bo`laklari, ularning orni, gapning turi, situatsiya kabi omillar ta`sirida har xil bo`ladi. Masalan, darak gaplarda gap boshida kelgan ega talaffuzida temp sekinroq bo`ladi, bu temp kesim sostavida tezlashadi. Agarda ega logik urg`u olsa, uning talaffuzidagi temp kuchayadi.

So`roq gapda eganing tezligi darak gapdagi eganikidan bir oz ortiq bo`ladi, kesim tezligi esa nisbatan kamayadi. Buyruq gaplarda temp gap oxiriga tomon tezlashib boradi, ammo oxirgi so`z tezligi keskin pasayadi.

Nutq intensivligi - talaffuzning kuchli va kuchsiz bo`lishi. Nutq intensivligi, odatda, nafas chiqarishning kuchayishi yoki kuchsizlanishiga asoslanadi. Masalan, xonadagi nutq ochiq maydondagi nutq intensivligidan kuchsizroq bo`ladi.

Nutq tembri – tovushning bo`yoqdorligi. Bunday bo`yoqdorlik asosiy ton va qo`shimcha tonlar nisbatidan kelib chiqib, nutqning ta`sirli, quvnoq, o`ynoqi yoki, aksincha, ma`yus, g`amgin bo`lishini ta`minlaydi.

Pauza – nutq oqimidagi ayrim to`xtalishlar. Pauzaning sintaktik va nosintaktik turlari bor, sintaktik pauza gap bo`laklarini belgilash funksiyasini bajaradi. nosintaktik pauza esa so`zlovchining nafas olishini rostdash ehtiyoji bilan yuzaga keladi.

Izoh Logik urg`u va emfatik urg`ular ham, aslida, intonatsiya bilan bog`liq hodisalardir, ammo ular urg`ular tizimiga ham dahldor, shu bois ularni darslikning aktsentuatsiyaga oid bo`limida ko`rish ma`qul topildi.

Intonatsiya turlari – intonatsiyaning yuqorida sanab ko`rsatilgan prosodik elementlar ishtirokida shakllangan maxsus ko`rinishlari. Ularga quyidagilar kiradi

Tugallangan intonatsiya. har bir gap nisbiy tugal intonatsiyaga ega bo`ladi.

Tugallanmagan intonatsiya. Ayrim so`z yoki so`z birikmasining gap emasligini bildiradigan intonatsiya. Masalan, *A`lochi talaba* (aniqlovchi-aniqlanmish qolipidagi birikma. Bunda intonatsion tugallik yo`q). *Talaba – a`lochi*, egaqkesimgap. (Bunda gapga xos intonatsion tugallik bor).

Darak intonatsiyasi - tinch ohang.

So`roq intonatsiyasi – ko`tariluvchi ohang.

Undov intonatsiyasi – fikrni kuchli his bilan ifodalashda qo`llanadigan ohang. Bu ohang emotsional gaplarda qo`llanadi.

Chaqiruv yoki undash intonatsiyasi – undalmalarga, vokativ gaplarga, buyruq gaplarga xos intonatsiya.

Sanash intonatsiyasi – teng grammatik munosabatda bo`lgan so`zlarni – uyushiq bo`laklarni bog`lovchi fonetik vosita.

Intonatsiyaning roli. a) gapning intonatsion tugalligini ifodalovchi muhim vosita sifatida xizmat qiladi. b) gapning ifoda maqsadiga va emotsionallikka ko`ra turlarini farqlashda ishtirok etadi. v) sintaktik aloqalarni ifodalovchi muhim fonetik vosita sanaladi.

Tekshirish savollari

- 1.Bo`g`in nima?
- 2.Bo`g`in tuzilishining qanday xususiyatlari bor?
- 3.Bo`g`in markazi nima?
- 4.Bo`g`inning qanday tiplari bor?
- 5.Bo`g`inga oid qanday tasniflarni bilasiz?
- 6.Bo`g`inning til va nutqdagi ahamiyati nimalardan iborat?
- 7.Sillabema va sillabika deganda nimalar anglashiladi?
- 8.Intonatsiya nima?

9. Intonatsiyaning qanday prosodik elementlari bor
10. Intonatsiyaning turlari
11. Intonatsiyaning til va nutqdagi rolini
12. Fonetikaning intonatsiyani o'rganuvchi bo'limi qanday nomlanadi
13. Urg'u nima? Uning qanday tiplari bor?
14. Qanday hollarda urg'u aksentema sanaladi?
15. So'z urg'usining fonetik tabiatiga nimalar kiradi? Bu belgilariga ko'ra so'z urg'usining qanday turlari farqlanadi?
16. Orniga ko'ra so'z urg'usining qanday turlari bor?
17. Erkin va bog'langan urg'ular qanday farqlanadi?
18. Harakat qilish belgisiga ko'ra so'z urg'usining qanday turlari bor?
19. Ko'chadigan va ko'chmaydigan urg'ular qanday farqlanadi?
20. Sintagma urg'usi nima?
21. Ayiruv urg'usining asosiy belgilari nimalardan iborat?

Адабиётлар:

1. H. Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2005.
2. U. Tursunov va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 1992.
3. G. Abdurahmonov, S. Mamajonov. O'zbek tili va adabiyoti. Toshkent, 1995.
4. S. Otamirzaeva, M. Yusupova. O'zbek tili. Toshkent, 2004.
5. Sh. Ranmatullayev. Nozirgi adabiy O'zbek tili. Toshkent, 2007.
6. R. Sayfullaeva va b. Nozirgi O'zbek tili. Toshkent, 2009.

Ma'ruza № 8. Grafika

Reja:

1. Grafika haqida ma'lumot.
2. Grafema va fonema.
3. Grafemalarning tiplari
4. Orfografik belgilar.
5. Yangi O'zbek yozuvining grafik tizimi.

Tayanch tushunchalar

Grafika – yozuv tizimining birinchi (etakchi) komponenti. U harfiy va noharfiy belgilar vositasida yozuvning tovush tili bilan aloqasini ta'minlaydi.

Grafema – grafik tizimning eng asosiy birligi, ifodalovchi va ifodalanuvchi tomonlari bor bo'lgan semiotik belgi.

Fonografema – grafemalarning fonemalarni ifodalashga asoslangan tipi.

Monograf - shaklan bir harfga teng grafema.

Poligraf - shaklan ikki yoki undan ortiq harflar qo'shilmasiga teng bo'lgan analitik grafema.

Monosemantik grafema - mazmun planida faqat bitta fonema kodlashtirilgan fonografema.

Polisemantik grafema - mazmun planida ikki va undan ortiq fonema kodlashtirilgan fonografema.

Sintetik grafema - nutq oqimida bir yo'la ikki fonemani ifodalaydigan monograf.

Grafik simmetriya (fonetik-grafik simmetriya) - so'z tarkibidagi tovush va harflarning miqdoran teng bo'lishi («bir tovushga bir harf» munosabatining ta'minlanishi).

Grafik asimmetriya (fonetik-grafik asimmetriya) - so'z tarkibida O'zaro munosabatga kirishayotgan harf va tovushlar o'rtasidagi miqdoriy tenglikning buzilishi.

Grafik sinonimiya - shakli har xil bo'lgan ikki grafemaning ma'lum fonetik-grafik pozitsiyalarda bitta fonemani ifodalashi.

Prosodemografemalar - yozuv tizimining noharfiy belgilari (urg'u belgisi va tinish belgilari).

Logografemalar - tushunchalarni yoki tushuncha nomi bo'lgan so'zlarni yozuvda ifodalaydigan grafemalar (raqamlar, simvollar).

Orfografik belgi - to'g'ri yozish normalarini ta'minlashda qo'llanadigan maxsus noharfiy belgilar (mas., defis).

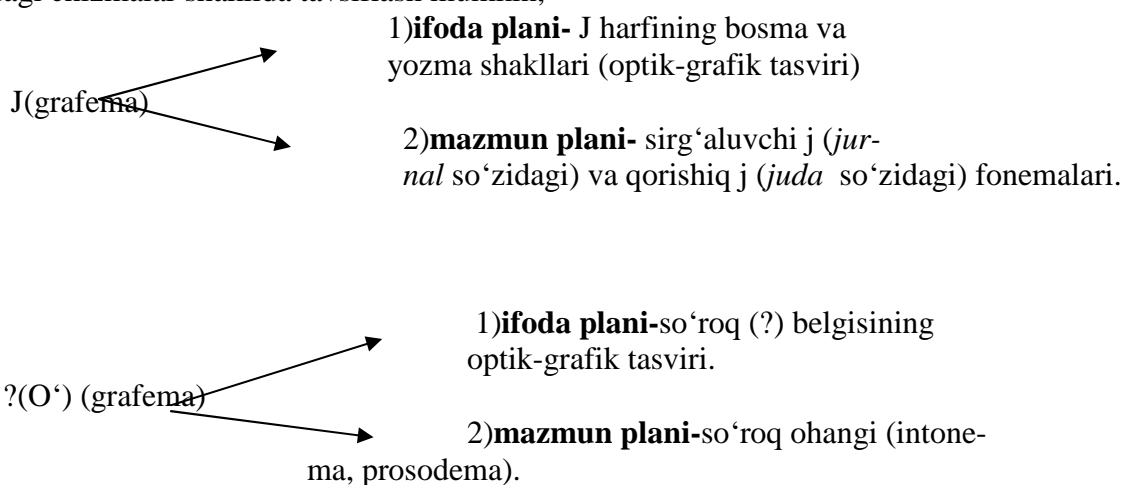
Signalizatorlar - O'z referentiga ega bo'lmagan, ammo nutq oqimida o'zidan oldin kelgan harf bilan birikib, bitta qo'shma grafema (digraf) hosil qiladigan belgilar (ayirish, yumshatish belgilari).

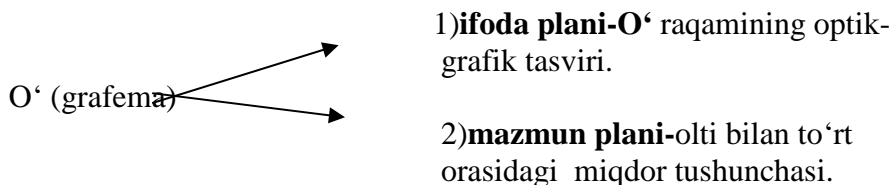
Pedagogik aspekt - yozuv tizimining yozish va o'qish ko'nikmalarini shakllantirishdagi imkoniyatlari.

Estetik aspekt - yozma matnning estetik (go'zallik, nafislik) jihatlari.

Grafika muayyan tilning fonetik-fonologik, leksik-semantik va morfologik birliklarini yozuvda ifodalash uchun shakllantirilgan optik-grafik belgilar tizimidir. Bu tizim belgilarining har biri grafik tilshunoslikda **grafemalar** sanaladi. Yozuvning tovush tili bilan aloqasi, odatda, ana shu grafemalar vositasida amalga oshiriladi.

Grafema ifoda va mazmun planlariga ega bo'lgan bilateral` (ikki tomonli) belgidir. Uni quyidagi chizmalar shaklida tavsiflash mumkin,





Yuqorida keltirilgan grafemalardan birinchisi (J grafemasi) alifbodagi harfga, ikkinchisi (? (O') grafemasi) tinish belgisiga, uchinchisi (O' grafemasi) esa raqamga asoslanadi, shunga ko'ra birinchi tip grafemalar **harfiy belgilar** guruhini, ikkinchi va uchinchi tip grafemalar esa **noharfiy belgilar** guruhini tashkil etadi. Muayyan til yozuvining grafik tizimi ana shunday belgilar majmuidan tarkib topadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, grafema yozuv birligi, fonema, intonema, aktsentema va leksemalar esa til birliklaridir. Binobarin, grafema bilan fonema, intonema yoki leksema o'rtasidagi aloqa to'ppa-to'g'ri (tabiiy holda) bo'lishi mumkin emas, bunga tovush tilining fizik-akustik asosga, yozuvning esa optik-grafik asosga tayanganligi yo'l qo'ymaydi. Shuning uchun grafema bilan fonema, intonema va leksema o'rtasidagi aloqa **kodlashtirish** orqali ta'minlanadi, har bir grafemaning mazmun plani oldindan (grafik tizim shakllantirilgan paytda) kodlashtirib qo'yiladi.

Grafemalarning yozuvdagi lingvistik-funksional xususi-yatlarini reallashtirishda ularning differensial belgilari (shakli yoki tasviridagi tafovutlar) muhim rol o'ynaydi, bu jihatdan grafemalar tovush tilidagi fonemalarga o'xshaydi, chunki fonemalar ham, ma'lumki, differensial belgilar tufayli fonologik jihatdan relevant xarakterdagi oppozitsiyalarni hosil qiladi, farqi shundaki, fonemalarning differensial belgilari akustik-artikulyatsion faktorlarga tayanadi, grafemalarning differensial belgilari esa optik-grafik omillarga asoslanadi. Masalan, *gul* va *kul* so'zlarining ma'nolarini farqlashda *g* va *k* fonemalaridan birin-chisining jarangli, ikkinchisining esa jarangsiz bo'lishi (akustik tafovuti) tovush tili uchun qanchalik ahamiyatli bo'lsa, shu tovushlarni yozuvda ifodalovchi *g* va *k* grafemalarining shakliy tafovutlari (optik-grafik tasviri) tilning yozma formasi uchun shunchalik ahamiyatlidir.

Grafemalar O'zlarining tildagi muqobili (kodlashtirilgan referenti) va yozuvdagi vazifalariga ko'ra *fonografema*, *prosodemografema*, *logografema*, *orfografik belgi* va *signalizator* kabi tiplarga bo'linadi.

Fonografema tovush tilidagi fonemani ifodalaydi, **a** fonografemasi *a* fonemasini, **z** fonografemasi *z* fonema-sini ifodalagan kabi.

Fonografemaning ifoda plani (optik-grafik tasviri) bitta harfga teng bo'lishi (masalan, **k**) yoki ikki harf qo'shilmasidan tarkib topishi (masalan, **ng**) mumkin. Bunday paytda ular *monograf* (bir harfli fonografema) va *poligraf* (ko'p harfli fonografema) nomlari bilan farqlanadi. Poligraflar O'z navbatida ikki harfli (*digraflar*), uch harfli (*trigraflar*) va hatto to'rt harfli shakllarda bo'lishi mumkin. hozirgi (kirillcha) O'zbek yozuvida **ng**, **sh**, **ch** digraflari mavjud. Uch yoki to'rt harf qo'shilmasidan iborat poligraflar O'zbek yozuvida yo'q. Ular Garbiy evropa tillarining yozuv tizimlarida uchraydi. Masalan, nemis yozuvida *sh* tovushi **sch** trigrafi bilan, *ch* undoshi esa **tsch** poligrafi (to'rt harf qo'shilmasi) bilan ifodalanadi. Poligraflar tilshunoslikda **analitik grafemalar** deb ham ataladi¹

Fonografemaning mazmun planida bitta yoki bir necha fonema kodlashtirilgan bo'lishi mumkin. Chunonchi, O'zbek yozuvidagi **O'** fonografemasining mazmun planida bitta **O'** fonemasi (O'zbek tilining lablangan, o'rta keng unlisi), **q** fonografemasining mazmun planida bitta **q** fonemasi (O'zbek tilining chuqur til orqa **q** undoshi) kodlashtirilgan. Bular grafemikada *monosemantik grafemalar* deb nomlanadi. O'zbek yozuvidagi **o** va **j** fonografemalarida esa boshqacharoq holat kuzatiladi, **o** fonografemasining mazmun planida ikkita fonema- O'zbek

¹ Бу ҳақда қаранг: Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. 3-е издание, доработанное. Москва: "Просвещение", 1989, с.73.

tilining quyi keng **o** unlisi (*ota* so‘zi boshidagi fonema) va rus tilining o‘rta keng, lablangan **o** unlisi (*tonna* so‘zining urg‘uli bo‘g‘inidagi **o** fonemasi) kodlashtirilgan. **J** fonografemasining mazmun planida ham ikkita fonema –sirr‘aluvchi **J** (*jurnal* so‘zi boshidagi undosh) va qorishiq **j** (*juda* so‘zi boshidagi undosh) kodlashtirilgan. Bunday fonografemalar grafemikada *polisemantik grafemalar* deb yuritiladi.

Fonografemalarning monograf, poligraf, monosemantik va polisemantik xarakterda bo‘lishi ularning paradigmatic tavsifiga xosdir. Sintagmatic tavsifda (yozma nutq oqimida) esa grafemalarning yana bir qator xususiyatlari borligi ko‘zga tashlanadi. Xususan, *ong*, *ming* so‘zlaridagi *n* va *g* harflari bir tovushni (sayoz til orqa «*ni*»), *menga*, *senga* so‘z shakllarida esa shu ikki harf bir «*ni* emas, ikki tovushni (*n* va *g* *ni*) ifodalamoqda. Shunga ko‘ra, *ong*, *ming* so‘zlaridagi *ng* digrafi sintagmatic planda **analitik grafema** (yozma nutq oqimida ikki harf bir tovushni ifodalagani uchun), *menga*, *senga* so‘z shakllaridagi *n* va *g* harflari esa **oddiy grafemalar** (yozma nutq oqimida ikkita boshqa-boshqa tovushni ifodalagani uchun) hisoblanadi. *e* monografida esa boshqacharoq holat (grafik qoida) kuzatiladi, u so‘z yoki bo‘g‘in boshida bir yo‘la ikki fone-mani – «yqe» ni ifodalaydi, demak, *sintetik xarakterdagi grafema* sanaladi (mas., *elkan* so‘zida), boshi yopiq yoki to‘la yopiq bo‘g‘in tarkibida esa **e** monografi bitta «e» unlisining o‘zini ifodalaydi, demak, **oddiy grafema** xarakterida (bir tovushga bir harf munosabatida) bo‘ladi. (mas., *men* so‘zida) Bu hol turli fonetik-grafik pozitsiyada qo‘llangan **e** va **e** grafemalari o‘rtasida sinonimik munosabatni ham shakllantiradi. qiyos qiling, *ekin* (e-»e»)-*tekin* (e-»e»). Bu ikki so‘zda ifoda plani (shakli) har xil bo‘lgan **e** va **e** grafemalari bitta «e» unlisini ifodalagan. Bunday holni *parad* va *naryad* (**a** va **ya** –»a»), *sud* va *salyut* (**u** va **yu** u), *flot* va *slyot* (**o** va **yo**- «o») so‘zlari tarkibidagi grafemalar sinonimiyasida ham ko‘ramiz. Bular rus grafikasiga asoslangan O‘zbek yozuvi fonografemalarning strukturaviy va funksional, paradigmatic va sintagmatic xususiyatlari ancha murakkabligidan dalolat beradi.

Prosodemografemalar (prosodemogrammalar). Grafe-malarning bu tipi fonografik yozuvning noharfiy belgilarini birlashtiradi hamda tovush tilining ritmik-intonatsion vositalarini (urg‘u, ohang, melodika, pauza kabilarni) yozuvda ifodalash uchun xizmat qiladi. Xususan, *urg‘u belgisi* so‘zning urg‘uli bo‘g‘inini yozuvda ko‘rsatish zarur bo‘lgan paytlarda ishlatiladi. u urg‘uli bo‘g‘indagi unli tovushni ifodalagan harf ustiga qiya chiziq tarzida qo‘yiladi. *atlas* matoning bir turi), *atlas* (geografik atlas) kabi. Tinish belgilari esa gap va nutqning mazmun mundarijasini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydigan fonetik-fonologik vositalarni (ko‘tariluvchi ohang, pasayuvchi ohang, to‘lqinli ohang, sanash ohangi, pauza kabi supersegment birliklarni) yozuvda ifodalash uchun qo‘llanadi. Bunday belgilar quyidagi vazifalarni bajarish uchun ishlatiladi.

a) ijtimoiy aloqani (fikir almashuvi jarayonini) yozuvda to‘g‘ri ifodalash uchun

b) maqsad, mazmun yoki ma‘noni, ularning o‘ziga xos rang va tus larini yozuvda aniq ifodalash uchun

v) gapning tarkibini hamda shu tarkib elementlari (komponentlari) o‘rtasidagi grammatik-semantik munosabatlarni ifodalash uchun

g) yozma nutqning ixcham va ravonligini ta‘minlash uchun

d) yozma nutqdagi murakkab fikriy munosabatlarni ifodalash uchun.¹

O‘zbek tilshunosligida tinish belgilarining quyidagi 10ta turi grafikaning markaziy sistemasiga kiritiladi,

Nuqta -----(.)

So‘roq belgisi -----(?)

Undov belgisi -----(!)

Nuqtali vergul -----(.)

Ko‘p nuqta (uch nuqta)-----(...)

Vergul (qo‘sh vergul)-----,(yoki ,,)

Ikki nuqta (bayon belgisi)-----,(.)

¹ Бу ҳақда қаранг: Назаров К.Ўзбек тили пунктуацияси. Тошкент.: "Узитувчи", 1976,7-8-бет.

Tire (qo'sh tire)-----(-yoki- -)
qavs (qo'sh qavs)-----(),[]
Tirnoq (qo'sh tirnoq) ----- (« ») (, , ")

Izoh tinish belgilarining yuqorida sharhlangan xususiyatlari va shu asosda yaratilgan klassifikatsiyalar ularning grafik belgi (prosodemografema) sifatidagi xarakteristikasi hisoblanadi, ammo tinish belgilarining qo'llanishini me'yorlaydigan qoidalar tizimi esa grafikada maxsus ko'rilmaydi, chunki qoidalar «Grafika»ning emas, Punktuatsiya ning predmeti sanaladi.

Yuqorida sanab ko'rsatilgan tinish belgilarining misra balandligiga nisbatan joylashtirilishi ham bir xil emas, nuqta (.), vergul (,), ko'p nuqta (...) misraning pastki chizig'i bo'yicha qo'yib boriladi. qolgan belgilar, masalan, qavs (), nuqtali vergul (.), undov belgisi (!), so'roq belgisi (?), ikki nuqta (,), qo'sh tirnoq (« ») misraning ustki chizig'idan ostki chizig'igacha bo'lgan masofa hajmida yoziladi. qo'sh tirnoqning asosan qo'l yozmada qo'llanadigan turi (« »)so'z yoki gap boshida misraning ostki chizig'i bo'ylab, shu so'z yoki gap oxirida esa misraning ustki chizig'i bo'ylab joylashtiriladi.

Logografemalar (logogrammalar). Grafemalarning bu tipi tushunchalarni yoki tushuncha nomi bo'lgan so'zlarni yozuvda ifodalashga asoslanadi. Bunday belgilar aslida ideografik (semasiografik) yozuv tipiga mansub birliklar sanaladi, ammo ulardan fonografik yozuv tarkibida ham foydalaniladi. Yozuv tizimining murakkab optik-grafik sistema ekanligi ham shundan.

Rus grafikasi asosidagi O'zbek yozuvida logografemalarning quyidagi turlari ishlatiladi,

Raqamlar - son turkumiga mansub so'zlarning ma'nolarini ifodalovchi logografemalar. Ular O'z navbatida ikki turga bo'linadi,

a) g'arbiy arab (g'ubor) raqamlari, 0, 1, 2, q, 4, O', 6, 7, h, 9, 10, 20, 100, 1000, 100000, 1000000, 1000000000 kabi.

Arab raqamlari aslida hindistonda (O'-asrga yaqin) kashf etilgan bo'lsa-da, arab Sharqiga buyuk O'zbek olimi Muhammad Xorazmiyning arab tilida yozilgan «Arifmetika» asari orqali kirib kelgan, bu asar lotin tiliga tarjima qilinib, evropaga (10-asrda Ispaniyaga, 12- asrda evropadagi boshqa mamlakatlarga) tarqalgan. Demak, hindistonda yuzaga kelgan yuqoridagi raqamlarning «arab raqamlari» nomi bilan ommalashib ketishida hamyurtimiz Muhammad Xorazmiyning ulkan xizmati bor

b) rim raqamlari - qadimgi rimliklar ishlatgan raqamlar bo'lib, ular quyidagi belgilardan tarkib topgan, I (bir), Y (besh), X (O'n), L (ellik), S (yuz), D (besh yuz), M (ming). qolgan raqamlar shu belgilar kombinatsiyasiga asoslanadi, I(1), II(g'), III(q), IV(4), V(O'), VI(6), VII(7), VIII(h), IX(9), X(10), XI(11), XII(12), XIII(1q), XIV(14), XV(1O'), XVI(16), XVII(17), XVIII(1h), XIX(19), XX(20), XXX(q0) XL(40), L(O'0), LX (60), LXX(70), LXXX(h0), XC(90), C(100), CD(400), D(O'00), DC(600), CM(900), M (1000), MC(1100), MD(1O'00) va boshqalar.

Rim raqamlari miloddan oldingi O'00-yillarda etrusklar tomonidan kashf qilingan.

Simvollar - ilm-fanning ma'lum sohalarida qabul qilingan maxsus ideografik belgilar, a) matematik simvollar - (ildiz), - (oluv), q(qo'shuv), x(ko'paytiruv), , (bo'luv), X(iks), X² (iks kvadrat), ~ (davriylik, uzluksizlik), >(katta), <(kichik) va boshqalar b) astronomik simvollar – O (quyosh), S(Oy), O(Mars), O(Merkuriy), Ch (Yupiter), O (Venera, Zuhra) h (Saturn) va boshqalar. v) kimyoviy simvollar – O (oltin), S (kumush), O (mis), b (qo'rg'oshin), O (simob), O (temir) va boshqalar. g) botanik simvollar – A (androtsey., changchilar), O (bir yillik O'simlik), O (ikki yillik O'simlik), h (bo'ta), « (ginetsey, urug'chi), () gul bo'laklari qo'shilib O'sgan), (daraxt),O (kuzgi O'simlik) va boshqalar.

Orfografik belgilar - to'g'ri yozish normalarini ta'minlashda qo'llanadigan maxsus noharfiy grafik vositalar. Rus grafikasi asosidagi O'zbek yozuvida bunday belgilarning bir turi

(defis) mavjud, *defis* juft va takroriy soʻzlar orasiga qoʻyiladigan gorizontal (tiredan qisqaroq) chiziqchadir. Masalan, *erta-kech*, *katta-kichik*, *qop-qop*, *koʻp-koʻp* kabi.

Izoh 5-sinf, 9-modda, 24-maktab kabi birikmalarda defis logogramma vazifasida qoʻllanadi, chunki u bunday holatlarda tartib son tarkibidagi -inchi (-nchi) morfemasini (maʼnoli qismni) ifodalaydi.

Signalizatorlar - Oʻz referentiga (tovush tilidagi fonemasiga) ega boʻlmagan, ammo sintagmatik planda oʻzidan oldin kelgan harf bilan birikib, bitta qoʻshma grafema (digraf) hosil qiladigan belgilar. Oʻzbek alifbosidagi ayirish (Ѣ) va yumshatish (Ѥ) belgilari (diakritik harflar) ana shunday signalizatorlar sanaladi. Chunonchi, ayirish belgisi *ta`na*, *me`mor*, *mo`tabar* kabi arabcha leksik oʻzlashmalarda *a`*, *e`*, *o`* kabi digraflarning tarkibiga kiradi va «a», «e(e)», «oʻ» unlilarining orqaroq artikulyatsiya bilan choʻziqroq talaffuz etilishiga ishora qiladi. yumshatish belgisi esa *al`bom*, *vol`t*, *ul`tratovush*, *oktyabr`*, *sentyabr`* kabi soʻzlarda *l`* va *r`* digraflari tarkibida qoʻllanib, *l* va *r* undoshlarining (rus tili fonemalarining) yumshoqligini bildiradi.

Baʼzan Oʻz referentiga ega boʻlgan monograflar ham digraf tarkibida qoʻshimcha vazifani – signalizatorlik funksiyasini bajarishi mumkin. Masalan, *i*, *e*, *yu*, *ya* monograflari *tip*, *telegraf*, *syurpriz*, *sentyabr`* kabi ruscha leksik oʻzlashmalarda *ti*, *te*, *syu*, *tya* digraflari tarkibiga kiradi va Oʻz referentlarini (*i*,*e*,*u*,*a* fonemalarini) ifodalash bilan birga, oʻzidan oldin qoʻllangan *t* va *s* harflari orqali ifodalangan tovushlarning yumshoqligiga ham ishora qiladi (shuning uchun bu tipdagi grafemalar faqat strukturasi koʻra emas, balki funksiyasiga koʻra ham murakkab grafik belgilar sanaladi.)

Harflarning bosma turlariga xos shrift ranglari (*qora*, *yarim qora*, *och rang*), shakllar (masalan, kursiv) va usullar (masalan, harflarning razryadka bilan terilishi) ham grafikada signalizatorlar deb baholanishi mumkin, chunki ular bosma matnning ayrim elementlari yoki qismlarini alohida taʼkidlash funksiyasini bajaradi.

Oʻz xususiyatiga koʻra apostrof (tutuq belgisi) ham signalizatorlarga yaqin turadi, chunki unda «ishora qilish» funksiyasi ustundir. Bu belgi rus grafikasiga asoslangan Oʻzbek yozuvida 19Oʻ6 yilgacha qoʻllangan (*ma`no*, *ra`no*, *mO`jiza*, *e`lon* kabi). 19Oʻ6 yildan boshlab apostrofning ornida ayirish belgisi (´) ishlatimoqda, *ma`no*, *ra`no*, *mO`jiza*, *e`lon* kabi. hozirgi paytda bu belgi faqat *Janna d`Ark*, *d`Alamber*, *d`Artanyan* kabi frantsuzcha nomlarni Oʻzbek tilidagi matnda berish kerak boʻlgandagina ishlatiladi.

Amaldagi (kirillcha) Oʻzbek yozuvining grafik tavsifi boʻyicha xulosalar. yuqorida keltirilgan maʼlumotlardan shu narsa maʼlum boʻladiki, rus grafikasi asosidagi Oʻzbek yozuvi fonografik (harf-tovush) yozuv tipiga mansub boʻlsa-da, amalda u ideografik (semasiografik) yozuv elementlari bilan qorishgan holda qoʻllanib kelmoqda. Bu tabiiy bir holdir, chunki yozuvning funksional-uslubiy xususiyatlari, yozma matnning grammatik va kompozitsion qurilishi fonografik va semasiografik yozuv birliklaridan kompleks holda foydalanishni taqozo qiladi. bu hol yozuvning grafik «toʻqima»sida *fonografema*, *proso-demografema* va *logografema* kabi grafema tiplarining hamda *signalizatorlik* funksiyasida qoʻllanadigan qator maxsus belgilarning shakllanishiga sabab boʻlgan.

Rus grafikasi asosidagi Oʻzbek yozuvining oʻziga xos xusu-siyatlaridan yana biri shuki, unda *grafik polisemiya* va *grafik sinonimiya* hodisalariga keng oʻrin berilgan, bu sistemada grafemalarning sintetik va analitik tiplari ham mavjud. Bularning barchasi Oʻzbek yozuvi grafikasining nihoyatda murakkab sistema ekanligidan dalolat beradi. Uning shu qadar murakkab boʻlishiga olib kelgan omillar ichida bittasi - Oʻzbek alifbosi va grafikasiga rus alifbosi va yozuvining struktural-funksional xususiyatlarini maksimal singdirishga boʻlgan intilish alohida oʻrin tutadi, ayni shu intilish Oʻzbek yozuvining ortiq darajada ruschalashtirilishiga olib kelgan, Oʻzbek yozuvi grafemalariga bir yoʻla ikki til - Oʻzbek va rus tillari fonemalarini ifodalash funksiyasi yuklatilgan, rus grafikasining rus tili konsonantizmiga xos qattiqlik va yumshoqlik oppozitsiyasini ifodalashga moslashtirilgan xususiyatlari Oʻzbek yozuviga mexanik ravishda koʻchirilgan, natijada Oʻzbek yozuvida Oʻzbek tilining fonologik tabiatiga mos boʻlmagan grafik birliklar (*ti*,*te*,*tya*,*li*,*lyu*,*le* kabi murakkab funktsiyali grafemalar) yuzaga kelgan, *a* va *ya*, *u* va *yu*,*e* va *e*,*o* va *yo* kabi sinonimik qatorlar shakllangan. Oʻzbek yozuvining bunday baynalmilal

xarakteri O‘zbekistonda O‘zbek-rus ikki tilliligini (bilingvizmni) rivojlantirishga, shuningdek rus tilining millatlararo til sifatidagi pozitsiyasini mustahkamlashga xizmat qilganligi aniq, ammo uning O‘zbek yozuvi milliy jihatlarini ancha cheklab qo‘yganligi ham shubhasiz unda O‘zbek tilining ayrim milliy tovushlari, masalan, j,n, fonemalari uchun maxsus harf belgilanmagan, bu tovushlarni ifodalash funktsiyalari rus grafikasidagi j,ng,o grafemalarining O‘zlariga yuklab qo‘ya qolingan, oqibatda, O‘zbek tilidagi yozma matnlarda omograflarning –tok (uzum O‘simligi) va tok (elektr toki), tort (tortmoqning ikkinchi shaxs, buyruq maylidagi shakli) va tort (konditer mahsuloti ning bir turi) kabi bir xil yoziladigan, ammo har xil o‘qiladigan so‘zlar va so‘z formalarining yuzaga kelishiga yo‘l ochilgan, bu hol, O‘z navbatida, shu tipdagi so‘zlar tarkibida qo‘llangan o (o‘rta keng) va o (quyi keng) unlilarining differensial belgilarini yozuvda ilg‘ab olish imkoniyatlarini cheklab qo‘ygan. Bunday qiyinchiliklar *jurnal va juda, vijdon va majlis* so‘zlarining o‘qilishida ham uchraydi. j grafemasining polisemantik xarakteri qorishiq j va sirg‘aluvchi j undoshlarining differensial xususiyatlarini yozuvda farqlab bera olmaydi. O‘zbek grafikasidagi bunday cheklanishlar, ayniqsa, O‘zbek tilining boshqa millat vakillari tomonidan O‘rganilishiga salbiy ta‘sir qilmoqda, O‘zbek tilining fonetik-fonologik sistemalaridan etarli xabardor bo‘lmagan bunday kishilar *jurnal va juda* so‘zlarini, tort(1) va tort(2) tipidagi omograflarni ruscha ko‘nikmalar asosida o‘qishga majbur bo‘lmoqda.

O‘zbek yozuvining grafik tizimida sintetik va analitik grafemalarning borligi ham ko‘pchilik mutaxassislar tomonidan salbiy hodisa sifatida baholanib kelingan. Darhaqiqat, bu tipdagi grafemalarning mavjudligi so‘z va morfemalarning akustik va grafik obrazlarida asimmetriya hodisasini yuzaga keltirmoqda, *yoshlik* (6 ta fonema, O‘ ta grafema, O‘ ta harf), *ong* (2 ta fonema, 2 ta grafema, ammo q ta harf) kabi. Bunday asimmetriyaning mavjudligi so‘zning fonetik va morfemik tarkibini yozuvda to‘g‘ri ifodalashga, ayniqsa, harf bilan tovush o‘rtasidagi aloqani ilg‘ab olishga xalaqit bermoqda. Bularning barchasi turli munozarabahlarning yuzaga kelishiga, oxir oqibatda O‘zbek milliy yozuvining butunlay boshqa grafik sistemaga ko‘chirilishiga sabab bo‘lgan.

Yangi (lotincha) O‘zbek yozuvining grafik tizimi.

Yangi (lotincha) O‘zbek yozuvi ham fonografik xarakterdagi sistema bo‘lib, uning grafik tizimi, kirillcha O‘zbek yozuvida bo‘lganidek, harfiy va noharfiy belgilardan tarkib topgan.

1. Harfiy belgilarning optik-grafik tasviri kirillcha O‘zbek yozuvi grafemalari shaklidan jiddiy farq qiladi. Bu yozuvning fonografemalari uchun quyidagi alifbo inventar` vazifasini ota`ydi.

Bu alifbo O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1990- yil 6 may qarori bilan tasdiqlangan. Ana shu alifbo harflariga asoslangan fonografemalarning monograf (**t, l, i...**), poligraf (**sh, ch, ng, ts**) kabi tiplari mavjud. Mazmun planiga ko‘ra polisemantik grafemalar ko‘pchilikni tashkil qiladi, **v** grafemasi O‘zbek tilining lab-lab v va ruscha o‘zlashmalardagi lab-tish v fonemalarini, **j** grafemasi sirg‘aluvchi j va qorishiq j ni, **i** grafemasi O‘zbek tilining i (**bir** so‘zida), rus tilining i (**lirika** so‘zida) va O‘ (**richag** so‘zida) fonemalarini ifodalaydi.

Sintetik va sinonim grafemalar yangi (lotincha) O‘zbek yozuvining grafik tizimida yo‘q.

Yangi (lotincha) O‘zbek yozuvida O‘zbek tilining 6 ta unli fonemasi 6 ta grafema vositasida ifodalanadi, **i, e, a, u, o, o** kabi. Kirillcha O‘zbek yozuvida esa bu 6 unli uchun 10 ta grafema qo‘llanmoqda, **i, e, a, u, O‘, o, e, yo, yu, ya** kabi.

2. Noharfiy belgilarning aksariyati (signalizatorlardan boshqalari) kirillcha O‘zbek yozuvidagidan farq qilmaydi, tinish belgilari (prosodemografemalar), raqamlar (logografemalar) va defis (chiziqcha) har ikkala yozuv uchun umumiydir.

Signalizatorlik funktsiyasida tutuq belgisi (apostrof) qatnashadi, u kirillcha O‘zbek yozuvidagi ayirish (‘) belgisi ornida qo‘llanadi.

Yangi (lotincha) O‘zbek yozuvida signalizatorlik vazifasini bajaruvchi yumshatish (~~~~~) belgisi ham yo‘q.

Yuqoridagi ma‘lumotlardan shunday xulosa qilish mumkin

1. Yangi (lotincha) O'zbek yozuvida ham, kirillcha O'zbek yozuvida bo'lganidek, monograflar ko'pchilikni tashkil qiladi, ularning aksariyati yozma nuqt oqimida oddiy grafema sifatida qatnashib, harf va tovush aloqasida simmetriyani – «bir tovushga bir harf» munosabatini ta'minlaydi. qiyos qiling, *maktab* (fonemalar- 6 ta, grafemalar –6 ta, harflar –6 ta) – *maktab* (fonemalar 6 ta, grafemalar –6 ta, harflar –6 ta) kabi. Bu hol har ikkala tizim vositasida yozish va o'qish ko'nikmalarining shakllantirilishini osonlashtiradi, shunga ko'ra yozuv amaliyotining pedagogik aspektida ijobiy baholanishi mumkin.

2. sh, ch, ng, ts kabi digraflarning (analitik grafemalarning) mavjudligi yozma nutq oqimida fonetik-grafik asimmetriyaning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. qiyos qiling. *xushchaqchaq* (fonemalar- 9 ta, grafemalar – 9 ta, harflar- 12 ta), *shoshilinch* (fonemalar-h ta, grafema-h ta, harflar- 11 ta) kabi. Bunday asimmetriya yozish va o'qish ko'nikmalarining shakllantirilishini bir oz qiyinlashtiradi, shunga ko'ra yozuv amaliyotining pedagogik aspektida salbiy holat tarzida baholanishi mumkin.

3. Kirillcha O'zbek yozuvining grafik tizimida rus tili orqali o'zlashtirilgan so'zlar tarkibidagi qattiq va yumshoq undoshlarni farqlash sistemasi bor, bu sistema yozma nutq oqimida qattiq undoshni ifodalovchi harflardan so'ng a,o,u harflarining, yumshoq undoshlarni ifodalovchi harflardan so'ng esa i, e, yo, yu, ya harflarining va yumshatish (``) belgisining qo'llanishiga asoslanadi. Yangi (lotincha) O'zbek yozuvining grafik tizimida esa bunday sistema yo'q, bunga O'zbek tili konsonantizmida qattqlik-yumshoqlik oppozitsiyasining (zidlanishining) yo'qligi asos qilib olingan. qiyos qiling, *ukol va parol`* (kirillcha O'zbek yozuvida) – *ukol va parol* (lotincha O'zbek yozuvida), *plug va plyus* (kirillcha O'zbek yozuvida) – *plug va plus* (lotincha O'zbek yozuvida), *kislota va slyot* (kirillcha O'zbek yozuvida), *kislota va slot* (lotincha O'zbek yozuvida) kabi. Yangi (lotincha) O'zbek yozuvining bu xususiyati O'zbek yozuvining milliy pozitsiyalarini mustahkamlash omili sifatida xizmat qiladi, ammo ayrim ruscha-baynalmilal o'zlashmalarning fonetik-orfoepik xususiyatlarini yozuvda farqlash imkonini cheklab qo'yishi ham muqarrar. qiyos qiling, *motor va aktyor* (kirillcha O'zbek yozuvida) – *motor va aktor* (lotincha O'zbek yozuvida), *parad va naryad* (kirillcha O'zbek yozuvida)- *parad va narad* (lotincha O'zbek yozuvida), *futbol va byuro* (kirillcha O'zbek yozuvida)- *futbol va buro* (lotincha O'zbek yozuvida) kabi. Bu tipdagi so'zlarni ruscha me`yor asosida talaffuz qilish ko'pchilik O'zbeklarda nutqiy ko'nikma holiga kelib qolganligini hisobga olsak, uni yozuvda ham aks ettirish zarurati bordek tuyuladi. Adabiy til normalarining (me`yorlarining) tarixiy kategoriya ekanligi ham shundan dalolat beradi. Demak, yangi O'zbek yozuvida bu masalani O'ylab ko'rish kerak.

4. Yangi (lotincha) O'zbek yozuvida tutuq belgisi (ˆ) va o',g' kabi bosma harflarning mavjudligi so'zlarning yozuvdagi optik-grafik tasvirini bir qadar dag'allashtirayotganligi ham shubhasiz. qiyos qiling, *g'O'r* (kirillcha O'zbek yozuvida) – *g'o'r* (lotincha O'zbek yozuvida), *g'O'za* (kirillcha O'zbek yozuvida) – *g'o'za* (lotincha O'zbek yozuvida), *bo'g'ma* (kirillcha O'zbek yozuvida), *b'o'gma* (lotincha O'zbek yozuvida) kabi.

Bulardan shunday xulosa kelib chiqadi, yangi (lotincha) O'zbek yozuvining grafik tizimini shakllantirishda asosiy e'tibor uning milliylik pozitsiyalarini mustahkamlashga, yozuv texnikasidan, ayniqsa, komp'yuter apparatlaridan foydalanishni osonlashtirishga qaratilgan, ammo yozuvning pedagogik va estetik jihatlari o'ziga oid ayrim talablar bu jarayonda e'tibordan chetda qolgan.

Tekshirish savollari.

1. Amaldagi (kirillcha) O'zbek yozuvining fonografik xarakterini qanday tushunasiz?
2. harfiy va noharfiy belgilar tizimiga nimalar kiradi?
3. Grafema nima
4. Nima uchun grafemalar bilateral` hodisa sanaladi?
5. Grafemaning ifoda va mazmun planlarini (ifodalovchi va ifodalanuvchilarini) nimalar tashkil etadi?
6. Grafemaning qanday tiplari bor?

7. Fonografema, prosodemografemalar va logografemalar qanday farqlanadi?
8. Monograf, digraf va trigraflar nima?
9. Monosemantik va polisemantik grafemalar qanday farqlanadi?
10. Analitik, sintetik va sinonim grafemalarni qanday tushunasiz?
11. Orfografik belgilar va signalizatorlar nima? Ular yozuvda qanday vazifalarni bajaradi?
12. Yangi (lotincha) O'zbek yozuvining fonografik xususiyatini qanday tushunasiz?
13. Yangi (lotincha) O'zbek yozuvining alifbosi qachon qabul qilingan? Unda nechta harf bor?
14. Yangi (lotincha) O'zbek yozuvining qaysi jihatlari kirillcha O'zbek yozuviga o'xshaydi?
15. Yangi (lotincha) va amaldagi (kirillcha) O'zbek yozuvlarining grafik tizimlarida qanday tafovutlar bor?
16. Har ikkala yozuv tizimlarining optik-grafik, pedagogik va estetik imkoniyatlarini siz qanday baholaysiz?

Адабиётлар:

1. H. Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2005.
2. U. Tursunov va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 1992.
3. G. Abdurahmonov, S. Mamajonov. O'zbek tili va adabiyoti. Toshkent, 1995.
4. S. Otamirzaeva, M. Yusupova. O'zbek tili. Toshkent, 2004.
5. Sh. Ranmatullayev. Nozirgi adabiy O'zbek tili. Toshkent, 2007.
6. R. Sayfullaeva va b. Nozirgi O'zbek tili. Toshkent, 2009.

Ma'ruza № 9. Orfografiya

Reja:

1. Orfografiya yozuv tizimining ikkinchi komponenti sifatida.
2. Orfografiya prinsiplari.
 - a) foentik, fonematik
 - b) morfologik, grafik.
 - v) tarixiy-ananaviy, ramziy, semantik, uslubiy.

Tayanch tushunchalar.

Orfografiya- muayan til yozuv sistemasining to'g'ri yozish me'yorlarini belgilaydigan imlo qoidalari. Tilshunoslikning imlo qoidalari xususida bahs yurituvchi bo'limi ham orfografiya deyiladi.

Orfogramma- so'zning yoki so'z formasining imlo qoidasiga mos ravishda yozilgan shakli.

Orfografiya prinsiplari- imlo qoidalarining tuzilishiga asos bo'lgan tamoyillar, fonetik printsip, fone-matik printsip, morfologik printsip, grafik printsip, tarixiy-an'anaviy printsip, shakliy- an'anaviy yozuv prinsipi, semantik-uslubiy printsip kabi.

Orfografiya (grek. Orthos- «to'g'ri» grapho- «yozaman») yozuv sistemasining ikkinchi komponenti bo'lib, u to'g'ri yozish me'yorlarini belgilaydigan qoidalar tizimidan tarkib topadi. Orfografiya grafikadan quyidagi belgilari bilan farqlanadi, grafika qoidalari grafemalarning mazmun planini kodlashtirishga, orfografiya qoidalari esa ma'lum printsiplar asosida orfogrammarni tanlashga asoslanadi. Chunonchi, *odam* so'zida «d» ning yozilishi «d» grafemasining grafikada kodlashtirilgan fonemasiga mos, shu sababli bu so'zning yozilishi grafik printsipga tayanadi. *Savod* so'zida esa boshqacharoq holatga duch kelinadi, so'z oxiridagi «d» jarangsiz «t»ga o'tadi (*savot* tarzida talaffuz qilinadi), demak, uni ikki xil yozish mumkin, *savod* (fonematik printsipl asosida) – *savot* (fonetik printsipl asosida). Bu ikki holatdan birini imlo uchun me'yor (orfogramma) qilib tanlash orfografiya zimmasiga tushadi. Hozirgi O'zbek orfografiyasida *savod* deb yozish qoidalashtirilgan. Bundan tashqari, orfografiyada qo'shma so'z komponentlarining qo'shib yoki ajratib yozilishini, so'z qismlarining satrdan satrga ko'chirilishini, bosh va kichik harflarning qo'llanishini belgilab beradigan qoidalar ham borki, ular yozuvning grafikaga aloqador bo'lmagan jihatlarini tartibga solish va boshqarish imkonini beradi.

Orfografiya printsiplari – orfografiya qoidalarning tuzilishiga asos bo'lgan tamoyillar. Ularning quyidagi turlari bor,

1. *Fonetik printsipli*. Bu printsipl asosida tuzilgan imlo qoidalari so'z yoki so'z shakllarining talaffuzi va yozilishini (imlosini) bir-biriga yaqinlashtiradi. Masalan, tojik tilidagi *tanur* so'zining O'zbek tilida *tandir* deb, ruscha *hetka* so'zining esa *cho'tka* deb yozilishi shu so'zlarning O'zbek tilidagi talaffuz me'yorlariga (fonetik printsipga) asoslanadi. Shuningdek, tog'qga, bog'qga, ekqgan, ekqguncha kabi so'z shakllari ham amaldagi (kirillcha) O'zbek yozuvi imlo qoidalarga ko'ra *toqqa, boqqa, ekkani, ekkuncha* deb (talaffuziga mos tarzda) yoziladi.

Quyidagi holatlarda ham fonetik printsiplga amal qilinadi,

a) ayrim otlarga egalik affiksi qo'shilganda, *burun>burni, ko'ngil>ko'nglim, og'iz>og'zing, O'g'il>O'g'lim* kabi.

b) ayrim sifatlardan fe'l yasalganda, *ulug'>ulg'aymoq, sariq>sarg'aymoq* kabi.

v) *qotmoq, achimoq, isimoq* fe'llaridan sifatl yasalganda, *qot(moq)>qattiq, achi(moq)>achchiq, isi(moq)>issiq* kabi.

g) *son, ot, yosh, ong* so'zlaridan fe'l yasalganda, *son>sana, ot>atamoq, yosh>yashamoq, ong>anglamoq* kabi.

d) *ikki, etti* sonlariga «-ov» affiksi qo'shilganda, *ikki>ikkov, etti>ettov* kabi.

e) «-a» yoki «-ya» bilan tugagan fe'llarga «-v» yoki «-q» qo'shib otl yasalganda, *tanla>tanlov, sana>sanov, so'ra>so'roq, bo'ya>bo'yoq, sayla>saylov* kabi.

Orfografiyaning fonetik printsipl yozuv bilan talaffuzni bir-biriga yaqinlashtiradi va imlo qoidalarning o'zlashtirilishini ham osonlashtiradi.

2. *Fonematik printsipli*. Bu printsipl asosida tuzilgan imlo qoidalarga ko'ra harflar (yoki grafemalar) so'z tarkibidagi fonemalarga moslab tanlanadi. Chunonchi, *kitob, omad* so'zlarining oxiridagi «b» va «d» fonemalari jarangsiz «p» (*kitop*) va jarangsiz «t» (*omat*) tarzida talaffuz qilinsa-da, fonemaning asosiy o'ttenkasiga mos ravishda «b» (*kitob*) va «d» (*omad*) harflari bilan yoziladi.

3. *Morfologik printsipl*. Bu printsipl asosida tuzilgan imlo qoidalari so'zning ma'noli qismlarini (o'zak va affiksial morfemalarni) ular qanday talaffuz qilinishidan qat'i nazar, asliga mos ravishda yozishni talab qiladi. Chunonchi, «g» bilan boshlangan «-ga», «-gan», «-gani», «-guncha» qo'shimchalari «sh», «t», «p», «s» kabi jarangsiz undoshlar bilan tugagan o'zaklarga qo'shilganda «-ka», «-kan», «-kani», «-kuncha» shakllarida talaffuz qilinsa-da, morfemalarning asl shakllariga mos ravishda «-ga», «-gan», «-gani», «-guncha» yoziladi. qiyos qiling, *ishga* (yozuvda) – *ishka* (talaffuzda), *ketgan* (yozuvda) – *ketkan* (talaffuzda), *ketguncha* (yozuvda) – *ketkuncha* (talaffuzda), *topgan* (yozuvda) – *topkan* (talaffuzda), *misga* (yozuvda) – *miska* (talaffuzda) kabi.

Eslatma, «q», «k», «g», «gʻ» bilan tugagan soʻzlarga «g» bilan boshlangan affikslarning qoʻshilishida bu qoidaga amal qilinmaydi, ular kirillcha Oʻzbek yozuvida talaffuziga koʻra (fonetik printsip asosida) yoziladi. qiyos qiling, *oqqan*(asl shakli)-*oqqan* (talaffuzda)-*oqqan* (ad.-orf.yozuvda), *ekqan* (asl shakli)-*ekkan* (talaffuzda)-*ekkan* (ad.-orf.yozuvda), *tugʻqan* (asl shakli)-*tuqqan*(talaffuzda)-*tuqqan* (ad.-orf.yozuvda), *sogʻqan* (asl shakli)-*soqqan* (talaffuzda)-*soqqan*(ad.-orf.yozuvda) kabi.

4.*Grafik printsip*. Bu printsip, aslida, ofografiya qoidalarini emas, grafika qoidalarini belgilaydi-grafe-malarning grafikada kodlashtirilgan fonemalarini ifodalashga asoslanadi. Chunonchi, sirgʻaluvchi «j» bilan qorishiq «j» ning yozuvda bitta J grafemasi orqali ifodalanishi, «n» fonemasining esa ng digrafi bilan ifodalanishi grafikada kodlashtirilgan. YOzuvda bu me`yorga amal qilinadi, xolos, *jemper* (sirgʻaluvchi «j»), *jang* (qorishiq «j» va sayoz til orqa «n») kabi.

5. *Tarixiy-an`anaviy printsip*. Bu printsipga asoslangan imlo qoidalari soʻzlarning yoki soʻz shakllarining qadimdan odat boʻlib qolgan formada yozilishini hozirgi imlo uchun me`yor tarzida belgilaydi. Chunonchi, *hurriyat* soʻzi tarkibida ikkita «r»ning mavjudligi hozirgi Oʻzbek tili uchun me`yor sanaladi, ammo shu soʻz ishtirokida yasalgan *jumhuriyat* soʻzida esa bir «r» yoziladi, chunki bu soʻzni bir «r» bilan yozish qadimdan odat boʻlib qolgan.

Tarixiy-an`anaviy printsip soʻzning yoki soʻz shakllarining haqiqiy tarkibi (fonema yoki morfemalari) etarli aniqlanmagan holatlarga nisbatan ham qoʻllanadi. Masalan, *taqozo* soʻzining oxirgi boʻgʻinidagi unli ba`zan «o», ba`zan «a» holida (taqozo-taqoza kabi) talaffuz qilinadi, shulardan qaysi biri toʻgʻri ekanligi hozircha aniq emas. Biroq, shu narsa ma`lumki, yozuvda *taqozo* shakli aktivroq qoʻllanib kelgan, bu omil hozirgi Oʻzbek yozuvi imlosiga ham asos boʻlgan. hozirgi Oʻzbek imlosida «*ulush, buyuk, buyum, yulduz* kabi hamda *yutuq, uchqun, turgʻun, butun, yumuq, tuzum, uyum, turmush, tugun, turkum, gumbur-gumbur, gʻovur-gʻuvur* kabi birinchi boʻgʻinida u(yu) kelgan soʻzlarning ikkinchi boʻgʻinida, aytilishiga muvofiq, u(yu) yoziladi», - degan qoida bor. (3. «Oʻzbek orfografiyasining asosiy qoidalari», 2-paragrafning 3-bandi.) Shu qoidaga amal qilinsa, quyidagi soʻzlarning ikkinchi boʻgʻinida «u» yozilishi kerak, *muqum, murud, munus, muhut* kabi. Ammo bu soʻzlar barcha imlo lugʻatlarida *muqim, murid, munis* tarzida (ikkinchi boʻgʻinida «i» bilan) berilgan, demak, ularning imlosiga ham tarixiy-an`anaviy printsip asos qilib olingan.

Tarixiy-an`anaviy printsipga amal qilish holatlari hozirgi paytda yaratilayotgan ayrim badiiy asarlar tilida ham uchrab turadi, klassik adabiyot tiliga taqlid tarzida soʻzlarning eski Oʻzbek tiliga xos shakllari ishlatiladi. Masalan,

Gul fasli sanam

Sayr ila gulshanda boʻlibdur.

gʻuncha koʻz ochib

Gul yuzida xanda boʻlibdur.

Gullar ichida

Shohi oʻzim der edi lola,

Magʻrurligidan

Ul oʻzi sharmanda boʻlibdur (E.V.)

(Eski oʻzbek tiliga xos birliklar – **ila, ul, «-dur»**.)

6.*Differentsiatsiya printsipi (simvolik printsip)*. Bu printsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga koʻra, shakli bir xil boʻlgan soʻzlar (omonimlar) yozuvda signalizatorlar (ishora belgilari) vositasida farqlanadi, *atlas* (mato) – *atlas* (geografik atlas), *yangi* (sifat) – *yangi* (ravish), *tana* (gavda) – *ta`na* (minnat), *mil* (soat mili) – *mil`* (Oʻlchov birligi) kabi. Keltirilgan soʻzlarda urgʻu belgisi (), ayirish () va yumshatish () belgilari orfografiyaning differentsiatsiya printsipi talabiga koʻra qoʻllangan.

7.*Shakliy-an`anaviy yozuv*. Bu printsip soʻz boshida yoki oxirida ikki undosh qatorlashib kelgan leksik birliklarning imlosini qoidalashtirishga asos boʻladi. Ma`lumki, oʻtmishda turkiy tillarda soʻz boshida ikki undosh qatorlashib kelmagan. Shuning uchun boshqa tillardan

o'zlashtirilgan ayrim so'zlarning boshida ikki undoshning yonma-yon qo'llanishi uchrasa, ulardan oldin yoki shu ikki undosh orasida bir unlini orttirish odati bo'lgan. Bu odat hozirgi jonli so'zlashuvda ham uchrab turadi, *shkaf>ishkop, staj>istaj, drap>dirap, plan>pilon* kabi. Ba'zan so'z oxirida ham ikki undosh orasida bir unli orttiriladi yoki undoshlardan biri (so'nggisi) tushirib qoldiriladi, *sabr>sabir, nasr>nasir, nashr>nashir, go'sht>go'sh, g'isht>g'ish* kabi. Shakliy-an'anaviy yozuv printsiptiga ko'ra bunday paytlarda so'zlar talaffuzi asosida emas, O'zlarining asl shaklini saqlagan holda yoziladi, *shkaf, staj, drap, plan, sabr, nasr, nashr, g'isht, go'sht* kabi.

h. *Semantik-uslubiy printsipti*, a) semantik printsipti turdosh va atoqli otlarning imlosini qoidalashtiradi, turdosh otlar kichik harf bilan, atoqli otlar bosh harf bilan boshlanadi. Masalan, *lola, po'lat* (turdosh otlar) – *Lola, Po'lat* (atoqli otlar) kabi. b) uslubiy printsipti asosida tuzilgan qoidalar alohida hurmat-ehtirom kabi uslubiy semalarni ifodalash maqsadida *Vatan Ona, Siz, o'zingiz* kabi so'zlarning ayrim kontekstda bosh harf bilan boshlanishini belgilab beradi.

Amaldagi (kirillcha) o'zbek yozuvi imlo qoidalarining shakllantirilishida fonetik, fonematik va morfologik printsiplarga ko'proq amal qilingan.

Tekshirish savollari.

1. *Orfografiya nima? U grafikadan qanday farqlanadi?*
2. *Orfografiya qoidalarining tuzilishi qanday printsiplarga asoslanadi?*
3. *Fonetik printsipti.*
4. *Fonematik printsipti.*
5. *Morfologik printsipti.*
6. *Grafik printsipti.*
7. *Tarixiy-an'anaviy printsipti*
8. *Differentsiatsiya printsipti (simvolik printsipti).*
9. *Semantik-uslubiy printsipti*

Адабиётлар:

1. H.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2005.
2. U.Tursunov va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent. 1992.
3. G.Abdurahmonov, S.Mamajonov. O'zbek tili va adabiyoti. Toshkent,1995.
4. S.Otamirzaeva, M.Yusupova. O'zbek tili. Toshkent, 2004.
5. Sh.Ranmatullayev. Nozirgi adabiy O'zbek tili. Toshkent, 2007.
6. R.Sayfullaeva va b.Nozirgi O'zbek tili. Toshkent, 2009

Ma'ruza №10. Imlo qoidalari

Reja:

1. Kirilcha O'zbek yozuvining imlo qoidalari.
2. Lotincha O'zbek yozuvining imlo qoidalari

Tayanch tushunchalar

Chig'atoy gurungi – 1918-yilda Toshkentda tashkil topgan ma'rifatchilar jamiyati. U O'zbek tili va uning imlosi masalalari bilan shug'ullangan.

Yangi turk alifbosi Markaziy qo‘mitasi - sobiq ittifoqda turkiy xalqlarning alifbolarini uyg‘unlashtirish masalalari bilan shug‘ullangan komitet. U 1926-1938-yillar orasida faoliyat ko‘rsatgan.

O‘zbekiston Yangi alifbe Markaziy qo‘mitasi – 1926-yilning 10-iyunida O‘zbekiston Ijtimoiy Sho‘rolar Jumhuriyati Kengashining 1-chaqiriq 4-sessiyasi qarori bilan tashkil etilgan komitet. U yangi (lotincha) O‘zbek alifbosiga o‘tishni planli ravishda amalga oshirish vazifasini bajargan.

Alifbe, alifbo – muayyan yozuv tizimi harflarining ma`lum tartibda joylashtirilgan majmui. Alifbe atamasi hozir «harflar majmui» ma`nosida emas, «boshlang‘ich savod kitobi» ma`nosida ko‘proq ishlatiladi.

Orfografiya – muayyan yozuv tizimining imlo qoidalari.

Kirillcha O‘zbek yozuvining imlo qoidalari dastlab 1940-yilning 4 iyulida yangi alifbe hukumat komissiyasi tomonidan tasdiqlangan va shu yilning o‘zida «Birlashgan O‘zbek alfaviti va orfografiyasi» nomli to‘plamda e`lon qilingan. Keyinchalik bu qoidalar yana bir necha marta qayta ishlandi, shular asosida 1952,1953,1955 yillarda «O‘zbek orfogra-fiya-sining asosiy qoidalari» loyiha tarzida besh marta qayta nashr qilindi, nihoyat, uning 5-nashri 1956-yilning 4-aprelida O‘zbekiston Oliy Soveti Prezidiumi tomonidan tasdiqlandi. Hozirgi (kirillcha) O‘zbek yozuvining imlosi ana shu «... qoidalar»ga asoslangan. U quyidagi 5 bo‘limni O‘z ichiga oladi,

1. Ayrim harflar imlosi (1-30-§ qoidalari)
2. o‘zak-negiz va qo‘shimchalar imlosi (31-55-§ qoidalari).
3. qo‘shma so‘z va so‘z birikmalari imlosi (56-58-§ qoidalari).
4. Bo‘g‘in ko‘chirilishi (59-62-§ qoidalari)
5. Bosh harflarning yozilishi (63-72-§ qoidalari).

Yangi (lotincha) O‘zbek yozuvining imlo qoidalari 1995 yilning 24 avgustida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qq9-sonli qarori bilan tasdiqlangan va shu yilning o‘zida «O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari» nomi bilan kitobcha shaklida nashr qilingan. U quyidagi 7 bo‘limni O‘z ichiga oladi,

1. harflar imlosi,
Unlilar imlosi (1-7-qoidalar)
Undoshlar imlosi (8-32-qoidalar)
2. Asos va qo‘shimchalar imlosi (33-37-qoidalar).
3. Qo‘shib yozish (38-50-qoidalar).
4. Chiziqcha bilan yozish (51-56-qoidalar)
5. Ajratib yozish (57-65-qoidalar)
- 6 Bosh harflar imlosi (66-74-qoidalar).
7. Ko‘chirish qoidalari (75-82-qoidalar).

Amaldagi (kirillcha) va yangi (lotincha) O‘zbek yozuvlarining imlo qoidalari-dagi tafovutlar

Amaldagi «...qoidalarning» ayrim paragraflari yangi «...qoidalar»ga kiritilmagan. Masalan, 2-paragraf (3-moddasi). 6-paragraf (2 va q-moddalari). 8-paragraf (1-moddasi). 9-paragraf («yo» harfi), 10 paragraf («yu» harfi), 11-paragraf («ya»harfi), 12-paragraf (2-moddasi), 13-paragraf (v>b kabi holatlar), 21-paragraf, 22-paragraf (2-moddasi), 26-paragraf (1-moddasi), 27-paragraf, 28-paragraf, 31-paragraf, 40-paragraf, 41-paragraf,48-paragraf, 49-paragraf, 50-paragraf (2-moddasidagi «u(yu)» ga aloqador qism), 52-paragraf, 5h-paragraf, 14-paragraf va boshqalar. Yuqorida berilgan qoidalarning yangi qoidalar to‘plamiga kiritilmaganligi bir qator omillarga asoslanadi, «e» harfining yangi yozuvda faqat «e» unlisini ifodalashi («y»qe»ni emas), yo,yu,ya harflarining yangi alifboda yo‘qligi, ayrim qoidalarning o‘zini oqlamaganligi kabi sabablar shular jumlasidandir. Faktlar tahliliga murojaat etaylik,

1. 1956 yil «...qoidalari»ning 2- paragrafida «u» harfining yozilishiga oid q ta qoida berilgan bo‘lib, shulardan bittasi (2-qoida) *qovun, sovun, tarvuz, tasavvur, quvur* kabi so‘zlar

imlosiga taalluqlidir. Bu qoidaga ko'ra so'zlarning oldingi bo'g'inlarida o,a,u unlilaridan biri bo'lsa va shu unlidan keyingi yopiq bo'g'in boshida v undoshi kelsa, «v»dan so'ng «u» yoziladi. Yangi (lotincha) O'zbek yozuvi imlosida bu qoida faqat «o» unlisidan keyingi yopiq bo'g'inga (*qovun,sovun,tovush* so'zlaridagi «v»dan so'ng «u» yozilishiga) nisbatan saqlangan, oldingi bo'g'inda «a» (masalan,*tarvuz* so'zida) yoki «u» (masalan quvur so'zida) bo'lgan holatlar yangi «qoidalar»dan tushirib qoldirilgan.

1956 yil «...qoidalari»ning 31-§ da *osh-osh, bosh-boshla, sog'-sog'ay, yosh-yoshla* kabi so'zlarda talaffuziga ko'ra o yoki yo yozilishi, ammo *son, ong, yosh, ot* kabi bir bo'g'inli ba'zi so'zlarda yasovchi qo'shimchalar qo'shilganda, «o» tovushi «a» ga, «yo» tovushi «ya» ga aylanishi aytilgan, *son>sanamoq, sanoq. ong>angla, anglatmoq, anglashiladigan. yosh>yasha, yashamoq, yashasin. ot>ata, atamoq, ataladi* kabi. 1990' yil imlo to'plamida bu qoida berilmagan.

1956 yil «...qoidalari»ning 40-§da «*isimoq, achimoq, qotmoq* kabi fe'llardan sifat yasalganda, ba'zan o'zakdagi s,ch va t undoshi takrorlanadi va shunga muvofiq yoziladi», - deyilgan, *isimoq-issiq, achimoq-achchiq, qotmoq-qattiq* kabi. Shuningdek, *fan* so'ziga *-iy* qo'shib yasalgan sifat ham ikki *n* bilan yozilishi aytilgan, *fanniy* kabi. 1995 yil to'plamida bu qoida yo'q.

1956 yil to'plamida bor bo'lgan quyidagi qoidalar ham 1995 yil to'plamida yo'q, «*yoz, kel, ter, kuzat, keltir* kabi undosh bilan tugagan fe'l o'zak-negizlariga –uvqchi, -uvqchilik, -uvqchan qo'shimchalari qo'shib, yangi so'z yasalganda, bu qo'shimchalar *-uv-chi, -uvchilik, -uvchan* shaklida *v* bilan yoziladi, *yoz-yozuvchi, yozuvchilik, kel-keluvchi, ter-teruvchi, kuzat-kuzatuvchilik, keltir-keltiruvchi, kul-kuluvchi, kuzatuvchan* kabi» (41-§.).

«Sifat va otlarni bir-biridan farq qilish uchun ishlatiladigan *-li* va *-lik* qo'shimchalari quyidagi o'rinlarda yoziladi...» (48-§).

«Familiyani bildiruvchi qo'shimchalar undosh bilan tugagan kishi otlarga –ov, -ova shaklida, *Sodiqov, Sodiqova...* kabi. unli bilan tugagan otlarga esa *-ev, -eva* shaklida, Xayrullayev, Xayrullayeva... kabi qo'shib yoziladi» (49-§).

66-§ ayni paytda bir qator qoidalar yangi to'plamda yangicha talqinda, ba'zan jiddiy o'zgarishlar bilan berilganligini ham ko'ramiz. Chunonchi,

1. Rus grafikasi asosidagi O'zbek orfografiyasida «-uq»(-iq) qo'shimchasining imlosi qoidalashtirilmagan, lotin grafikasi asosidagi yangi O'zbek yozuvi orfografiyasida esa bu qo'shimchaning imlosiga oid maxsus eslatma bor, unda shunday deyiladi, «Undosh bilan tugab, tarkibida u unlisi bor fe'lga -uq qo'shiladi, *uz-uzuq, yut-yutuq* kabi. Lekin uyushiq, burushiq, uchiriq (shuningdek, *bulduriq*) kabi so'zlarning uchinchi bo'g'inida «i» aytiladi va shunday yoziladi. (3., 33- qoidaning eslatma qismi).

2. Ma'lumki, otlarga egalik qo'shimchalarining qo'shilishida har xil holatlar uchraydi. Masalan, *bobo* va *avzo* so'zlariga egalik qo'shimchasi ikki xil tarzda – *bobo* so'ziga «-m» va «-ng» shakllarida (*bobom, bobong* kabi), *avzo* so'ziga esa «yqim», «yqing» shakllarida («o»dan so'ng bir «y» orttirilib) qo'shiladi, *avzoqyqim, avzoqyqing* kabi. Bunday holatni «u» bilan tugagan ayrim so'zlarda ham uchramiz, *uyquqm, uyquqng*, ammo *mavzuqyqim, mavzuqyqing* kabi. Rus grafikasi asosidagi O'zbek yozuvining imlosida bunday holatlarni me'yorlashtiruvchi qoidalar yo'q. Bu hol ayrim grammatik formalarning yozuv amaliyotida turlicha ifodalanishiga (*orzum va orzuyim, inshong va inshoying* shakllarida yozilishiga) sabab bo'layotir. Lotin grafikasi asosidagi yangi O'zbek yozuvining imlo tizimida esa yuqoridagi kabi holatlar hisobga olingan. Unda, xususan, shunday qoida berilgan, «o,o',u,e»unlilari bilan tugaydigan so'zlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi,

a) ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchalari –m, ng, -si. -miz, -ngiz (yoki-lari) shaklida tovush ortirmay qo'shiladi, **bobom, bobong, bobosi. bobomiz, bobongiz, bobosi** (yoki bobolari). **orzum, orzung, orzusi. orzumiz orzungiz, orzusi**, kabi.

b) **parvo, obro', mavqe, mavzu, avzo**, so'zlariga I, II shaxs egalik qo'shimchalari qo'shilganda bir «u» tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi, **parvoyim, parvoying. parvoyimiz, parvoyingiz. obro'yim, obro'ying. obro'yimiz, obro'yingiz** kabi. III shaxs egalik

qo‘shimchasi **parvo, avzo, obro`**, mavqe so‘zlariga –yi shaklida, xudo, mavzu so‘zlariga esa «-si» shaklida qo‘shiladi, avzoyi, mavzusi kabi (dohiy kabi «u» undoshi bilan tugagan so‘zga ham III shaxsda «-si» qo‘shiladi, dohiysi kabi). (qarang, qo‘-qoidaning q-bandi).

3. Rus grafikasi asosidagi O‘zbek yozuvi imlosiga ko‘ra *shovul, ovul, quvur* so‘zlarida «v»dan so‘ng «u», *shovillamoq, lovillamoq, guvillamoq* kabi so‘zlarda (taqlidiy so‘zlardan yasalgan fe‘llarda) esa «v»dan so‘ng «i» yoziladi. (3., 2 va 50-paragraf qoidalari). Lotin grafikasi asosidagi yangi O‘zbek yozuvida yuqoridagi ot va fe‘llar uchun bitta umumiy qoida berilgan, bu qoidagi ko‘ra taqlidiy so‘zlardan yasalgan fe‘llarda ham «v»dan so‘ng «i» emas, «u» yoziladi, **shovullamoq, lovullamoq, gurullamoq** kabi. (qarang, 37-qoidaning 1-bandi).

4. Rus grafikasi asosidagi O‘zbek yozuvi imlosida («...qoida»ning 42-paragrafida) fe‘llarning orttirma daraja yasovchi «-dir» qo‘shimchasi jarangli undosh bilan tugagan ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarga «-tir» shaklida qo‘shilishi aytilgan, aslida esa jarangli «z»dan so‘ng «-tir» emas, «-dir» qo‘shiladi. qiyos qiling, *cho‘miltirmoq, sevintirmoq, ammo tomizdirmoq, oqizdirmoq* kabi. Lotin grafikasi asosidagi yangi O‘zbek yozuvi imlosida bu kamchilikka barham berilgan. Unda shunday qoida bor, «nisbat shaklini yasovchi –dir qo‘shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir bo‘g‘inli so‘zlarga (*kel* so‘zidan boshqa), shuningdek z undoshi bilan tugagan orttirma nisbat yasovchidan keyin qo‘shiladi, **quvdir, egdir, kuldir, yondir. o‘tkazdir, tomizdir** kabi». (qarang, 37-qoidaning 2-bandi).

5. Rus grafikasi asosidagi O‘zbek yozuvi imlosida («qoidalar»ning 34-paragrafida) «g» yoki «g» bilan tugagan so‘zlarga «g» bilan boshlangan qo‘shimchalar qo‘shilganda, so‘z oxiri va qo‘shimcha boshidagi undoshlar, aytilishiga mos holda yozilishi qoidalashtirilgan, *bog‘-boqqa, tog‘-toqqa, barg-barkka, teg-tekkkan* kabi. Lotin grafikasiga asoslangan yangi O‘zbek yozuvi imlosiga ko‘ra esa bunday so‘zlar talaffuziga (fonetik printsipga) ko‘ra emas, morfemalarning asl holiga mos ravishda (morfologik printsip asosida) yoziladi, **bog`ga, tog`ga, sog`ga, og`gan, sig`guncha, bargga, teggan** kabi (qarang, 37- qoidaning «d» bandi).

6. 1956-yil «qoidalari»ning 43-paragrafida ko‘ra «-gin», «-gir», «-giz», «-gaz» qo‘shimchalari jarangsiz undosh bilan tugagan so‘zlarga qo‘shilganda aytilishiga muvofiq «-kin», «-qin», «-kir», «-qir», «-kiz», «-qiz», «-kaz», «-qaz» shakllarida yoziladi, *tortkin, topkin, tushkin, tortqiz, o‘tkaz, o‘tkir, chopqir* kabi. Lotin grafikasi asosidagi yangi O‘zbek yozuvi imlosiga ko‘ra «-gin» qo‘shimchasi «-k» yoki «-q» bilan tugagan so‘zlardan boshqa so‘zlarga qo‘shilganda, so‘z qanday tovush bilan tugashidan va qo‘shimchalarning bosh tovushi k yoki g aytilishidan qat`i nazar, «g» bilan yozilishi aytilgan. qiyos qiling, *tortkin* (1956 yil qoidasiga ko‘ra), *tortgin* (1995 yil qoidasiga ko‘ra), *topkin* (1956 yil qoidasiga ko‘ra), *topgin* (1995 yil qoidasiga ko‘ra). Biroq,

«-gir», «-giz», «-gaz» qo‘shimchalari bu qoida doirasiga kiritilmagan.

7. Rus grafikasi asosidagi O‘zbek yozuvinin «...asosiy qoidalari»da ikki otdan tuzilgan qo‘shma sifatlarning ajratib yozilishi aytilgan, *dutor bo‘yin* (otqotqo‘shma sifat), *havo rang* (otqotqo‘shma sifat), *bodom qovoq* (ot+ot+qo‘shma sifat), *qo‘y ko‘z* (ot+ot+qo‘shma sifat), *g‘o‘za po‘choq* (ot+ot+ qo‘shma sifat) kabi (58-paragraf, q-qoida). qo‘shma sifatlarning imlosiga oid bu qoida amalda o‘zini oqlagani yo‘q, *orombaxsh, bug‘doyrang, ilhombaxsh* so‘zlari “ot+ot+qo‘shma sifat «qolipida tuzilgan bo‘lishiga qaramay, deyarli barcha imlo lug‘atlarida qo‘shib yozilgan, *devsifat, odamsifat* so‘zlari esa (ular ham) otqotqo‘shma sifat» qolipida shakllangan lug‘atlarda har xil berilmoqda. Lotin grafikasi asosidagi yangi o‘zbek yozuvi «qoidalari»da bu tipdagi qo‘shma sifatlarning imlosi bir qadar tartibga solingan, «qoidalar»ning 38-bandida, **xona, noma, baxsh, rang, mijoz, sifat** kabi so‘zlar yordamida yasalgan qo‘shma ot va qo‘shma sifatlarning qo‘shib yozilishi qayd etilgan, **qabulxona, tabriknoma, orombaxsh, kamquvvat, bug`doyrang, sovuqmijoz, devsifat, suvtalab** kabi. (qarang, qh-qoida). Shu qoida talablaridan kelib chiqqan holda, *havo rang, jigarrang, bodom qovoq, qo‘y ko‘z* kabi qo‘shma sifatlarning komponentlari ham lotincha o‘zbek yozuvida qo‘shib yozilishi kerak, **havorang, bodomqovoq, qo`yko`z, jigarrang** kabi.

8. Rus grafikasi asosidagi O‘zbek yozuvi imlo qoidalariga ko‘ra *ming boshi, O‘n boshi, so‘z boshi* kabilar «birikmalik xususiyatini saqlagan so‘zlar (?)» sifatida ajratib yoziladi (qarang,

58-paragraf, 12-qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi O'zbek yozuvi imlosiga ko'ra esa «qaratuvchili birikmaning bir so'zga aylanishi bilan yuzaga kelgan qo'shma otlar qo'shib yoziladi, **mingboshi, so'zboshi, olmaqoqi**»(qarang, 46-qoida).

9. 1956-yil «qoidalari»da ikkinchi komponenti «yo»lashgan tovush bilan boshlangan *sheryurak, muz yorar, ish yoqmas, qo'l yozma* tipidagi so'zlarning ajratib yozilishi aytilgan (qarang, 58-paragraf, 14-qoida). Lotin grafikasidagi yangi yozuvda bunday so'zlar qo'shib yoziladi, **sheryurak, muzyorar, ishyoqmas** kabi (qarang, 39-qoida).

10. Rus grafikasi asosidagi O'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *eru osmon, oru nomus, tunu kun, kechayu kunduz, yoshu qari, qo'yu qo'zi* kabi juft so'zlarda defis (chiziqcha) qo'yilmaydi (O'4-paragraf, eslatma). Lotin grafikasi asosidagi O'zbek yozuvi imlosiga ko'ra ham bunday so'zlar ajratib yoziladi, ammo ularning qismlari orasida -u(-yu) bog'lovchisi kelsa, shu elementlardan oldin chiziqcha qo'yiladi, dost-u dushman, kecha-yu kunduz kabi (O'1-qoidadagi eslatmaning 2-bandi).

11. Rus grafikasi asosidagi O'zbek yozuvi imlosiga ko'ra yil va oylarni (chislolarni) ko'rsatuvchi arabcha raqamdan so'ng chiziqcha (defis) yozilmaydi, *1956- yil 22- sentyabr`* kabi (47-paragraf qoidasi). Lotin grafikasi asosidagi yangi O'zbek yozuvi imlosiga ko'ra bunday o'rinlarda chiziqcha qo'yiladi, 1991-yilning 1-sentabri, 60-yillar kabi (56-qoida).

12. Rus grafikasi asosidagi O'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *alla, qay* elementlari so'zga qo'shib yoziladi, *allakim, allaqanday, qaybir, qayvaqt* kabi (58-qoida, 1q-bandi). Lotin grafikasi asosidagi yangi O'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *qay* so'zi o'zidan keyingi yoki oldingi so'zdan ajratib yoziladi, qay kuni. Agar qay so'zi *yoq, yer* so'zlari bilan ishlatilganda, bir «u» tovushi tushsa, bu so'zlar qo'shib yoziladi, qayoqqa, qayerga kabi(60-qoida).

Izoh, lotin grafikasi asosidagi yangi O'zbek imlosida *alla* (alla) komponentli so'zlarga qoida berilmagan, ularga munosabat ham bildirilmagan.

13. Rus grafikasi asosidagi O'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *bir oz* ravishi komponentlari ajratib yoziladi. Lotin grafikasi asosidagi yangi O'zbek yozuvi imlosiga ko'ra biroz so'zining komponentlari qo'shib yoziladi (60-qoida).

14. Rus grafikasi asosidagi O'zbek yozuvi imlosida *ko'pdan-ko'p* tipidagi birliklar juft so'zlar doirasida qaralgan, shu bois ularning komponentlari orasida chiziqchani (defisning) yozilishi qoidalashtirilgan (57-paragraf, 1-qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi O'zbek yozuvi imlosiga ko'ra birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qismi jO'nalish kelishigida bo'lgan birikmalarning komponentlari, shuningdek, belgining ortiq darajasini bildiruvchi **kopdan kop, tekidan tekin, yangidan yangi, ochiqdan ochiq, qizigandan qizigan** kabilar ajratib (chiziqchasiz) yoziladi (64-qoida).

15. Rus grafikasi asosidagi O'zbek yozuvi imlosida izofali so'zlarning (*nuqtai nazar, oynai jahon, dardi bedavo* kabilarning) ajratib yozilishi nazarda tutilgan (58-paragraf, 7-qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi O'zbek yozuvi imlosida bu qoidagi bitta o'zgarish kiritilgan, endilikda (yangi yozuvda) izofa undosh bilan tugagan so'zlarga «i» shaklida (masalan dardi bedavo kabi), unli bilan tugagan so'zlarga esa «yi» shaklida (masalan, **nuqtayi nazar** kabi) qo'shiladi (65-qoida).

16. Rus grafikasi asosidagi O'zbek yozuvi «qoidalari»ning 69 va 71-paragraflari bir xil hodisani birikmali nomlarini ikki xil yozishga yo'l ochadi, birikma muhim yig'ilish nomi bo'lganda, undagi har bir so'z bosh harf bilan, birikma muhim tarixiy voqea nomi bo'lganda esa undagi birinchi so'z bosh harf bilan, qolganlari kichik harf bilan boshlanadi, *qirim Konferentsiyasi* (69-paragraf qoidasiga mos) -*qirim konfe-rentsiyasi* (71-paragraf qoidasiga mos).

Izoh, birinchi misolda *qirim Konferentsiyasining* muhim yig'ilish nomi ekanligi, ikkinchi misolda esa shu birikmaning muhim tarixiy voqea nomi hisoblanishi nazarda tutilgan.

Lotin grafikasi asosidagi yangi O'zbek yozuvi imlosida shu ikki qoidadan faqat bittasi saqlangan, unga ko'ra «Muhim tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi, Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Ramazon hayiti, Navroz bayrami kabi» (70-qoida). Demak, lotin grafikasi asosidagi yangi O'zbek yozuvi imlosida yuqoridagi ikki

qoidaning parallel` yashashiga chek qo`yilgan, shu bilan mazkur qoidaning izchil bo`lishi ta`minlangan.

17. Lotin grafikasi asosidagi yangi o`zbek yozuvi imlosining «Ko`chirish qoidalari»da rus grafikasi asosidagi o`zbek yozuvi imlosida berilmagan quyidagi qoidalar bor,

77- qoida, o`zlashma so`zlarning bo`g`inlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha ko`chiriladi,

1) ikki undosh kelsa, ular keyingi satrga birgalikda ko`chiriladi, dia-gramma, mono-grafiya kabi.

2) uch undosh kelsa, birinchi undosh oldingi satrda qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi satrga ko`chiriladi, silin-drik kabi.

79-qoida, ...bo`g`inga teng qism va bosh harflardan iborat qisqartmalar satrdan satrga bo`lib ko`chirilmaydi, ToshDU kabi.

Izoh, 79-qoidaning bosh harflardan tuzilgan qisqartmalarga (AQSh, BMT kabilarga), shuningdek, ko`p xonali raqamlarga (16,245, 1994, XIX kabilarga) aloqador qismi rus grafikasi asosidagi o`zbek yozuvi imlosida ham bor.

80-qoida, harflardan iborat shartli belgi o`zi tegishli raqamdan ajratib ko`chirilmaydi, O`-»A» sinf, V «B» guruh, 110 kg, 15 ga, 105 m, 25 sm, 90 mm kabi.

81-qoida, Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomdan ajratilgan holda keyingi satrga ko`chirilmaydi, «Navroz-92» (festival`), «Oqituvchi-91» (ko`rik tanlov), «Andijon-9», «Ter-miz-16» (25za navlari), «Boing-767» (samolyot), «Foton-774» (televizor) kabi.

82- qoida, A.J. Jabborov, A.D. Abduvaliyev kabilarda ismning va ota ismining birinchi harfiga teng qisqartmalar familiyadan ajratib ko`chirilmaydi. Shuningdek, v.b (va boshqalar), sh.k. (shu kabilar) singari harfiy qisqartmalar ham oldingi so`zdan ajratib ko`chirilmaydi.

5. Yangi (lotincha) o`zbek yozuvining imlo qoidalari qanday bo`limlardan tarkib topgan?

(BO`limlarning nomlanishi, modda va bandlari).

6. Amaldagi (kirillcha) o`zbek yozuvi imlosidagi qaysi qoidalar yangi (lotincha) o`zbek yozuvi

imlo qoidalari sirasiga kiritilmagan? Sabablari?

7. har ikkala «...qoidalar» to`plamida harflar imlosiga oid qanday farqlar bor?

8. har ikkala «...qoidalar» to`plamida asos va qo`shimchalar imlosiga oid qanday tafovutlar bor?

9. har ikkala «...qoidalar» to`plamida qo`shma so`zlar imlosiga oid qanday tafovutlar bor?

10. har ikkala «...qoidalar» to`plamida chiziqchanning qo`llanishiga oid imlodagi qanday tafovutlar

bor?

11. har ikkala «...qoidalar» to`plamida bosh harflar imlosiga oid qanday tafovutlar bor?

Hozirgi o`zbek adabiy tili yozuv tizimlari haqida tarixiy-xronologik ma`lumot.

O`zbek adabiy tili tarixini davrlashtirishga oid manbalarda hozirgi o`zbek adabiy tili XIX-XX asrlarda¹ yoki XX asrning 20-yillarida² shakllangan degan qarashlar mavjud. Demak, uning yozuv tizimlarini ham XX asr boshidan to hozirga qadar bo`lgan va bo`layotgan jarayonlar bilan bog`lab O`rganish maqsadga muvofiqdir. Undan oldingi davrlarda qo`llangan yozuvlarni (sug`d, turkiy run, uyg`ur va arab alifbolaridagi yozuvlarni) esa «qadimgi turkiy til», «O`zbek tilining

¹ Щербак А.М. К истории узбекского литературного языка древнего периода. // Сб. "Академику В.А. Гордлевскому". – М.; 1953, 323-б

Яна қаранг: Мухторов А. Санакулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. –Т.: "Ўқитувчи", 1995, 23-б.

² Абдураҳмонов Г., Мамажонов С. Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: "Ўзбекистон", 1995, 36-б.

Яна: Абдурахмонов Г., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Тошкент, 1973,19-б

tarixiy grammatikasi», «O‘zbek adabiy tili tarixi», «Eski o‘zbek tili va yozuvi praktikumi» kurslari doirasida ko‘zdan kechirgan ma`qul.

O‘zbek yozuvining XX asr tarixi murakkab jarayonlarga boyligi bilan xarakterlanadi, bu davrda o‘zbek yozuvi bir necha marta tub isloh qilindi – bir grafik tizimdan boshqa grafik tizimga ko‘chirildi. Jahon xalqlarining yozuv tarixida bunday hodisa kamdan-kam uchraydi.

Mavjud manbalar tahlilidan shu narsa ma`lum bo‘ladiki, o‘zbek yozuvining XX asr tarixi to‘rt davrni O‘z ichiga oladi,

1-davr – arab grafikasiga asoslangan yillar (1900-1929)¹.

2-davr – lotin grafikasiga asoslangan yillar (1929-1940).

3-davr – rus grafikasiga asoslangan yillar (1940-1995).

4-davr – ikki yozuvlilikka (rus va lotin grafikalaridagi yozuvlarga) asoslangan yillar (1995-2005)².

Birinchi davr, bu davrning 1917 yilgacha bo‘lgan bosqichida yozuvni isloh qilishga qaratilgan jiddiy harakatlar kuzatilmaydi. Bu bosqichda asosiy e`tibor savod chiqarish, o‘qish-o‘qitish ishlarini tashkil etish kabi masalalarga qaratiladi, shu maqsadda bir qator O‘quv-uslubiy kitoblar yaratiladi, «Ustodi avval» (Saidrasul Saidazizov, 1902), «Birinchi muallim» (Abdulla Avloniy, 1911), «Ikkinchi muallim» (Abdulla Avloniy, 1912), «Turkcha qoida» (M.M. Faxriddinov, 1913), «Rahbari soni» (Abdullaxo‘ja Saidmuhammadxo‘jaev, 1916), «Imlo» (Ashurali Zohiriy, 1916) kabi qo‘llanmalar shular jumlasidandir. Bunday kitoblarda yozuvni isloh qilish masalalarini ko‘rish maqsad qilinmagan, ammo ularni yaratish, shular asosida savod chiqarish, yozish va o‘qish ko‘nikmalarini shakllantirish jarayonida yozuvni soddalashtirish, uning alifbosi va imlosini o‘zbek tili xususiyatlariga moslashtirish zarurati borligi sezila borgan, bunday zarurat sezgisi esa, O‘ylaymizki, yozuv islohotiga jiddiy zamin hozirlagan.

Yozuv tariximizning 1918-yildan keyingi davrlari alifbo va imloni milliyalashtirish, soddalashtirish, keyinroq esa ularni butunlay boshqa grafik tizimga ko‘chirish harakatlarining yuzaga kelganligi bilan xarakterlanadi. Xususan,

1918-yilda Toshkentda til-imlo va adabiyot masalalari bilan shug‘ullanuvchi to‘garak-seminar – «Chig‘atoy gurgungi» jamiyati tashkil topadi. Unga Fitrat (Abdurauf Abdurahimov) va qayyum Ramazonov boshchilik qilishadi. Shu yilning o‘zida Turkiston Muxtor Jumhuriyati Maorif Xalq Komissarligida «Turk shu`basi» tashkil etiladi. Bu shu`ba o‘zbek maktablari ishi bilan shug‘ullanadi, xususan, ta`lim dasturlari va maktab darsliklarini yaratish bo‘yicha ish olib boradi. Ish jarayonida alifbo, imlo va istiloh (termin) masalalari bilan bog‘liq muammolarga duch kelgan, natijada, shu muammolarni hal etish zarurati paydo bo‘lgan.¹

1919-1920 yillarda «Chig‘atoy gurgungi» jamiyati alifboni isloh qilish bilan bog‘liq qator ishlarni amalga oshiradi, «Bitim yo‘llari» kitobchasi yaratiladi, unda arab yozuvini o‘zbek tili tovushlari tizimiga moslashtirish lozimligi aytiladi, shu maqsadda alifboga («u» unlisi uchun), («O‘» unlisi uchun), («o» unlisi uchun), («a» unlisi uchun), («i unlisi uchun), («e» unlisi uchun) harflarini kiritish tavsiya etiladi.²

¹ Бу ёзув эски туркий тил (XI-XIII асрлар) ва эски ўзбек тили (XIV-XIXасрлар) даврларида ҳам кулланган.

¹ Бу ҳақда қаранг: Абдуллаев Йўлдош. Мозий ва янги алифбо. – "Ўзбекистон овози", 1995, 24 январь.

² Бу ҳақда қаранг: Фахри Камол. Ўзбек орфографияси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация – Тошкент, 1946, 3-б.

Ибрагимов С.И. Узбекский алфавит и вопросы его совершенствования // Вопросы совершенствования алфавитов тюрских языков ... Москва: "Наука", 1972, с.159.

Абдуллаев Ф.А., Камалов Ф.К., Абдурахманов Г.А. Узбекский язык// Закономерности развития литературных языков... Москва: "Наука" 1973,с.278.

Курбонова М. Фитрат – тилшунос. – Т.: "Университет", 1996 й. [3-4-б] Яна шу муаллиф: Абдурауф Фитрат ва узбек тилшунослиги. – Т.: "Университет", 1997й [11-15-бетлар].

1921-yilda Toshkentda 1-5 yanvar` kunlari o'zbek alifbosi va imlosi masalalariga bag'ishlangan birinchi O'lka qurultoyi bo'lib o'ta'di, unda Abdurauf Fitrat, Ashurali Zohiriy va Botu (M.Hodiev) ma`ruzalari tinglanadi.

Fitrat O'z ma`ruzasida arab alifbosining o'zbek tili xususiyatlariga moslashmaganligini, unda unli tovushlarni ifodalash uchun belgilar etishmasligini, unli va undosh tovushlarni ifodalovchi harflarning shaklan farqlan-maganligini, har bir harfning to'rt shakli borligini yozuvdagi jiddiy nuqson deb baholaydi, bunday nomukammalikdan qutulish uchun esa arab alifbosidagi harflarning to'rt xil shaklidan faqat bittasini (so'z boshidagi shaklini) qoldirish, unli tovushlar uchun 6 ta harf belgilash, so'zlardagi ohangdoshlikni yozuvda aks ettirish imkonini yaratish, chet (olinma) so'zlarni o'zbek tili xususiyatlariga moslab yozish kerakligini aytadi.¹ Bu fikrga Elbek ham qo'shiladi.² Ashurali

Zohiriy esa Fitratning taklifiga e'tiroz bildirib, chet so'zlarning, xususan, arabcha va forscha o'zlashmalarining arab imlosidagi shakllarini o'zgartirmay yozish ma`qulligini, aks holda bunday so'zlarning ma`nolari o'zgarib ketishi mumkinligini aytadi. Shu tariqa imlochilar ikkiga – yangi imlochilar va o'rta imlochilar guruhiga bo'linib ketadi.³

Botu (M. hodiev) arab alifbosidan butunlay voz kechib, lotin grafikasi asosida yangi alifbo tuzish kerakligini aytadi. Bu haqda u shunday deydi, - «... Butunlay hozirgi arab harflarini tashlab, ko'p millatlar tomonidan qabul qilingan lotin yozuvini tilimizdagi tovushlarga muvofiq bir holg'o keltirib qabul qilish kerakdir».⁴

Shu ma`ruzasida Botu o'zining lotin harflari asosida tuzilgan alifbosining loyihasini qurultoy ishtirokchilariga ko'rsatadi, muzokaraga chiqqan S.UsmonxO'jaev Botuning fikrini va loyihasini ma`qullaydi, ammo qurultoy qatnashchilarining ko'pchiligi amaldagi (arabcha) alifboni ayrim tuzatishlar kiritish bilan saqlash kerak degan fikrni quvvatlaydi.⁵

qurultoyda yozuv va alifboga oid quyidagi qaror qabul qilinadi,

1. Bu vaqtga dovur o'zbeklar orasida yurub kelgan yozuvlar yo'lsiz va qoidasiz bo'lg'onligidan, qo'nferans yozuvlarimizni isloh etiluvini tilaydir.

2. Imlomizning islohi uchun olti cho'zg'uli imlo qabul etilsa.

3. harf-cho'zg'ularimiz ayri-ayri shaklda bo'lur.

4. O'zbek so'zlarida qalinlik va ingichkalik qoidasi qabul etilsun.

5. harflarning hammasi ikki turli shakldan bir turli shaklga tushirulsin.

6. Tilimiz orasiga kirib qolg'on yot so'zlar O'z harflarimiz bilan yozilsun».¹

1922-yilda Toshkentda Turkiston Respublikasi «O'zbek madaniyati va maorifi xodimlari qurultoyi» bo'lib, unda imlo masalalari bo'yicha Shokirjon Rahimiy, Ne'mat hakim va E.D.Polivanov ma`ruzalari tinglanadi. Shokirjon Rahimiy O'z ma`ruzasida til va yozuvning ijtimoiy hayotdagi roli xususida gapirib, shunday deydi, «har qaysi ulusning adabiyotining tugallashmasi shu ulusning til va yozuvining tartiblik va yo'sunlik bo'lishiga bog'liqdir. Tartibsiz va qoidasiz til, yozuv bo'yicha tuzilgan adabiyotning bir kun emas bir kun bitishiga hech gumon yo'qdir. Til jon bo'lsa, yozuv uning badanidir. Sog' bo'lmag'on bir tanda jonning yashamog'i qiyindir. Bizning yozuvimiz kasal. Buning ilojiga tezdand kirishilmasa ish havplidir».

qurultoyda yozuvni lotin alifbosiga ko'chirish masalasi ham ko'riladi, hatto lotin harflari asosida tuzilgan yangi o'zbek alifbosi (loyiha) kengash ishtirokchilariga ko'rsatiladi.

Yuqoridagi takliflar muhokama qilib bo'lingach, quyidagi qaror qabul qilinadi,

¹ Бу ҳақда қаранг: Курбонова М.М., Фитратнинг тилшунослик мероси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун таъдим этилган диссертация.- Тошкент, 1993,55-56-б.

Ибрагимов С. Орфография узбекского языка// Орфография тюркских литературных языков. –Москва: "Наука", 1973, с.22

⁴ Қаранг: 1921 йил январда бўлгон биринчи улка ўзбек тил ва имло курултойининг чикоргон қарорлари. – Тошкент: "Туркдовнашр", 1992, 22 – б.

Абдуллаев Йўлдош. Курсатилган мақола.

Яна шу муаллиф: Намроҳим (Хамроҳим). – Т.: "Укитувчи", 1996, 9-б.

¹ 1921 йил январда бўлгон биринчи улка ўзбек тил ва имло курултойининг чикоргон қарорлари. – Тошкент: "Туркдовнашр". 1922,19-б

1. O'zbek imlosini isloh qilish zarur, bunda o'qish va yozishga o'rgatishni engillashtirish nazarda tutilishi, ayni vaqtda tegishli ilmiy asoslar va bu sohadagi yangi yo'nalishlar e'tiborga olinishi kerak.

2. Lotin alifbosi o'zbek tili uchun to'liq yaroqli ekanligini e'tirof qilib, bu ishni hozirda amalga oshirishdagi katta qiyinchiliklarni hisobga olib, bu ish kelajakning vazifasi ekanligi ko'rsatilsin, hozirda esa arab alifbosini isloh qilish bilan kifoyalanilsin. (Bu qarorda o'zbek tili unililarining soni 6 ta, undoshlarining soni esa 2q ta ekanligi qayd etilgan.²)

1922-yilning 5-dekabrida Ozarbayjon turk yangi alifbo qo'mitasi Turkiston Maorif Xalq Komissarligiga yangi (lotincha) turkiy alifbo loyihasini yuboradi.³

1923-yilda Buxoroda 9-10 oktyabr kunlari o'rta Osiyo o'zbeklarining alifbo va imlo masalalariga bag'ishlangan birinchi konferentsiyasi bo'lib o'tadi. Unda 1922-yildagi qaror asosida isloh qilingan yangi arab alifbosi qabul qilinadi. Alifboga quyidagi harflar kiritilganligini ko'ramiz, unililar uchun- («u»), («o'»), («o»), («a»), («i»), («e»)

harflari. undoshlar uchun- ب («b»), پ («p»), ت («t»), ج («j») چ («ch»), ح («h»), خ («x»), د («d»), ر («r»), ز («z»), ژ («j»), س («s»), ش («sh»), غ («g»), ف («f»), ق («q»), ك («k»), گ («g»), («ng»), ل («l»), م («m»), ن («n»), و («v»), «Ruscha «a»), ی («y») harflari. Arab tilining spetsifik tovushlarini ifodalab kelgan ث («se»), ذ («zol»), ص («sod»), ض («zod»), ط («to»), ظ («zo»), ع («ayn») harflari bu alifboga kiritilmaydi. Konferentsiyada yangi alifbo bilan birga imlo qoidalari ham qabul qilinadi.¹ bu alifbo va imlo qoidalari Turkiston Maorifi Komissarligi tomonidan 1923-yilning 1h oktyabrida tasdiqlanib, 1929 yilgacha amalda qo'llanib keladi².

1924-yilning 11-aprelida Maorif Xalq Komissarligida alifbo masalalariga bag'ishlangan maxsus majlis o'tkaziladi. Unda Moskvadan yuborilgan lotin alifbosi (turkiy xalqlar uchun tavsiya etilgan loyiha) muhokama qilinadi.³

1920-yilning 29-q1 noyabrida Samarqandda til mutaxassislari va o'zbekshunoslar kengashi o'tkaziladi. Unda yozuvga oid quyidagi qaror qabul qilinadi, «Bugun ishlatilmoqda bo'lgan imlomizning etishmasliklariga qaramasdan aytish mumkinki, ko'p imlolardan mukammaldir... shuning uchun-da boshqadan bir lotin harf va imlosi masalasini ko'tarish ortiqchadir.»⁴ «Butun turk olamining ko'pchiligi tomonidan arab harflari asrlardan beri ishlatilib kelib, turklarning aksariyatining tarix va adabiyot bilan bog'langanligini e'tiborga olib, biz, turklar uchun arab harflarini olishni muvofiq topamiz.»⁵

1926-yilning 26-fevral– 6 mart kunlari Bokuda turkologlarning birinchi Butunittifoq qurultoyi bo'lib o'tadi, unda arab va rus grafiklari asosida ish ko'rayotgan turkiy xalqlarning yozuvlarini lotinlashtirilgan alifbolarga ko'chirish masalasi ko'riladi. qurultoyda turkiy xalqlarning yozuvlarini lotinlashtirilgan alifbolarga ko'chirish taklifi ma'qullanadi, bu taklifning har bir Respublikada maxsus ko'rib chiqilishi tavsiya etiladi. Ana shu tavsiyadan so'ng O'zbekistonda lotin grafikasiga ko'chish harakati ancha tezlashadi. Chunonchi, «Maorif va o'qitg'uvchi» jurnalida chiqqan bir maqolada bu haqda shunday deyiladi, «Nima uchun arabdan lotinga o'tish kerak. Shu so'roqqa qisqa qilib shunday javob beramiz,

1. Arab alifbosi turk tilidagi tovushlarning shaklini tamomila bera olmaydir.

2. Arab alifbosi texnika tomonidan lotindan quyida turadir. Arabda nuqtalar, alomatlar, bosh, o'rta va so'nggi harflar bordir. Lotin esa bulardan uzoqdir.

3. Arab alifbosi o'qitish, o'rganish ishida lotindan ortda turg'oni, texnika tomonining buzuqligi ustiga stenografiya, teleografiya ishida ham to'sqinlik qiladir.»¹

² Абдуллаев Йўлдош. Кўрсатилган мақола.

Курбонова М.М. Кўрсатилган диссертация, 58-б.

¹ Бу ҳақда қаранг: Ибрагимов С.И. Узбекский алфавит и вопросы его совершенствования // Кўрсатилган тўплам, 160-б ва 172-173-б.

² Ибрагимов С.И. Юкоридаги тўплам, 160-б

⁴ Қаранг: "Маориф ва ўқитувчи" журнали, 1925, 9-10-сон, 121-б. Яна қаранг: Фаҳри Камол. Ўзбек орфографияси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент, 1946, 3-4-б.

¹ Инъомов Р.Лотин алифбоси учун кураш// "Маориф ва ўқитувчи" журнали, 1926, 3-сон. 5-б

1926-yilning 19-21-mayida Samarqandda o'zbek ziyolilarining alifbo muammolariga bag'ishlangan ilmiy kengashi bo'lib o'ta'di va kengash qaroriga binoan yangi alifbo loyihasi tuziladi, u o'zbekiston Maorif Xalq Komissarligi tomonidan tasdiqlanadi.²

1926-yilning 10-iyunida O'zbekiston Ijtimoiy Sho'rolar Jumhuriyati Kengashining 1-chaqiriq 4-sessiyasi bo'lib o'ta'di. Unda yangi alifboga o'tishni rejali ravishda amalga oshirish maqsadida Ijroiya qo'mita huzurida O'zbekiston Yangi alifbe Markaziy qo'mitasini tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilinadi. Shu qarorga ko'ra yangi alifbe Markaziy qo'mitasining 44 kishidan iborat tarkibi va uning raisi (Y.Oxunboboyev) belgilanadi.³

1926-yilning 16-oktabrida O'zbekiston Ijroiya Sho'rolar Jumhuriyati Markaziy qo'mitasi o'zining 88-sonli qarori bilan yangi alifbo Markaziy va mahalliy qo'mitalari nizomini tasdiqlaydi. Bu Nizomda Markaziy va mahalliy qo'mitalar strukturasi huquq va vazifalari belgilanadi.⁴

1927-yilning iyun oyida Bokuda yangi turk alifbosi Markaziy qo'mitasi o'zining birinchi plenumini o'tkazadi. Unda lotin grafikasi asosida tuzilgan birlashgan turk alifbosi qabul qilinib, barcha turkiy Respublikalarga tarqatiladi. quyida shu alifbodan ko'chirma nusxa keltiriladi,

1928-yilning yanvarida Toshkentda Butunittifoq yangi alifbo Markaziy qo'mitasining ikkinchi plenumi bo'lib o'ta'di. Plenumda yangi (lotinlashtirilgan) alifboga o'tish yo'lida uchrayotgan to'siqlarni engib, alifbo islohotini tezlashtirish kerakligi alohida ta'kidlanadi. Butunittifoq yangi alifbo Markaziy qo'mitasining ikkinchi plenumidan so'ng yangi o'zbek (lotin) alifbosi Markaziy qo'mitasi ham o'zining ikkinchi plenumini o'tkazadi, bu plenumda yangi O'zbek alifbosini amalga kiritishning besh yillik rejasi tasdiqlanadi.¹

1928-yilning 7-martida O'zbekiston Respublikasi 2-chaqiriq Markaziy Ijroiya qo'mitasi Oliy Kengashining 3-sessiyasi yangi O'zbek alifbosi Markaziy qo'mitasining hisobotini va 5 yillik rejasi haqidagi axborotini tinglaydi hamda bu ishni amalga oshirishning yangi tadbirlarini ishlab chiqish lozimligini ta'kidlaydi.

Sessiya majlisining bayonnomasida (uning 6-moddasida) qayd etilishicha, O'zbekiston Markaziy Ijroiya qo'mitasi yangi O'zbek alifbosini Davlat alifbosi deb tan oladi va bu haqda maxsus qaror tayyorlab, uni matbuotda e'lon qilishni Markaziy Ijroiya qo'mita Prezidiumiga topshirdi.²

192-yilning 11-avgustida O'zbekiston Respublikasining Markaziy Ijroiya qo'mitasi shu yilning 7 martida bo'lib o'tgan sessiya topshirig'ini amalga oshirish maqsadida 12q-sonli maxsus qaror qabul qiladi. qarorga binoan yangi (lotinlashtirilgan) O'zbek alifbosi Davlat alifbosi deb e'lon qilinadi hamda bu alifboga asta-sekin (bosqichma-bosqich) o'tish tartibining yangi alifbo Markaziy qo'mitasi rejasiga muvofiq amalga oshiri-lishi lozimligi ko'rsatiladi. Bu qarorda yangi alifboga to'la o'tishni 1932 yilning oxirigacha yakunlash nazarda tutiladi.³

1928- yilning 1-dekabrida O'zbekiston Markaziy Ijroiya qo'mitasi o'zining 209-sonli qarori bilan shu yilning 11 avgustida qabul qilingan 123-sonli qaroriga o'zgartirish kiritadi, bu yangi (209-sonli) qarorda yangi (lotinlashtirilgan)

alifboga o'tish muddatini 2 yilga qisqartirish (uni 1930-yilning 1-yanvarigacha tugallash) nazarda tutiladi.⁴

² Каранг: "Маориф ва ўқитувчи" журнали, 1926, 5-сон,50-б.

⁴ Положение о центральных и местных комитетах по введению нового узбекского (латинского) алфавита // Постановление Центрального Исполнительного Комитета советов Узбекской Республики от 16 октября 1926г за № 88. -Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ед. хр. 14, с. 6 –8.

¹ Краткие тезисы для доклада о работе ЦК НУА// Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №1, ед.хр. №2. С.1-6.

² Бу ҳақда Каранг: По докладу о пятилетнем плане введения нового узбекского (латинского) алфавита // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ед.хр. 14.с.14-16.

⁴ О дополнении постановления Центрального Исполнительного Комитета от 11 августа 1928 года №123 "Об объявлении в узбекской письменности ново-узбекского (на латинской основе) алфавита – государственным и о порядке перехода на ново-узбекский алфавит всех учреждений, школ и издательств" статьей 12-ой // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ед.хр.14, с.11.

Ikkinchi davr, Bu davr lotinlashtirilgan O‘zbek yozuviga to‘la o‘tish bilan boshlanadi,

1929-yilning 15-23-mayida Samarqandda Respublika til-imlo konferentsiyasi bo‘lib o‘tildi. Unda asosan 3ta masala – adabiy til, istiloh (termin) va imlo masalalari ko‘riladi. Bu konferentsiyada adabiy til me‘yorlarini belgilashda singarmonizmli qishloq shevalarining xususiyatlarini hisobga olish lozimligi haqida takliflar bo‘ladi, shu asosda alifboda ham unilarni ifodalovchi 9 harfning bo‘lishi ma‘qullanadi. alifboga bosh harflar qo‘shiladi va harflar tartibi belgilanadi.²

1929-yilning 10-avgustida O‘zbekiston Xalq Maorifi Komissarligi kollegiyasining yig‘ilishi bo‘lib, unda may oyida bo‘lib o‘tgan til-imlo konferentsiyasi tavsiya qilgan yangi imlo qoidalari tasdiqlanadi.³ «qoidalar» 29 moddadan iborat bo‘lib, ularda singarmonizmli sheva xususiyatlarini yozuvda ifodalashga ko‘proq o‘rin beriladi. Yozuvning ayni shu jihati jamoatchilikda e‘tiroz tug‘diradi, bu e‘tiroz 1933-yilda o‘zbek orfografiyasi qoidalarining yangi loyihasi yaratilishiga olib keladi.⁴

1934-yilning yanvar oyida Toshkentda O‘zbek orfografiyasining yangi loyihasi muhokamalarini yakunlash maqsadida birinchi Respublika qurultoyi o‘tkaziladi, unda alifbodan 3ta harf (o,u,`) chiqariladi, natijada «o» – «o», «u»–»u», «i» – «i» juftliklari ornida «o», «u» va «i» harflarining o‘zini qo‘llash qoidalashtiriladi, biroq bu bilan alifbo va imlodagi qiyinchiliklarga to‘la barham berilmaydi, «a» bilan «e» harflarining qo‘llanishidagi noizchiliklar, «-ga» va «-o a», «-gan» va «-o an», «-gac» va «-o ac», «-lik» va «-liq» ... kabi ko‘p va-riantlilikning yozuvda saqlanganligi jonli til bilan imlo o‘rtasida jiddiy tavofutlarni yuzaga keltiradi, izchil va barqaror savodxonlikni ta‘minlash ishiga halaqit beradi.

1938-yilning boshlarida O‘zbekiston Fanlar Komitetining A.S.Pushkin nomli Til-adabiyot institutida A.K.Borovkov (rahbar), Olim Usmonov, Faxri Kamolov, B.Avizovlardan iborat maxsus mualliflar guruhi tuzilib, unga lotin grafikasi asosidagi O‘zbek alifbosi va orfografiyasini matbuotda bildirilgan fikrlar asosida qayta ko‘rish va takomillashtirish vazifasi yuklatiladi¹

1938-yilning 9-dekabrida lotin grafikasi asosidagi O‘zbek alifbosi va imlosining yuqoridagi ishchi guruh tomonidan tayyorlangan yangi loyihasi muhokama uchun matbuotda e‘lon qilinadi.² Loyihada alifbo sirasiga quyidagi o‘zgarishlar kiritilganligini ko‘ramiz, a) «e» harfi alifbodan chiqariladi, uning vazifasi «a» harfiga yuklanadi. b) kuchsiz lablangan « « unlisi uchun alifboga usti chiziqli «a» harfi kiritiladi. v) alifbodagi harflar tartibi qisman o‘zgartiriladi, ç q, o, ,h,η harflari alifbo oxiriga olinadi. Natijada alifbo loyihasi quyidagi qo‘l harfdan tarkib topadi, **a,b,v,g,d,e,z,i,j,k,l, m,n,ā,o, p,r,s,t,u,f,x,c,s, ç,q,o ,h, η,`** (apostrof).

Loyihada bevosita imlo bilan bog‘liq o‘zgarishlar borligi ham ma‘lum bo‘ladi, «-gan» va «-o an»,»-gac» va «-o ac», «-gunca» va»-o unca»,»-ga» va «-o a», «-mak» va «-maq», «-rak» va «raq» kabi juft qo‘shimchalarning ingichka va yo‘g‘on variantlaridan faqat bittasi imlo uchun standart sifatida belgilanganligini, *kisi, picaq* kabi so‘zlarning birinchi bo‘g‘inida qisqa «i» unlisining yozilishi (*kisi, picaq* kabi), *jazuci, toquci* kabi so‘zlarning *jazuvci, toquvci* shaklida bir «v» qo‘shib yozilishi qoidalashtirilganligini ko‘ramiz.

1938-yilning 12-dekabrida yuqoridagi loyiha A.S.Pushkin nomli Til-adabiyot va tarix instituti ilmiy kengashida muhokama qilinadi, ammo bu muhokama paytida yozuvni rus grafikasiga ko‘chirish kerakligi haqida ham takliflar bo‘ladi, bunga mamlakatda rus grafikasiga o‘tish jarayoni ommaviy tus olganligi asos qilib ko‘rsatiladi. Darhaqiqat, 1936-38 yillar orasida 30 ga yaqin xalqning (abazin, avar, adigey, bolqor, buryat, darg‘in, yoqut, ingush, cherkes, koryak, lak, lezgin, nanay, nenets, no‘g‘ay, oltoy, osetin, tatar, xakas, chechen, chukchi, shor,

² Бу ҳақда қаранг: Тил ва имло конференциясининг қарорлари. – Тошкент: "Уздавнашр", 1930. Яна қаранг: Жомонов Равшан. Бош ҳарфларнинг қўлланиши тарихига доир // "Тил ва адабиёт таълими" журнали, 1998, 5-сон, 19-24-б. Фахри Камол. Қўрсатилган диссертация. 6-7-б.

⁴ «Ўзбек адабий тилининг бирлашган янги имло лойиҳаси. – Тошкент, 1933 й.

¹ Бу ҳақда қаранг: Отчёт о работе научно-исследовательского института языка и литературы им. А.С.Пушкина при Комитете наук СНК (за 1-й квартал, 1938 год) // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ед.хр. №29, стр.27,43-44.

² Қаранг: "Ўзитувчилар газетаси", 1938 йил, 9 декабрь.

even, evenk, eskimos, qorachay, qirim-tatar, qumiq xalqlarining) yozuvlari rus grafikasi tizimiga ko'chirib bo'lingan, boshqa Ittifoqchi Respublikalarda esa bu jarayonga tayyorgarlik boshlangan edi. Institutning ilmiy kengashi shu omilni hisobga olib, rus grafikasiga o'tish bo'yicha takliflar tayyorlashni Olim Usmonovga topshiradi.¹

1939-yil aytish mumkinki, rus grafikasi asosidagi O'zbek alifbosini shakllantirish yili bo'lgan, shu yilning boshida bu alifboni (shuningdek, orfografiyani ham) tuzish ishi A.S.Pushkin nomli Til, adabiyot va tarix institutining lingvistika sektori rejasiga kiritiladi, uni bajarish esa F.Kamolov, O.Nosirova va Z.Ma'rufovlarga topshiriladi.²

1939-yilning 25-27-mart kunlari shu institutda alifbo va orfografiya masalalariga bag'ishlangan respublika ilmiy sessiyasi bo'lib o'tadi, bu sessiyada garchi lotin grafikasidagi O'zbek orfografiyasining 1938-yil dekabr oyida e'lon qilingan yangi loyihasi va uning muhokamasi yakunlari ko'rilgan bo'lsa-da, unda rus grafikasi asosidagi yangi alifboga o'tish vaqti kelganligi alohida ta'kidlanadi.¹

1939-yilning 13-oktabrida Toshkentda poytaxt ziyolilarining shahar partiya komiteti tomonidan uyushtirilgan yig'ilishi bo'ladi. Unda rus grafikasi asosidagi yangi O'zbek alifbosiga ko'chish masalasi ko'riladi. Yig'ilish qarorida bu haqda shunday deyiladi, «Biz, intelligentsiya yig'ilishining qatnashchilari, bu eng muhim masalani mehnatkashlarning keng muhokamasiga qo'yishni tabriklaymiz va O'z vaqtida qilayotgan ish deb topamiz.

Biz O'zbekiston hukumatidan lotinlashtirilgan alifbedan rus grafikasi asosidagi yangi alifbega o'tishni tezlashtirishni so'raymiz»²

1939-yilning 22-oktabrida O'zbekiston Xalq Komissarlari Kengashi Raisining o'rinbosari qori Niyozov huzurida rus grafikasi asosidagi yangi O'zbek alifbosining proektini muhokama qilishga bag'ishlangan yana bir muhim kengash bo'lib o'tadi. Unda Faxri Kamolov proekt haqida doklad qiladi. Muzokaraga chiqqanlar proektini asosan ma'qullab, uni tezroq omma muhokamasiga qo'yish va joriy qilish zarurligini aytishidi.

1939-yilning 23-oktabrida «o'qituvchilar gazetasi»da «O'zbek adabiy tilining rus grafikasi asosidagi yangi alfaviti» nomli bosh maqola chop etiladi. Unda shunday deyiladi, «Hozirgi kunda RSFSR da q6 millat rus grafikasi asosidagi yangi atfavitga ko'chdi. Ozarbayjon, Tojikiston, qozog'iston va bohqa qardosh respublikalar yangi alfavitga o'tish oldida turadilar...». «Rus grafikasi asosidagi yangi alfavitga o'tish – kelajakda ham shakl, ham mazmun jihatdan bir... madaniyat va tilga qo'shilib ketuvchi O'zbek halqi madaniyati va tilining taraqqiyotini tezlatish demakdir».

19q9 yilning 1h noyabrida matbuotda «Rus grafikasi asosida tuzilgan yangi O'zbek alifbesi» ning proekti muhokama uchun e'lon qilinadi. Unga quyidagi harflar kiritilganligini ko'ramiz. a, b, v, g, d, e (yo), j, z, i, y, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, f, x, ts, ch, sh, h, `O', `e, yu, ya, , ch, q, g', h , n.

1940-yilning 26–28-martida Toshkentda yangi O'zbek alfaviti va orfografiyasi masalalariga bag'ishlangan Respublika ilmiy kengashi bo'lib o'tadi. Kengash alifbo loyihasi bo'yicha bildirilgan fikrlarni hisobga olib, unga quyidagi o'zgarishlarni kiritadi, a) «O'» va «h» harflari alifbodan chiqariladi. b) «ch», «h», «θ» harflari «j», «h» va «O'» bilan almashtiriladi. v)

¹ Қаранг: Протокол совещания научных работников УзНИИЯЛ им А.С.Пушкина // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ед.хр. №30, стр.9-10.

² Қаранг: Тематический план работы Института языка и литературы на 1939 год// Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ед.хр.№33.-с.110.

¹ Қаранг: А.С.Пушкин номидаги Тил-адабиёт илмий текшириш институти музурида ўзбек янги орфографияси проекти ва унинг муҳокамаси маъида чаъирилган сессиянинг стенограммаси 1939 йил 25-27 март. Тошкент // Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг марказий архиви, фонд №4, опись №2, ед.хр.№35 (инвентарь №34). –с.1-39

² Қаранг: "Ўқитувчилар газетаси". 1939. 23 октябрь.

«yo» mustaqil harf deb belgilanadi. Natijada loyiha quyidagi harflarni O'z ichiga oladi ,a, b, v, g, d, e, yo, j, z, i, y, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, f, x, ts, ch, sh, ` , ` ,e,yu,ya,O', j, q, g', h, n.¹

Uchinchi davr, 1940-yilning 5-8 mayida O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1-chaqiriq III sessiyasi bo'lib o'tadi. Sessiya o'zining 8-maydagi yig'ilishida rus grafikasiga asoslangan yangi O'zbek alifbosining 35 harfdan iborat quyidagi loyihasini tasdiqlaydi, a, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, ъ, Ъ, Э, Ю, Я, Ў, К, Ф, Х.

Oliy Kengash O'zbekistonning barcha xalq komissar-liklariga, respublika muassasalariga, mehnatkashlar depu-tatlari kengashlarining oblast ijroiya komitetlariga res-publikada lotinlashtirilgan yozuvdan yangi alifbega ko'chish ishlarining hammasini ikki yil ichida o'tkazish, bu ishni 1942-yilning 1 yanvarigacha tugallash majburiyatini yuklaydi.²

1940-yilning 4-iyulida yangi alifbe hukumat komissiyasi yig'ilishida «O'zbek adabiy tilining orfografiyasi» (loyiha) ham ba'zi o'zgarish va tuzatishlar bilan tasdiqlandi. Shunday qilib, O'zbek yozuvi tarixining yangi bosqichi – rus grafikasiga asoslangan davri boshlanadi.

1940-1941 O'quv yilida maktablarning quyi sinflarida O'quv jarayoni yangi yozuvga ko'chiriladi.

1941-1942-O'quv yilida maktablarning yuqori sinflarida ham O'quv jarayoni yangi (kirillcha O'zbek) yozuvga ko'chiriladi.

1943-1946-yillarda alifbe va imlo asoslarini ommaga singdirish ishlari olib boriladi. Shu yillar ichida yozuv amaliyotida imlo qoidalaridan chetga chiqish, ularga g'ayri qonuniy o'zgartirishlar kiritish, adabiy tilning tayanch shevalariga etarli amal qilmaslik kabi nuqsonlarga yo'l qo'yilayotganligi ham ma'lum bo'ladi. Bunday nuqsonlarga barham berish, kamchiliklarni tuzatish maqsadida 1946 yilda orfografiya qoidalarining yangi to'plami yaratiladi, imlo lug'ati va qiyin so'zlar lug'atini tuzishga kirishiladi.

1947-1950 yillarda A.S. Pushkin nomidagi Til va adabiyot institutida maxsus tuzilgan orfografiya komissiyasi ish olib boradi, bu komissiya 1946-yilda tuzilgan va nashr ettirilgan qoidalar to'plamini matbuotda va turli kengashlarda bildirilgan fikrlar asosida qayta ishlaydi, shu asosda yangi loyiha yaratadi.

1950-1952 yillarda til va imlo masalalariga bag'ishlangan bir necha konferentsiya va kengashlar bo'lib o'tadi. Ularda orfografiya loyihasi bo'yicha bir qator tanqidiy fikrlar bildiriladi, alifboni takomillashtirish kerakligi aytiladi.

195q-1955-yillarda matbuotda bildirilgan tanqidiy fikrlar va takliflar asosida «O'zbek orfografiyasi asosiy qoidalari»ning bir necha yangi loyihalari yaratiladi, ulardan so'nggisi O'zbekiston Oliy Kengashi Prezidiumiga topshiriladi.

1956-yilning 4-aprelida «O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari» (qayta ishlangan va takomillashtirilgan varianti) O'zbekiston Oliy Kengashi Prezidiumi tomonidan tasdiqlandi.

1956-1991-yillarni rus grafikasiga asoslangan O'zbek yozuvi uchun jiddiy sinov yillari bo'ldi deb baholash mumkin, bu yillar ichida alifbo va imlo qoidalarining ijobiy baholanishi mumkin bo'lgan jihatlari bilan birga, anchagina kamchiliklari borligi ham ma'lum bo'lib qoldi, O'zbek tilining ayrim milliy tovushlari uchun maxsus harflarning yo'qligi, grafika va orfografiyaning ortiq darajada rus tili fonologik xususiyatlariga moslashtirilganligi bir qator mutaxassislar tomonidan salbiy hodisa sifatida baholanib kelindi.

1991-92-yillarda O'zbek yozuvi muammolari bilan bog'liq yangi davr boshlandi, bu davrda ruschalashtirilgan O'zbek alifbosini boshqa sistemadagi alifbo bilan almashtirish g'oyasi paydo bo'ladi va shu g'oya atrofida to'rt xil yo'nalish shakllanadi. *Birinchi yo'nalish* tarafdorlari O'zbek yozuvini lotinlash-tirilgan alfavitga ko'chirish masalasini o'rtaga qo'yadi. *ikkinchi yo'nalish* tarafdorlari arab grafikasidagi eski O'zbek yozuviga qaytishni yoxud uni (eski yozuvni) ma'lum vaqt amaldagi yozuv bilan parallel` qo'llashni, shu tarzda bu ikki yozuvdan

¹ Каранг: Узбекистон маориф халк комиссарлиги томонидан янги ўзбек орфографиясини қабул қилиш (рус графикаси асосида) юзасидан чакирилган кенгаш мажлисининг стенограмма рисоботи // Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг марказий архиви, фонд №4, опись, №1, ед.хр.№19.-с.335

² Бу ҳақда каранг: Стенографический отчет заседания 3-ей сессии Верховного Совета на узб. яз. с. приложением, т.-6 // Центральный Архив Узбекистана, ОФОР, фонд 2454, № описи 1, ед.хр. 361 с.1-264

birining tanlanishini vaqt ixtiyoriga berishni taklif qiladilar. *uchinchi yo'nalish* tarafdorlarining aniq shakllangan xulosa va takliflari bo'lmasa-da, ularning fikrlarida qadimgi turkiy (urxon) alifbosini tiklashga moyillik bordek tuyuladi. *to'rtinchi yo'nalish* tarafdorlari esa amaldagi alifboni ma'lum o'zgarishlar bilan saqlash kerakligini aytishadi.

Yuqoridagi yo'nalishlarning tarafdorlari o'rtasidagi bahslar, oxir oqibatda, O'zbek yozuvini lotinlashtirilgan alifboga ko'chirish g'oyasining ustun kelishi bilan yakunlanadi.

To'rtinchi davr, 1993-yilning 2-sentabrida O'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining O'n uchinchi sessiyasi «Lotin yozuviga asoslangan O'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida» qonun qabul qiladi. qonunga muvofiq yangi O'zbek alifbosining tarkibi quyidagi 31 harf va 1 ta tutuq belgisidan iborat deb belgilanadi, a,b,c,d,e,f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, x, y, z, ç, g, j, ñ, o, s, () tutuq belgisi (apo-strof).

1995-yilning 6-mayida O'zbekiston Oliy Majlisi «Lotin yozuviga asoslangan O'zbek alifbosini joriy etish to'g'risidagi qonunga o'zgartirish kiritadi. Unda shunday deyiladi,

1.1-moddadagi «31 harf va 1 ta tutuq belgisi (apostrof)» dan so'zlari «26 ta harf va 3 ta harflar birikmasi» so'zlari bilan almashtirilsin.

2. Cc, Jj harflari mustaqil belgi sifatida alifbodan chiqarilsin.

3. Oo harfi O`o` shaklida, Gg harfi G`g` shaklida, Ss harfi Sh sh shaklida, Cc harfi Ch ch shaklida, Nn harfi Ng ng shaklida, Q harf belgisi q shaklida ifodalansin.

4. Aa, Ii, Gg, G`g, Qq, O`o`, Zz harflari va Ch ch harflari birikmasining yozma shakli tegishli tarzida ifodalansin.

1995-yilning 24-avgustida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339-sonli qarori bilan lotin grafikasi asosidagi yangi O'zbek yozuvining asosiy imlo qoidalari ham tasdiqlanadi.

Tekshirish savollari.

- 1.O'zbek xalqi XX asrda qanday yozuvlardan foydalangan?
2. Arab grafikasi asosidagi eski O'zbek yozuviga qaysi yillarda qanday o'zgartirishlar kiritilgan?
3. Arab grafikasi asosidagi O'zbek yozuvidan nechanchi yilgacha foydalanildi?
4. Arab grafikasidan lotin grafikasiga ko'chish jarayoni qanday kechdi?
5. Lotin grafikasiga asoslangan O'zbek alifbosiga yo'l-yo'lakay qanday o'zgartirishlar kiritildi?
6. Rus grafikasiga asoslangan O'zbek alifbosi qachon qabul qilindi?
7. Rus grafikasiga asoslangan O'zbek yozuvining imlo qoidalari qachon tasdiqlandi?
8. Rus grafikasi asosidagi O'zbek yozuvidan yangi yozuvga o'tish g'oyasi qachon yuzaga keldi? Sabablari?
9. Yangi (lotincha) O'zbek alifbosining birinchi va ikkinchi variantlari qachon qabul qilindi?
10. Yangi (lotincha) O'zbek yozuvining imlo qoidalari qachon tasdiqlangan?

Адабиётлар:

1. H.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2005.
2. U.Tursunov va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent. 1992.
3. G.Abdurahmonov, S.Mamajonov. O'zbek tili va adabiyoti. Toshkent,1995.
4. S.Otamirzaeva, M.Yusupova. O'zbek tili. Toshkent, 2004.
5. Sh.Ranmatullayev. Nozirgi adabiy O'zbek tili. Toshkent, 2007.
6. R.Sayfullaeva va b.Nozirgi O'zbek titi. Toshkent, 2009

Ma'ruza №10. Orfoepiya

Reja:

- 1.Orfoepiya haqida ma'lumot.
- 2.Unlilar orfoepiyasi.
3. Undoshlar orfoepichi

Tayanch tushunchalar.

Orfoepiya – to'g'ri (adabiy) talaffuz me'yorlari tizimi.

qisqa talaffuz – urg'usiz bo'g'indagi unlining qisqa va kuchsiz (bilinar-bilinmas) talaffuz etilishi.

Cho'ziq talaffuz – urg'uli bo'g'indagi unlining urg'usiz bo'g'indagi unlidan cho'ziqroq bo'lishi. Bu xususiyat ruscha leksik O'zdashmalarda, ayniqsa, sezilarli bo'ladi.

Ingichka talaffuz – unli tovushlarning sayoz til orqa «k», «g», «ng», til o'rta «y» va bo'g'iz undoshi «h» bilan yondosh bo'lganda old qator fonema tarzida ingichka talaffuz etilishi.

Yo'g'on talaffuz – unli tovushlarning chuqur til orqa «q», «g», «x» undoshlari ta'sirida orqa qator fonema tarzida yo'g'onlashuvi.

Jarangsizlanish – ayrim jarangli undoshlarning so'z oxirida yoki assimilyativ holatlarda jarangsiz undosh tarzida talaffuz etilishi.

Intervokal holat – undosh fonemaning ikki unli orasida qo'llanishi. Bunday pozitsiyada (ko'p bo'g'inli so'zlarda) portlovchi «q» undoshi sirg'aluvi «g» tarzida (qishloq>qishlog'imiz kabi), jarangsiz «k» undoshi jarangli «g» tarzida (telpak>telpagim kabi) talaffuz qilinadi

Orfoepiya so'zlarni, ularning tarkibidagi tovushlarni, shuningdek, o'zak va qo'shimchalardan iborat so'z formalarini to'g'ri talaffuz qilish me'yorlari tizimidir. Tilshunoslikning bu tizim haqidagi bo'limi ham *orfoepiya* deyiladi.

Orfoepik me'yorlar aslida xalq jonli tili faktlari asosida yaratiladi – jonli tildagi turlicha talaffuz ko'rinishlaridan adabiy til an'analariga, taraqqiyot tradi-tsiyalariga mos keladiganlari tanlanadi. Masalan, O'zbek shevalarida bir so'z turlicha talaffuz qilinadi, *yo'q-jo'q, ko'z-go'z, ota-ata, aka-oka, anor-onar* kabi. Hozirgi zamon davom fe'li qo'shimchasi shevalarda – yap(ti), -op(ti), -utti, -vot(ti) shakllarida qo'llanadi, *boryapti, boropti, borutti, borvotti* kabi. Adabiy tilda shulardan *yo'q, ko'z, ota, aka, anor boryapti* variantlari adabiy talaffuz me'yori (orfoepik norma) sifatida saralangan.

To'g'ri talaffuz nutq madaniyatining muhim belgilaridan biri sanaladi. Adabiy tilda to'g'ri yozish qanchalik muhim bo'lsa, to'g'ri talaffuz ham shunchalik ahamiyatlidir. Shuning uchun ham O'quvchi va talabalarda to'g'ri talaffuz ko'nikmalarining shakllantirilishiga ta'limning barcha bosqichlarida jiddiy e'tibor beriladi.

Unila tovushlar orfoepiyasi.

I *unlisi*, 1) bir bo'g'inli so'zlarda qisqa va ingichka talaffuz qilinadi, *til, tish, bil, sir* kabi. 2) q, g', x undoshlari bilan yondosh qo'llanganda yo'g'on (orqa qator unli tarzida) talaffuz etiladi, *qish, g'isht, xil* kabi. q) y, ng undoshlaridan oldin ingichka va bir oz cho'ziq talaffuz etiladi, *chiy, kiy, ming* kabi. 4) h bilan yondosh bo'lganda ham bir oz cho'ziq va ingichka talaffuz qilinadi, *hid, hind, his* kabi. 5)ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'usiz bo'g'inida kuchsiz va qisqa (*bilan, biroq, sira, tilak, gilam, gilos, viqor* kabi), urg'uli bo'g'inda esa kuchliroq va cho'ziqroq (nozlik, alik, rostlik kabi) talaffuz etiladi. b) so'z oxiridagi ochiq bo'g'inda bir oz kengayadi («i»dan kengroq, «e»dan torroq unli tarzda talaffuz qilinadi), *tepki, bordi, oftobi, xuddi, rozi* kabi.

U *unlisi*, 1) bir bo'g'inli so'zlarda va ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'usiz bo'g'inida qisqa (*tush, tus, pul, buloq, bug'doy* kabi), urg'uli bo'g'inida esa kuchliroq va cho'ziqroq (*bulut, etuk, popuk* kabi) talaffuz etiladi. 2) k, g, y undoshlaridan keyin in-gichka (old qator unli tarzda), q, g', x undoshlaridan so'ng esa yo'g'on (orqa qator unli tarzida) talaffuz qilinadi. qiyos qiling, *kul* va

qul, atirgul va norg'ul, yuk(yuk) va xulq kabi. 3) –*uvchi, -uv* affikslari tarkibida cho'ziqroq aytiladi, *yozuvchi, O'quvchi, to'quvchi, oluv, qo'shuv* kabi.

O' unlisi, 1) bir bo'g'inli so'zlarda, shuningdek ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'usiz bo'g'inida qisqa talaffuz etiladi, *bo'r, to'r, ro'mol, so'roq* kabi. 2) takroriy formalarning birinchi komponentida (urg'uli bo'g'inda) cho'ziq talaffuz qilinadi, *ko'p-ko'p, zo'r-zo'r, mo'l-mo'l* kabi. 3) sayoz til orqa k,g, til o'rta y va bo'g'iz undoshi (h) dan so'ng yumshoq (old qator) unli tarzida, chuqur til orqa q, g', x undoshlaridan so'ng qattiq va yo'g'on (orqa qator) unli tarzda talaffuz etiladi. qiyos qiling, *ko'l va qo'l, go'r va g'o'r, ho'l va xo'r, yo'l va qo'r* kabi.

E unlisi, 1) so'z va bo'g'in boshida kengroq (*erkin, ekin, eslamoq* kabi), bo'g'in ichida bir oz torroq (*kecha, beda, tekin, sekin* kabi) talaffuz qilinadi.

A unlisi, 1) sayoz til orqa k,g undoshlari bilan yonma-yon kelganda yumshoq va ingichka unli tarzida (*kam, katta, gap, gal, gazlama, kayfiyat* kabi), chuqur til orqa q,g',x undoshlari bilan yondosh qo'llanganda esa yo'g'on unli tarzida (*qalam, qarg'a, qasida, g'am, g'alvir, xalq, xabar, xat* kabi) talaffuz etiladi.

O unlisi, 1) quyi keng, kuchsiz lablangan unli tarzida talaffuz qilinadi, *tosh, bahor, somon, shamol* kabi. Shevalarda va jonli tilda bu unlining urg'usiz bo'g'inda «a»ga yaqin talaffuz qilinish hollari ham uchraydi, *samon, davon* kabi, ammo bu hol adabiy talaffuz (orfoepik me'yor) hisoblanmaydi. 2) sayoz til orqa k,g undoshlaridan so'ng yumshoq, chuqur til orqa q,g',x undoshlaridan so'ng esa yo'g'on unli tarzida talaffuz qilinadi. qiyos qiling, *kosib va qoshiq, kotib va qolip, komil va qobil, gov va g'ov, govmish va g'ovlamoq* kabi. 3) urg'uli bo'g'inda kuchliroq va bir oz cho'ziq talaffuz etiladi, *bog'bon, obod* so'zlarining birinchi va oxirgi bo'g'inlaridagi o unlisi talaffuzini qiyoslang. 4) y va h undoshlari bilan yondosh qo'llanganda ham o unlisi bir oz yumshoq, ingichka unli holida talaffuz etiladi. qiyos qiling, *yor (yor) va qor, hokim va xolis* kabi.

Undosh tovushlar orfoepiyasi.

Undosh tovushlar orfoepiyasi ko'proq kombinator va pozitsion omillar ta'sirida yuz beradigan fonetik hodisalarga bog'liq bo'ladi. Xususan, 1) b,d jarangli undoshlari so'z oxirida jarangsiz p,t tarzida talaffuz etiladi, bu hol O'zbek adabiy talaffuzi uchun me'yor hisoblanadi, *kitob>kitop, borib>borip, yozib>yozip, savod>savot, obod>obot* kabi. 2) b,d undoshlari jarangsiz undoshlar bilan yonma-yon qo'llanganda assilyatsiyaga uchrab, p,t holida talaffuz etiladi, bu hol ham adabiy talaffuz me'yori hisoblanadi, *ibtidoiy>iptidoiy, ketdi>ketti*. q) j,z undoshlarining jarangsiz undoshlar ta'sirida sh,s deb talaffuz etilishi ham adabiy til uchun me'yordir, *ijtimoiy>ishtimoiy, mazkur>maskur* kabi. 4) b,q undoshlarining inter-vokal holatda (ikki unli orasida) sirg'aluvchi v,g' undoshlariga o'tishi ham adabiy talaffuz me'yoriga xilof emas, *bora ber>boraver, keta ber>ketaver* kabi.

So'z qismlari talaffuzi.

1. q,k bilan tugaydigan otlarning egalik affikslari bilan turlangan shakllari quyidagicha talaffuz etiladi, a) ko'p bo'g'inli so'zlarda *qishloq> qishlog'imiz, qishlog'ingiz, qishlog'i. telpak> telpagim, telpaging, telpagi* kabi. Bir bo'g'inli so'zlarda bunday o'zgarish bo'lmaydi, *O'q>o'qi, tok>toki* kabi (*yoq, yo'q* so'zlari bundan mustasno).

2. q,K,G,ç bilan tugagan otlarning jO'nalish kelishigidagi shakllari quyidagicha talaffuz qilinadi, *qishloqqa>qish-loqqa, chelakqa>chelakka, tog'qga>toqqa, pedagogqa>pedagogka* kabi. Boshqa barcha holatlarda, a) jarangsiz undoshlardan so'ng –ka, jarangli undoshdan va unli so'ng –ga talaffuz etiladi, *otka, oshka, qopka*, ammo *uyga, ovga, tolga, tomga, bolaga, akaga* kabi.

3. Fe'llarda, a) *ongqla>angla, sonqa>sana, yoshqa>yasha* kabi. b) *ekqan>ekkan, ketqan>ketkan, oqqan>oqqan, tushqan>tushkan* kabi.

4. Olmoshlarda, *uqnqda>unda, buqnqda>bunda, shuqnqda>shunda* (bir «n» orttiriladi), *menqning>mening, senqning>sening* (bir «n» tushirib qoldiriladi).

5. Bir so'zidan dona son yasalganda, o'zakdagi «r» undoshi «t»ga ota'di, *birqta>bitta* kabi.

Boshqa tillardan o'zlashtirilgan ayrim so'zlar orfoepiyasi.

1. Turkiy tillarda, ma'lumki, f undoshi bo'lmagan, shuning uchun jonli so'zlashuvda arab, fors va rus tillaridan o'zlashgan so'zlardagi «f»ni «p» deb talaffuz qilish hollari uchraydi, *ulfat>ulpat, faner>paner, ferma>perma* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida ularni «f» bilan talaffuz qilish me'yor holiga kelgan.

2. So'z yoki bo'g'in boshida undosh tovushlarning qatorlashib kelishi turkiy tillarga xos bo'lmagan. Bu hodisa keyinchalik boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar talaffuziga ham ta'sir qilgan – jonli so'zlashuvda so'z yoki bo'g'in boshida yoxud bo'g'indagi ikki undosh orasida bir unlining orttirilishiga olib kelgan, *shkaf>ishkop, stakan>istakon, plan>pilon, traktor>tiraktir* kabi. Bunday holat so'z oxirida ham uchraydi, *aql>aqil, fikr>fikir, ilm>ilim, hukm>hukum* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bunday so'zlarni asl holicha (unli orttirmay) talaffuz qilish orfoepik me'yor sanaladi. Bunday me'yor shu tipdagi so'zlarning yozuvdagi shaklini (imlosini) to'g'ri belgilashga ham yordam beradi.

3. Umumturkiy so'zlarda ikki unli yonma-yon qo'llanmaydi, bu hol arab tilidan o'zlashgan *oila, doir, rais, maorif, saodat, mutolaa* kabi so'zlar talaffuziga ta'sir qilgan, *oila, doir, rais* so'zlarida bitta «y» orttirilgan (*oyila, doyir, rayis* kabi), *maorif, saodat, mutolaa* so'zlari esa unilarning diftonglashuviga – *mo, rip, so, dat, mutola*, kabi talaffuz qilinishiga olib kelgan. Keyingi bir asr ichida rus tilidan so'z o'zlashtirishning faollashganligi, ruscha o'zlashmalarning rus tilidagi talaffuz va imlo me'yorlarini O'zbek tiliga aynan singdirish tendentsiyasining ustun bo'lganligi O'zbek tilida ikki unlining so'z tarkibida yonma-yon kelishini orfoepik va orfografik me'yorga aylantirdi, *biologiya, geometriya, geologiya, geodeziya* va boshqalar. Bu hol arabcha o'zlashmalarda (*oila, doir, rais, maorif, saodat, matbaa, mutolaa* kabilarda) ham ikki unlining yonma-yon talaffuz qilinishi va yozilishini me'yor darajasiga ko'tardi.

4. Arab tilidan o'zlashtirilgan *ta'na, da'vo, ma'no, e'lon, me'mor, mO'tabar* kabi so'zlarning birinchi bo'g'inidagi unilar bo'g'iz artikulyatsiyasi bilan cho'ziqroq talaffuz etiladi.

5. Rus tilidan o'zlashgan so'zlarda «i» unlisi O'zbek tilining «i» unlisidan torroq va cho'ziqroq talaffuz etiladi. qiyos qiling, *tish* (O'zb.) – *tip>ti, p* (rus.), *til* (O'zb.) – *tir>ti, r* (rus.) kabi.

6. Rus tilidan o'zlashtirilgan ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'usiz ochiq bo'g'indagi «i» O'zbekcha «i»dan torroq va cho'ziqroq talaffuz etiladi. qiyos qiling, *bilan* (O'zb.) – *bilet* (rus.), *kinoya* (O'zb.) – *kino* (rus.) kabi.

7. Rus tili orqali o'zlashtirilgan so'zlarning so'nggi ochiq, urg'uli bo'g'inida «i» unlisi O'zbekcha «i»dan tor va cho'ziq talaffuz etiladi. qiyos qiling, *maxsi*(O'zb.) – *taksi*(rus.), *tepki*(O'zb.)- *kon'ki*(rus.) kabi. Urg'uli bo'g'inning boshqa tiplarida (yopiq, to'la yopiq bo'g'inlarda) ham ruscha «i» O'zbekcha «i»dan cho'ziqroq va torroq talaffuz qilinadi. qiyos qiling, *metin*(O'zb.)–*nikotin>nikoti, n*(rus.), *ovsin*(O'zb.)–*apel'sin>apel'si, n*(rus) kabi.

8. Rus tilidan o'zlashtirilgan bir bo'g'inli so'zlarda «u» unlisi O'zbek tilidagi «u»dan cho'ziqroq va kuchliroq talaffuz etiladi. qiyos qiling, *dud*(O'zb.) – *dub>du, b*(rus), *pul*(O'zb.) – *pul's>pu, l's*(rus.), *tush*(O'zb.) – *tush>tu, sh*(rus.) kabi.

9. Rus tilidan o'zlashtirilgan ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'uli bo'g'inida «u» unlisi O'zbek tilidagi «u»dan ancha cho'ziq va bir oz yo'g'onroq talaffuz etiladi. qiyos qiling, *bu-da* (O'zb.) – *budka* (rus.), *mangu* (O'zb.)-*mangusta*(rus.), *mavzu* (O'zb.<arab.)-*meduza* (rus.) kabi.

10. Rus tilidan o'zlashtirilgan ko'p bo'g'ili so'zlarning urg'usiz bo'g'inidagi «u» qisqa talaffuz qilinadi, ammo O'zbek tilidagi «u» ayni shu fonetik pozitsiyada ruscha «u»dan ham qisqaroq bo'ladi. qiyos qiling, *dushman>d'shmen*(O'zb.)- *turbina*(rus.), *muzday>m'zdey*(O'zb.)-*muzey*(rus) kabi.

11. So'z boshidagi berkitilmagan, urg'usiz bo'g'inda «u» unlisi ruscha so'zlarda yo'g'onroq, O'zbekcha so'zlarda ingichkaroq (yumshoqroq) talaffuz etiladi. qiyos qiling, *uklad*(rus.) – *uxlamoq* (O'zb.), *uzual* (rus.)-*uzum* (O'zb.) kabi.

12. Ruscha leksik o'zlashmalarda «u» unlisi yumshoq undoshdan so'ng ota' ingichka (old qator unli tarzida), qattiq undoshdan so'ng esa yo'g'on (orqa qator unli tarzida) talaffuz qilinadi.

Imloda ingichka «u» tovushi «yu» harfi bilan ifodalanadi. qiyos qiling, *abajur va manikyur*(*manik ur*), *ul`timatum va kostyum* (*kast um*), *plug va salyut*(*sal ut*) kabi. Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarda yumshoq undoshdan keyin kelgan «u» O'zbekcha «u»dan ham ingichkaroq va yumshoqroq talaffuz etiladi. qiyos qiling, *gul* (O'zb.)-*tyul*>*t ul* (rus.) kabi.

13. Ruscha leksik o'zlashmalarning urg'usiz bo'g'inidagi «e» unlisi O'zbekcha «e»dan ancha tor («i»ga yaqin) talaffuz etiladi, *telefon*>*tilifon.*, *televizor*>*tiliviz`r*, *adres*>*adris* kabi.

14. Rus tili orqali o'zlashgan so'zlarda «a» unlisi O'zbekcha «a»dan yo'g'oroq talaffuz etiladi. qiyos qiling, *kana*(O'zb.)-*kanal*(rus) kabi.

15. Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlardagi o'rta keng, lablangan «o» unlisi urg'uli bo'g'inda O'zbek tilidagi o'rta keng, lablangan «O'»dan kengroq talaffuz etiladi. qiyos qiling, *ton*(rus.)-*to`n*(O'zb.), *tok*(rus.)-*to`q*(O'zb.), *tort*(rus.)-*to`rt*(O'zb.) kabi. Urg'usiz bo'g'inda esa ruscha «o» reduksiya uchraib, ota' kuchsizlanadi va «qisqa «i» yoki «a» tarzida talaffuz qilinadi, *traktor*>*t`rakt`r*, *samolyot*>*samal* ot kabi.

16. Jonli tilda «r» bilan boshlangan arabcha, forsha va ruscha so'zlarning boshida bir «O'» tovushining orttirilishi ancha keng tarqalgan, ro'za>o'raza, rus>o'ris, ro'mol>o'ramol kabi. Adabiy talaffuz me'yorlari sifatida *ro'za*, *rus*, *ro'mol* shakllari saralangan.

17. Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning oxirida lab-tish «v» undoshi jarangsiz «f» tarzida talaffuz qilinadi, *aktiv*>*aktif*, *passiv*>*passif*, *ustav*>*ustaf*, *kursiv*>*kursif* kabi. «v»ning jarangsizlanishi so'z ichidagi assilyativ holatda ham yuz beradi, *avtomat*>*aftomat*, *stavka*>*stafka* kabi. Bunday talaffuz adabiy til uchun me'yor sanaladi, ammo o'zbek tilining o'z so'zlarida qo'llanadigan lab-lab «v» undoshi so'z oxirida ham, jarangsiz undosh ta'sirida ham «f» ga o'tmaydi, *ov*, *birov*, *ovqat*, *shavkat* kabi. (Bu holat ham orfoepik me'yor sanaladi).

18. Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning ko'pchiligida urg'u erkin bo'ladi, bu hol O'zbek adabiy tili va talaffuziga ham singib bormoqda, *atlas*, *trolleybus*, *tramvay* kabi.

19. O'zbek tilidagi urg'u asosan so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi, ammo ayrim o'zlashgan so'zlarda urg'u so'zning oldingi bo'g'inlarida bo'lishi ham mumkin, *hamma*, *jami*, *hamisha*, *afsuski* kabi. Bunday holatlardan xabardor bo'lish adabiy talaffuz me'yorlariga amal qilish imkonini beradi.

Tekshirish savollari.

1. Orfoepiya nima?
2. Orfoepiyaning adabiy tildagi ahamiyati?
- q. Unli tovushlar orfoepiyasi haqida nimalarni bilasiz?
4. Unlilar qanday pozitsiyada ingichka talaffuz qilinadi?
5. Unlilar qanday undoshlar ta'sirida yo'g'on talaffuz etiladi?
6. B,d undoshlari qanday pozitsiyada jarangsiz p,t tarzida talaffuz etiladi?
- 7.J,z undoshlari qanday o'rinlarda jarangsizlanadi?
8. B,q undoshlarining sirg'aluvchi «v» va «g'»ga o'tishi qanday holatda yuz beradi?
9. qanday paytlarda o'zak oxiridagi «k» undoshi «g»ga, «q» undoshi «g'»ga ota'di?
10. «G» undoshi bilan boshlangan affikslar qanday so'zlarga qo'shilganda «--ka», «--kan», «--qa», «--qan» tarzida talaffuz qilinadi?
11. qanday so'zlar O'zagidagi «o» fe'l yasovchilar qo'shilganda «a» ga ota'di?
12. Boshqa tillardan olingan o'zlashma so'zlar orfoepiyasi haqida nimalarni bilasiz?

Адабиётлар:

1. H.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2005.
2. U.Tursunov va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent. 1992.
3. G.Abdurahmonov, S.Mamajonov. O'zbek tili va adabiyoti. Toshkent,1995.
4. S.Otamirzaeva, M.Yusupova. O'zbek tili. Toshkent, 2004.
5. Sh.Ranmatullayev. Nozirgi adabiy O'zbek tili. Toshkent, 2007.
6. R.Sayfullaeva va b.Nozirgi O'zbek titi. Toshkent, 2009

